

Interkulturní psychologie

Jan Průcha

portál

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR Průcha, Jan

Interkulturní psychologie : sociopsychologické zkoumání kultur, etnik, ras a národů / Jan Průcha. - 2., rozšířené vyd. - Praha : Portál, 2007. - 224 s. ISBN 978-80-7367-280-5

159.9:316.72

- interkulturní psychologie
- studie

159.9 - Psychologie

11 WS - 0}

, jm ■

První vydání lektorovali prof. PhDr. Jaromír Janoušek, DrSc, Mgr. Filip Tesař

© Jan Průcha, 2007 Portál, s. r. o., Praha 2007

ISBN 978-80-7367-280-5

Obsah

Uvod.....9

Část první

TEORETICKÉ ZÁKLADY

1 Vymezení interkulturní psychologie.....15

1.1 Terminologické označení..... 15

1.2 Definice disciplíny..... 17

1.3 Vývoj a současný stav disciplíny..... 19

1.4 Oblasti aplikací 21

2 Související vědecké disciplíny25

2.1 Etnopsychologie a sociální psychologie25

2.2 Sociologie27

2.3 Etnologie a etnografie.....28

2.4 Kulturní antropologie a psychologická antropologie ...	30
2.5 Etnolingvistika, sociolingvistika, pragmatika.....	33
2.6 Demografie.....	37
2.7 Historická věda	38
2.8 Politologie a mezinárodní právo.....	43
3 Základní pojmy interkulturní psychologie.....	45
3.1 Kultura, akulturace, asimilace.....	45
3.2 Etnikum, etnicita, etnické vědomí.....	50
3.3 Národ, národnost, národnostní menšina.....	53
3.4 Rasy, rasismus.....	61
3.5 Stereotypy a předsudky.....	67
4 Informační zdroje, výzkumná centra, představitelé interkulturní psychologie	71
4.1 Vědecké časopisy.....	71
4.2 Monografie, sborníky, encyklopedie.....	73
4.3 Výzkumná centra a významní představitelé oboru ...	74
Část druhá	
VÝZKUMNÉ POLE INTERKULTURNÍ PSYCHOLOGIE	
5 Komparace psychologických charakteristik kultur, etnik a národů.....	79
5.1 Interkulturní rozdíly v hodnotách	79 j
5.2 Srovnávání individualistických a kolektivistických kultur.....	85
5.3 Interkulturní komparace morálky.....	90
5.4 Interkulturní rozdíly v postojích k lásce a k sexuálnímu obtěžování	94
6 Psychologické problémy akulturace a adaptace.....	97
6.1 Akulturační preference imigrantů.....	98
6.2 Postoje k adaptaci imigrantů v hostitelských zemích . .	101
6.3 Akulturační stres a etnická identita	104

7	Předsudky a stereotypy týkající se etnik, národů a ras ..	108
7.1	Vznik a vývoj etnických a rasových předsudků.....	108
7.2	Redukce předsudků: hypotéza kontaktu.....	112
7.3	Národní a etnické stereotypy.....	115
8	Kulturní, etnická, národní identita.....	120
8.1	Primordiální a instrumentální identita.....	121
8.2	Vztah národní identity a evropské identity.....	124
8.3	Národní charakter.....	128
8.4	Národní autoportrét	132
9	Psychologie českého etnika.....	135
9.1	Česká národní povaha.....^.....	135
9.2	Autostereotypy Čechů a stereotypy cizinců o Češích . .	140
9.3	Stereotypy Čechů o jiných národech	142
10	Jazyk a komunikace v interkulturním aspektu.....	145
10.1	Emoce a zdvořilost v jazycích a kulturách.....	145
10.2	Maskulinita a feminita jako interkulturní dimenze ..	146
10.3	Etnofaulismy.....	147
10.4	Interkulturní dimenze v komunikaci.....	148
část třetí		
APLIKACE INTERKULTURNÍ PSYCHOLOGIE		
11	Edukace (výchova a vzdělávání)	155
11.1	Interkulturní rozdíly v rodinné výchově a socializaci dětí.....	156
11.2	Interkulturní rozdíly v procesech a výsledcích školního vzdělávání.....	161
12	Interkulturní faktory ve zdravotní péči.....	169
13	Vztahy a konflikty mezi etniky a národy.....	172

13.1 Animosita etnik a národů.....	173
13.2 Vztahy mezi malými a velkými národy.....	175
13.3 Interkulturní odlišnosti v negociačním chování etnik a národů.....	176
14 Nové poznatky a aplikace v interkulturní psychologii	181
14.1 Vývoj Hofstedeho teorie kulturních dimenzí a její kritika.....	182
14.2 Interkulturně psychologické výzkumy rodin a kultura imigrantů.....	185
15 Interkulturní komunikace: reálný fenomén a jeho vědecká reflexe	189
15.1 Některé aplikace teorie a výzkumů interkulturní komunikace.....	191
Literatura	199
Seznam definic a rámců.....	212
Rejstřík jmenný	214
Rejstřík věcný.....	217

Uvod

Je nesporné, že k vývoji vědeckého poznání významně přispívá in-terdisciplinarita, tj. spolupráce vědeckých oborů za účelem komplexnějšího objasňování složitých jevů a procesů reality. Psychologie, jež se rozvíjí jakožto věda již více než jedno století, je toho dobrým důkazem - v průběhu jejího vývoje se zformovaly obory, jako je sociální psychologie, pedagogická psychologie či psycholingvistika, spojující v sobě různé disciplíny. V posledních letech jsme svědky vytváření další nové interdisciplinární - či spíše multidisciplinární - oblasti, o níž pojednává tato kniha. Je to interkulturní psychologie.

V zahraničí se již několik desetiletí rozvíjejí teorie a výzkumy označované v angličtině termínem cross-cultural psychology - česky asi nevhodněji interkulturní psychologie. Je oborem studia na vysokých školách, má početné databáze poznatků, speciální časopisy a monografie, výzkumná centra v jednotlivých zemích, vytvořila i mezinárodní institucionální základnu - International Association for Cross-Cultural Psychology, Je překvapující, že v České republice je tato oblast vědy dost neznámá, ani po roce 1989 se systematicky nebuduje, a dokonce nemá dosud ani ustálené terminologické

pojmenování. Je to zjevný nedostatek vzhledem k tomu, jak velkou praktickou důležitost tato disciplína dnes může mít při aplikacích v těch okruzích lidských činností, v nichž dochází ke styku příslušníků různých kulturních společenství, odlišných národů a etnik, rasových, náboženských a jazykových skupin. Jak známo, tento styk a s ním související komunikační aktivity se v současném světě velmi zintenzivňují v důsledku globalizačních procesů a nabývají až životní důležitosti (zejména v souvislosti s etnickými konflikty, mezinárodními spory, válečnými akcemi apod.). Konkrétně řečeno, interkulturní psychologie je svými poznatky užitečná zejména v těchto oblastech praxe:

- diplomacie a zahraniční politika;

- mezinárodní obchod a turismus;

a příprava odborníků pro práci v zahraničí;

- výcvik manažerů a personalistu českých firem zaměstnávajících cizince;

- příprava lékařů a zdravotnického personálu pro péči o pacienty odlišného etnického původu;

- příprava pracovníků státní správy pro jednání s cizinci, žadateli o azylaj.;

- příprava učitelů na edukaci ve třídách a školách s etnicky heterogenní populací žáků, a další.

V zahraničí jsou tyto aplikační oblasti interkulturní psychologie intenzivně rozvíjeny a podpořeny velkým počtem empirických výzkumů. Právě k nim soustřeďuji pozornost v této knize.

Interkulturní psychologie je ovšem součástí vědy, a proto není souborem nějakých návodů určených praxi, ale je to systematicky formovaná teorie o psychologických aspektech jevů a procesů interkulturní povahy. Složitost a mnohotvárnost těchto jevů a procesů si vyžaduje multidisciplinární výklad, což vedlo v dané oblasti k vytvoření specifického skloubení poznatků a teoretických koncepcí psychologie - komparativní sociologie - etnologie - kulturní antropologie - sociolingvistiky a dalších. Formuje se tak neobyčejně zajímavý poznatkový komplex, který ve výzkumu využívá specifické metody uvedených disciplín.

V celosvětovém pohledu je interkulturní psychologie oblast vědy, která má svou teoretickou bázi, svou informační základnu a infrastrukturu a nabízí určité aplikace výzkumných nálezů. Proto ve snaze objasnit tuto vědeckou oblast systematicky a přehledně rozdělují výklad v této knize do tří částí:

- Teoretické základy, v nichž je objasněno, co vlastně interkulturní psychologie je, jaké vědecké zdroje ji sytí, které teoretické koncepty v ní dominují a samozřejmě o jakou informační základnu se opírá.

- Výzkumné pole interkulturní psychologie, představené v druhé části knihy, je neobyčejně široké, pokrývá témata týkající se srovnávání kulturních společenství, etnik a národů, psychologickou problematiku imigrantů a etnických menšin, etnických předsudků a stereotypů a další. Empirický výzkum je v interkulturní psychologii značně rozsáhlý a aplikuje variabilitu metod, jež jsou popisovány u jednotlivých výzkumných případů.

- Aplikace interkulturní psychologie tvoří třetí část knihy, v níž se vysvětluje, jak jsou poznatky této vědecké oblasti užitečné pro sféru vzdělávání, pro zdravotní péči a v neposlední řadě pro vyjednávání na úrovni etnických a mezistátních konfliktů.

Tato kniha má sloužit českým nebo slovenským uživatelům nejen jako monografický přehled o dané vědní oblasti, ale současně jako text použitelný také k studijním účelům - pro studenty a doktorandy psychologie, pedagogiky, sociologie, etnologie a jiných sociálních a humanitních oborů. Zároveň by kniha měla být informačním zdrojem pro odborníky z různých profesí, v nichž se setkávají s interkulturní problematikou - tedy pro diplomaty, pracovníky mezinárodního obchodu, učitele, zdravotnické pracovníky, žurnalisty aj. Z těchto důvodů uplatňuji v knize určité prostředky orientující čtenáře při jejím studiu:

■ Jednak jsem důsledně zavedl definice všech relevantních pojmů, s nimiž se v interkulturní psychologii operuje (viz Seznam definic v závěru knihy);

■ jednak v textu používám ilustrativní rámce (viz Seznam rámců), v nichž jsou podrobněji vyloženy určité vybrané výzkumy, jejich metody a nálezy.

Poznatky prezentované v této knize jsem získával a zpracovával v průběhu posledních let studiem četných zahraničních pramenů, zejména při pobytech na některých univerzitách ve Finsku, Německu, Francii, Portugalsku, USA, Brazílii a jinde. Mé interkulturní poznatky byly obohacovány již v dřívějších obdobích také studijními pobyty v tehdejší Rusku, Gruzii či Arménii, kdy jsem se zabýval psycholingvistikou, tehdy značně rozvinutou v těchto teritoriích. Při těchto pobytech jsem vedl odborné diskuse o předmětu svého zájmu s četnými kolegyněmi a kolegy z různých oborů. Jim všem patří můj dík za vstřícné přijetí, odborné informace a publikace, které mi laskavě věnovali.

V podzimním semestru 2003 jsem vedl kurz interkulturní psychologie na Filozofické fakultě MU v Brně, v rámci programu Ústavu pedagogických věd. Jeho vedoucímu, doc. PhDr. Milanu Polovi, CSc, děkuji za tuto možnost formulovat poznatky z dané disciplíny studentům pedagogických oborů.

Jako autor jsem vděčen, že rukopis této práce se uvolili posoudit dva nezávislí odborníci - psycholog prof. PhDr. Jaromír Janoušek, DrSc. (Filozofická fakulta UK) a etnolog Mgr. Filip Tesař (Ústav mezinárodních vztahů Ministerstva zahraničních věcí ČR). Oběma děkuji za mnohé užitečné připomínky, jejichž respektování jistě napomohlo k zpřesnění mého textu.

Listopad 2003 J. P.

Poznámka k 2. vydání

Část první

TEORETICKÉ ZÁKLADY

Zájem odborníků i širší veřejnosti o interkulturní problematiku, jak je zkoumána v psychologii, sociologii, etnologii a v jiných sociálních vědách, stále roste. Svědčí o tom i rozebrané první vydání této knihy. Ve spolupráci s nakladatelstvím Portál, které i v jiných svých publikacích věnuje těmto problémům zaslouženou pozornost, jsem připravil doplněk pro 2. vydání, tj. kapitoly 14 a 15, v nichž prezentuji hlavně nejnovější výzkumy a poznatky jak zahraniční, tak - pokud byly vytvořeny - české.

Čtenáři jistě chápou, že jsem kvůli omezenosti celkového rozsahu knihy mohl ve stručném výkladu doplnit pouze výběr poznatků a nálezů, které průběžně v interkulturní psychologii vznikají. Budu spokojen, jestliže toto rozšířené 2. vydání publikace ozřejmí, že daná oblast vědy se rozvíjí stále velmi intenzivně a je přínosem pro praktické využití v různých oborech lidské činnosti.

Únor 2007

J.P.

Kapitola 1

Vymezení interkulturní psychologie

1.1 Terminologické označení

Když vzniká a postupně se formuje nějaká oblast vědy, není nic neobvyklého, že zpočátku není ustálen ani její přesný název. Tak je tomu právě v případě interkulturní psychologie. Ta sice má od doby svého vzniku, tj. od šedesátých let minulého století, název ustálený, ovšem jen v angličtině - cross-cultural psychology. V mezinárodní vědecké komunikaci nejsou s tímto termínem žádné potíže. Anglický termín cross-cultural psychology má paralelní terminologické ekvivalenty např. v němčině interkulturelle Psychologie a ve francouzštině psychologie interculturel. Avšak problémy vznikají s nalezením vhodného ekvivalentu v některých méně rozšířených jazycích, včetně češtiny. V českém odborném vyjadřování je potíž s překladem těch anglických termínů, které mají jako složku adjektivum cross-cultural nebo cross-national, např. cross-cultural research, cross-national comparison apod. Doslovný význam tohoto adjektiva je "Jdoucí napříč kulturami/národy". V českém prostředí je disciplína cross-cultural psychology zatím málo známá, a v důsledku toho není dosud její terminologické pojmenování ustálené. Pokud se o ní v české odborné literatuře ojedinele pojednává, setkáváme se s třemi terminologickými řešeními:

1. Cross-cultural psychology vyjadřují čeští autoři nejčastěji jako interkulturní psychologie. Takto označují disciplínu např. Kolman (2001), Průcha (2001, 2003), a paralelně s tím jsou zavedeny v Pedagogickém slovníku (Průcha, Walterová a Mareš, 2003) termíny interkulturní trénink, interkulturní rozdíly ve vzdělávání aj. Také

ve vzdělávací politice a pedagogice se uplatňuje termín interkul-

turní výchova (ale též multikulturní výchova). Podobně je v teorii ;?

marketingu zaváděn termín interkulturní marketing (Světlík, 2003). j

2. Druhý typ terminologického označení je mezikulturní psycholo- ■; gie, což je vlastně jen počestěná podoba výrazu interkulturní psy- J chologie. S tímto ekvivalentem se lze v české psychologické litera- jj tuře setkat jen zřídka, avšak častěji je používán slovenskými odborníky - mezikulturnápsychológia (Zelová, 1997, aj.). V české I odborné terminologii se uplatňuje výraz mezikulturní také v pra- ; cích některých ekonomů, a to v termínech mezikulturní komunikace, I mezikulturní rozdíly (Šroněk, 2000, aj.).

3. Třetí česká varianta termínu cross-cultural psychology je transkul- 1 turní psychologie. Tuto variantu jsem našel pouze v Psychologickém slovníku B. Geista (2000), kde je také k příslušnému ter- if mínu uveden stručný výklad (viz níže). Ale výraz „transkulturní" Jj jako ekvivalent pro „cross-cultural" se občas vyskytuje i u jiných autorů - např. Mareš a Gavora (1999) v Anglicko-českém pedago- i gickém slovníku volí pro termíny cross-cultural education, cross-cul- i tural study české ekvivalenty transkulturní vzdělávání, transkul- \ turální studium. Podobně používá termín transkulturní komunikace | antropolog Soukup (2000). !

Nejrozsáhlejší český výkladový slovník psychologie (Hartl a Hartlová, 2000) překvapivě neuvádí heslo popisující danou disciplínu, a tudíž v něm nenalezneme ani jeden z uvedených tří typů českých ekvivalentů pro termín cross-cultural psychology. Této disciplíny se jen okrajově dotýká heslo „psychologie kulturní“ (s. 481). Avšak je zařazeno heslo výzkum transkulturní (cross-cultural research) a psychiatrie transkulturní (cross-cultural psychiatry).¹

Jak je patrné, v českém označování anglického termínu cross-cultural psychology panuje značná nejednotnost (která je zbytečně komplikována ještě dubletami - kulturní vs. kulturní). Soudím ale, že z uvedených možností je nejvhodnější termín interkulturní psychologie -jednak je ve shodě s výše uvedenými termíny v němčině a francouzštině, jednak koresponduje s termíny interkulturní komunikace, interkulturní rozdíly, interkulturní srovnání, které jsou v češtině již dost obvyklé. 5

¹ Referátový časopis Psychological Abstracts (roč. 90, 2003), jenž je oficiálním periodikem APA (American Psychological Association) uvádí v rejstříku termín transculturalpsychiatriy vedle termínů cross-cultural communication, cross-cultural differences aj. - Jak je vidět, i v anglické terminologii se vyskytují dublety.

1.2 Definice disciplíny

Je jistě žádoucí uvést hned na začátku monografie výklad o tom, co vlastně interkulturní psychologie je. K tomu by měla být oporou definiční vymezení, která ve stručné a syntetické formulaci vyjadřují obsah příslušné oblasti. V české psychologické literatuře nejsou zatím k dispozici souhrnná objasnění toho, co je interkulturní psychologie, jak je vymezen její předmět bádání apod. Jsou mi známy pouze ojedinělé výjimky týkající se definování této disciplíny:

Geist (2000) v Psychologickém slovníku uvádí u hesla „psychologie kultury“ (podle zahraničních autorů), že do jejího rámce patří také:

DEF (1) transkulturní (cross-cultural) psychologie, nacházející se na pomezí mezi psychologií, etnologií, kulturní a sociální psychologií; je považována za obor psychologie zkoumající podobnosti a rozdíly v psychologickém fungování různých kultur a etnických skupin (s. 223).

Hartl a Hartlová (2000) v Psychologickém slovníku mají u hesla „psychologie kulturní“ výklad, že je to interdisciplinární obor na pomezí psychologie, antropologie, lingvistiky aj., který (kromě jiného):

DEF (2) psychologie kulturní srovnává specifický vliv různých kultur na chování a prožívání člověka; výzkumy tohoto zaměření se v současnosti značně rozvíjejí v souvislosti s globalizací, nutností soužití různých kultur (s. 481)._

Tento výklad zčásti odpovídá obsahu interkulturní psychologie, i když autoři příslušný termín nepoužívají.

O interkulturní psychologii se dočteme také v Kolmanově učebním textu (Kolman, 2001). Tato práce se sice zaměřuje na problémy „komunikace mezi kulturami“, avšak obsahuje i některé poznámky k interkulturní psychologii. Jak již bylo zmíněno výše, Kolman používá termín „interkulturní psychologie“ nebo také „mezikulturní psychologie“ a obsah termínu vystihuje též opisem psychologie interkulturních rozdílů nebo alternativně psychologie mezi kulturami. Autor vydatně čerpá ze

zahraničních prací o interkulturní psychologii a charakterizuje ji jako obor zaměřený na „porovnávání psychologických rozdílů mezi kulturami“ (s. 48-51):

DEF (3) Psychologie mezi kulturami (cross-cultural psychology) je t v současném pojetí zároveň pokusem odhalit psychologické zvláště dinců žijících v jednotlivých kulturách i snahou o odkrytí obecných a logických zákonitostí, vztahujících se na všechny kultury (podle P /

/

Každá z právě uvedených definic českých autorů vystihuje do určité míry obsah toho, co pokrývá termín interkulturní psychologie, avšak žádná jej nevynezuje v úplnosti.

Také slovenští autoři (Zelová, 1997, aj.) a mnozí odborníci v různých zemích zdůrazňují, že důležitým rysem interkulturní psychologie je komparace - srovnávání shod a rozdílů psychologické povahy mezi příslušníky různých kulturních, etnických, rasových a náboženských společenství. Tím se interkulturní psychologie odlišuje od jiné, i když blízké disciplíny nazývané psychologie kultury (psychology of culture) - u nás o ní pojednává Stech (1998). Ta rovněž zkoumá souvislosti mezi psychologickými jevy a kulturou, avšak bez srovnávacího zřetele.

Po tomto přehledu české situace je nutno obrátit se k původním zdrojům, tedy k relevantním pracím, které zakládají interkulturní psychologii jako oblast vědy. Podívejme se tedy na příslušná definiční vymezení:

DEF (4) Interkulturní psychologie je vědecké zkoumání variant lidského chování, se zřetelem na způsoby, jimiž je chování ovlivňováno kulturním kontextem (Berry, Portinga, Segal a Dasen, 2002, s. 1).

Tato stručná definice je rozvedena týmiž autory do širší verze:

DEF (5) Interkulturní psychologie je zkoumání (1) shod a rozdílů v individuálních psychologických funkcích v různých kulturních a etnokulturních skupinách, (2) vztahů mezi psychologickými proměnnými a sociokultur-ními, biologickými, ekologickými (tj. z prostředí působícími) proměnnými, (3) změn probíhajících v těchto proměnných (Berry et al., 2002, s. 3).

Základní časopis interkulturní psychologie, Journal of Cross-Cultural Psychology, vymezuje profil disciplíny takto:

DEF (6) Časopis publikuje stati o vztazích mezi kulturami a psychologickými procesy, a to buď ze srovnávacího interkulturního výzkumu nebo z jiných oblastí výzkumu týkajících se toho, jak kultura (a související jevy, jako je etnicita) působí na myšlení a chování jednotlivců, nebo naopak jak myšlení a chování lidí reflektuje různé aspekty kultury.

R. W. Brislin, americký představitel sociálněpsychologické orientace v interkulturní psychologii, uplatňuje ještě jinou definici:

DEF (7) Interkulturní psychologie je studium vlivů kultury na lidské chování. Formálněji vyjádřeno, interkulturní psychologie je empirické zkoumání členů různých kulturních skupin, kteří mají identifikovatelné zkušenosti, jež vedou k prediktabilním a významným shodám a odlišnostem v chování. (Brislin, 2001, s. 396)

Nebudu zde uvádět další definice interkulturní psychologie, existuje jich velká řada. Odlišují se jak rozsahem formulací, tak terminologií odrážející specifická pojetí, zejména u autorů z USA. Pokusil jsem se zformulovat definici vlastní, jako syntézu vyplývající nikoliv prioritně z teoretických přístupů, ale spíše z toho, co a jak pokrývá a objasňuje empirický výzkum v dané oblasti:

DEF (8) Interkulturní psychologie je svou podstatou komparativní věda: popisuje a srovnává vlastnosti a procesy lidské psychiky v závislosti na kulturních faktorech založených v odlišnostech etnik, národů, rasových, náboženských či jazykových skupin. Psychologické zkoumání kulturních faktorů se zaměřuje na variabilitu vyskytující se mezi těmito společenstvími, jež se projevuje odlišnostmi v kognitivních procesech (v myšlení, v poznávání světa), v interpersonálním chování a komunikaci lidí, v hodnotových orientacích, v postojích a předsudcích, ve výchovných stylech rodin a škol aj. Cílem tohoto zkoumání je jednak identifikovat a popsat existující interkulturní jevy a procesy a začlenit je do souhrnné explanace lidských skupin a jejich chování (cíl vědecký), jednak vytvářet podklady pro aplikace výzkumných nálezů a teoretických explanací ve sférách společenské činnosti (cíl praktický).

V tomto vymezení je kladen důraz na komparativní založení interkulturní psychologie. Toto komparativní pojetí se odráží i v německém termínu kulturvergleichende Psychologie, používaném poměrně často vedle interkulturelle Psychologie. Komparativní zřetel je příznačný i pro příbuznou disciplínu, označovanou u Hartla a Hartlové (2000) jako transkulturální psychiatrie (cross-cultural psychiatry) a definovanou takto:

DEF (9) Psychiatrie transkulturální - psychiatrická disciplína, která se zabývá popisem, tříděním a srovnáváním duševních chorob a symptomů v rozdílných kulturách (s. 470).

1.3 Vývoj a současný stav disciplíny

Psychologie je věda s poměrně dlouhou historií, avšak orientace na objasňování komparativních dat v různých kulturách² se začala uplatňovat poměrně nedávno. Šedesátá léta minulého století byla zřejmě příznivá pro vznik řady interdisciplinárních oblastí vědy - vytvářela

2 V interkulturní psychologii se zachází s pojmem „kultura“ ve velmi širokém smyslu, který se vztahuje k fenoménům kultury spjatým nejen s etnickými skupinami, ale i s jinými typy lidských skupin, jako jsou náboženské, rasové, jazykové skupiny, národy, populace států, nadstátních regionů. Podrobněji k vymezení pojmu kultura viz v podkap. 3.1.

se např. psycholingvistika, rozvíjely se výzkumy sociální interakce a komunikace. V tomto období jsou také počátky rozvoje interkulturní psychologie.

Za její vznik jakožto vědeckého oboru lze považovat rok 1969, kdy začal být publikován časopis Journal of Cross-Cultural Psychology. U jeho zrodu stála skupina psychologů a jiných sociálních vědců, vesměs z USA a Kanady (John W. Berry, Gustav Jahoda, William W. Lambert aj.). Vytvářela se síť odborníků pracujících v této oblasti } v Evropě, Japonsku, Austrálii, což vedlo k založení Mezinárodní asociace pro interkulturní psychologii - International Association for Cross-Cultural Psychology (IACCP). Ta organizovala první mezinárodní konferenci v roce 1972 v Hongkongu a pak se další konference k interkulturní psychologii uskutečňovaly v různých zemích. f

Od konce šedesátých let minulého století se interkulturní psychologie postupně velmi rozvinula, jak o tom svědčí v současné době obrovské množství výzkumných zjištění, vědeckých časopisů a

knižních publikací, výzkumných týmů a center (viz podrobněji v kap. 4). I když ; největší počet těchto aktivit vzniká v USA, resp. v anglosaských zemích, 1 interkulturní psychologie je realizována i v mnoha zemích Evropy, i v Japonsku, Austrálii a jinde. Pokud jde o evropské země, rozvoj inter- j kulturní psychologie byl ve značné míře iniciován praktickými potře- i bami - v Německu, Francii, Itálii, Nizozemsku a ve skandinávských I zemích k tomu vedla nová kulturní situace způsobovaná přílivem imi- j grantů a uprchlíků z jiných částí světa. V těchto zemích je dnes inter- ;! kulturní psychologie oborem, který je zastoupen na vysokých školách, | má svou organizační infrastrukturu, specializované odborníky atd. í

V České republice není interkulturní psychologie dosud I konstituována, a dokonce není příliš rozšířeno ani povědomí o její existenci v české vědecké komunitě, jak to odrážejí i terminologické nejasnosti zmíněné výše (podkap. 1.1). Žádné práce pojednávající systematicky o interkulturní psychologii nejsou u nás k dispozici. Dosud jediná česká publikace týkající se zčásti interkulturní psychologie (Kolman, 2001) je koncipována jako učební text pro studenty ekonomie České zemědělské univerzity. Tento autor pořídil také překlad knihy Geerta Hofstedeho (1999), která prezentuje interkulturní koncepci tohoto významného nizozemského odborníka (o ní viz v podkap. 5.2). Na druhé straně u nás vznikají některé publikace v příbuzných oblastech, jako je etnografie komunikace (Salzmann, 1997), multikulturní výchova a etnopedagogika (Průcha, 2001, 2002a), interkulturní faktory v managementu a podnikání (Nový, 1996; Šroněk, 2000), etnické a interkulturní problémy v medicíně a zdravotní péči (Mareš, 2001) aj. Kromě toho se interkulturní psychologie týkají některé empirické výzkumy o etnických nebo rasových postojích české mládeže

(Šišková, 1998) či dospělých, a to i v mezinárodním srovnání s jinými populacemi - např. pokud jde o postoje mladých Čechů k přistěhovalcům (Křížová, I. a kol, 2001; Průcha, 2002b) nebo o komparaci výchovných hodnot (Rabušicová a Rabušic, 2001).

Příznivější je situace na Slovensku, kde se interkulturními sociologickými a psychologickými výzkumy zabývá již několik let tým odborníků ve Společenskovědním ústavu SAV (Spoločenskovedný ústav SAV) v Košicích. Tyto práce jsou zaměřovány na empirické výzkumy etnické a národní identity s komparativním zřetelem jak u slovenské populace, tak u minoritních populací na území Slovenska, zejména Maďarů. Kromě starší publikace Vyrosta a Zelové (1988) jsou to práce současné (Bačova, 1997,1999; Baumgartner a Frankovský, 2000; Berecká a Plichtová, 1998; Homošinová, 2000; Zelová, 1997, a další).

Česká nepříznivá situace, pokud jde o nedostatečný rozvoj interkulturní psychologie, je zřejmě důsledkem toho, že v období socialismu nebyly interkulturní rozdíly ve společnosti vítaným předmětem vědeckého bádání - i když v sovětské vědě se jim dost velká pozornost věnovala nejen ze strany etnografů, ale i psycholingvistů a sociolingvistů. Proč se ale interkulturní psychologie u nás nerozvinula po roce 1989, zůstává nejasné. Dnes se však o její důležitosti sotva dá pochybovat - vzhledem k multikulturní situaci v České republice a ve světě -, a tak se nyní interkulturní psychologie bude jistě konstituovat jako vědní obor i u nás.

1.4 Oblasti aplikací

Jedním z důvodů značného rozvoje interkulturní psychologie v zahraničí je to, že tento vědní obor není pouze teoretickou sférou bádání, ale nachází různé aplikace. Tyto aplikace se vztahují k

některým oblastem praxe, pro něž je příznačné, že v nich hrají roli interakční a komunikační procesy. Jde zejména o tyto oblasti:

Edukace

Interkulturní faktory dnes zasahují do různých typů edukačních procesů jak při formálním vzdělávání (ve školských institucích), tak při neformálním vzdělávání (v rámci celoživotního vzdělávání dospělých). V mnoha zemích - včetně České republiky - vznikla potřeba zavádět multikulturní výchovu, která je určena jak k začlenění do edukace ve školách různých stupňů, tak do přípravy budoucích učitelů. Ukazuje se přitom (Průcha, 2001, 2006), že pro úspěšnou realizaci multi-

kulturní výchovy je využití poznatků interkulturní psychologie naprosto nezbytné (viz podrobněji v kap. 11). *

I

Soužití příslušníků různých etnik v jedné zemi]

Dnes téměř neexistuje země či stát, v němž by žili příslušníci pouze jednoho etnika.³ Naopak, ve většině zemí Evropy i jiných kontinentů žijí již multietnické společnosti, tj. takové populace, které jsou tvořeny příslušníky dvou nebo více etnik, rasových, náboženských či jazykových skupin, s více či méně odlišnou kulturou. Jen v málo případech je toto soužití zcela harmonické, ve většině zemí v tomto soužití vznikají spory, třenice, či dokonce nepřátelské vztahy. Ani v České republice není, jak známo, etnické klima bez problémů (zejména soužití minoritní populace Romů s nerómskou majoritní populací). V některých zemích vedou tyto problémy až k válečným konfliktům (např. mezi Izraelci a Palestinci, mezi katolíky a protestanty v Severním Irsku aj.). ; Interkulturní psychologie zde může významně pomoci při vysvětlení toho, jak je chování příslušníků různých etnických a jiných skupin ovlivněno odlišnou kulturou (viz podrobněji v kap. 13). ••]

Začleňování imigrantů do hostitelské společnosti

Migrace nabývá v současném světě obrovských měřítek. Do jednotlivých zemí přicházejí kulturně odlišní imigranti či uprchlíci a při jejich včleňování do populace hostitelských zemí se vyskytují různé problémy psychologické povahy na obou stranách - jak u imigrantů, tak u obyvatel domácích. Jde zejména o problém akulturace a integrace, o problém etnických postojů a stereotypů aj. Také do České republiky v současnosti přicházejí cizinci z různých zemí a očekává se postupný růst jejich počtu mj. v důsledku evropské integrace. Češi mohou mít potíže zvyknout si na společný život s nimi v jedné zemi. Interkulturní psychologie zde může identifikovat vyvstávající problémy a vytvářet návrhy pro jejich eliminaci (viz podrobněji v kap. 6 a 7).

Interkulturní komunikace v určitých profesích

V posledních letech se stále více objevují podniky, které jsou řízeny manažery z jiných zemí, než jsou pracovníci podniků. Na druhé straně se v řadě podniků a firem objevují zaměstnanci přicházející z jiných zemí. Dnes je zcela běžné, že např. podnik s českými zaměstnanci je

³ Jedním z nepatrného počtu etnicky homogenních států je Island, ale i v něm je dnes usazen určitý počet přistěhovalců - Dánů, Britů, Norů aj. (Šatava, 1994).

řízen cizinci, a naopak leckteré podniky zaměstnávají pracovníky / Polska či Ukrajiny nebo jiných zemí apod. Čeští pracovníci odjíždějí do zahraničí, kde působí jako obchodníci, diplomaté, vědci, studenti, sportovci aj. Ve všech těchto případech dochází k interakci a komunikaci osob z často odlišných kulturních skupin a kulturní bariéry mohou vést k potížím v pracovním i mimopracovním styku lidí (Šro-něk, 2000). K tomu účelu se rozvíjí oblast aplikací interkulturní psychologie označovaná jako interkulturní komunikace, interkulturní management (Nový, 1996), interkulturní marketing (Světlík, 2003). Nejde ovšem jen o samotnou oblast komunikace, nýbrž o širší problematiku znalosti a respektování kulturních specifičností jednotlivých etnik a národů, což se jeví nezbytné v obchodním styku či ve výkonu určitých profesí (viz v kap. 11-12 a 15).

Státní správa, soudnictví, policie

Orgány státní správy a samosprávy (obce a jiné) dnes stále častěji musí zahrnovat do své činnosti komunikaci s legálně pobývajícími cizinci, žadateli o azyl nebo s nelegálními imigranty. Podle oficiálních statistik (2003) pobývá v České republice asi 240 tisíc cizinců a odhady mluví o skoro stejně velkém počtu osob žijících zde nelegálně. Počet cizinců se rok od roku zvyšuje {Cizinci v České republice, 2001} a zároveň s tím vzrůstá agenda komunikace a zacházení s cizinci na úřadech a soudech různých úrovní, v útvarech sociálního zabezpečení a také na policii a v jiných orgánech veřejného pořádku. Objevují se přitom problémy zejména v jednání s příslušníky neevropských etnik, kde působí nejen jazykové překážky, ale také kulturní bariéra. Je zřejmé, že poznatky interkulturní psychologie prezentované v aplikovatelné podobě zde mohou být užitečné.

Zdravotní péče

Medicína začala uznávat, že v péči o pacienty hrají významnou roli také kulturní, etnické a náboženské faktory. Je to dáno tím, že hodnoty týkající se zdraví, jeho ochrany, nemoci a způsobů léčby jsou dosti variabilní v jednotlivých kulturních skupinách. Vznikají přitom problémy, když např. lékaři a zdravotnický personál neberou dostatečně na zřetel tyto kulturní odlišnosti při zacházení s pacienty a jejich příbuznými, kteří jsou cizinci, imigranti či azylanti apod. Totéž se týká lékařů a zdravotníků vyjíždějících do zahraničí, ať individuálně, nebo jako příslušníci mírových misí aj. Proto se začíná postupně zavádět do přípravy lékařů těž multikulturní příprava (multicultural medical education) (Mareš, 2001), v níž právě poznatky interkulturní psychologie mají svou váhu. (Podrobněji viz v kap. 12 a 15.)

Negociace v mezinárodních jednáních

V mezinárodním jednání politiků, diplomatů, obchodníků a jiných často dochází k nedorozuměním nebo i konfliktům. Výzkumy v inter-kulturní psychologii zaměřené na způsoby komunikace v jednání příslušníků odlišných kultur odhalují, že tzv. negociační chování (negotiation behaviour) je silně vázáno na kulturní specifičnosti těch osob, které se na jednání podílejí. Jsou objasňovány případy, kdy negociační chování jedné strany nevede k produktivním výsledkům, způsobuje napětí či konflikty. Ukazuje se, že těmto konfliktům lze zabraňovat nebo je alespoň oslabovat, jsou-li při vyjednávání respektovány kulturní odlišnosti jedné strany. Interkulturní psychologie poskytuje výzkumné nálezy, které identifikují interkulturní faktory ve vyjednávání a které tak mohou pomoci v pozitivním utváření nego-ciačního chování. (Podrobněji viz v kap. 13.)

Až dosud jsem pojednával o interkulturní psychologii samotné, bez souvislostí s jinými okruhy vědeckého bádání. Ve skutečnosti má interkulturní psychologie četné návaznosti na jiné disciplíny, sdílí s nimi některá výzkumná témata i výzkumné metody a terminologii. Tyto souvislosti budou objasněny v následující kapitole.

Kapitola 2

Související vědecké disciplíny

Když se zabýváme problematikou interkulturních a interetnických jevů a procesů, je nutno mít na zřeteli jednu důležitou věc: Psychologický pohled na tyto skutečnosti je sice důležitý a nezastupitelný - ale není jediný. Dnes je situace taková, že interetnickou i interkulturní problematikou se zabývají některé další vědecké disciplíny, jejichž hranice s interkulturní psychologií není nijak ostře vymezena. Naopak - dochází k stále většímu vzájemnému prolínání těchto disciplín, takže se rýsuje jakási integrovaná multidisciplína, která komplexně objasňuje dané jevy.

Přitom orientovat se v těchto hraničních disciplínách je pro psychology dosti nesnadné, také v důsledku rozdílných pojetí např. etnologie a kulturní antropologie. V této kapitole proto objasním hlavní disciplíny, které s interkulturní psychologií těsně souvisejí jak ve sféře teorie, tak ve sféře výzkumu.

2.1 Etnopsychologie a sociální psychologie

Interkulturní psychologie je součástí psychologické vědy, a je tudíž přirozené, že má nejužší vztahy s některými psychologickými disciplínami. Především je to etnopsychologie, kterou v bývalém Československu definovali slovenští odborníci Výrost a Zelová (1988) jako „studium etnický determinovaného psychicky regulovaného chování“. Podle Hartla a Hartlové (2000) je etnopsychologie (ethnopsychology) „srovnávací psychologie ras, etnických skupin, plemen a národů“ (s. 145), a v tomto pojetí by se tedy vlastně kryla s interkulturní psychologií. Avšak ta má širší předmět, jak je vysvětleno níže.

Etnopsychologie je poměrně stará oblast vědeckého zkoumání, za jejíhož zakladatele bývá považován německý psycholog a filozof Wil-

heim Wundt (1832-1920). Ten vydával na počátku 20. století rozsáhlé dílo *Völkerpsychologie* {Psychologie národů, Wundt, 1910-1920}, které inspirovalo některé psychology k zájmu o etnické otázky. Nezávisle s na Wundtovi působil francouzský antropolog a sociální psycholog Gustave Le Bon (1841-1931). Jeho kniha *Psychologické zákony vývoje národů* byla vydána i česky (Le Bon, 1898) a zřejmě podnítila i u nás etnopsychologické práce o „národním charakteru“ (Chalupný, 1907)

- viz podrobněji v kap. 9.

Ovšem po druhé světové válce se u nás etnopsychologie nerozvíjela

- na rozdíl např. od bývalého SSSR, kde etnopsychologické výzkumy byly iniciovány multietnickou a multikulturní skladbou populace. S. I. Korolev (1970) charakterizoval etnopsychologii jako oblast na styku dvou disciplín - sociální psychologie a etnografie - takto: j

- |

DEF (10) Etnopsychologii chápeme jako odvětví sociální psychologie i zkoumající ty její zvláštnosti, které jsou způsobovány etnickou příslušností i konkrétní společenské skupiny. Vychází se z toho, že každá rasa, národ, { národnost má řadu psychologických charakteristik specifických právě pro i určitou skupinu, ale nikoliv pro jiné skupiny/Rozdílné geografické, ekonomické, historické podmínky vedly k vzniku těchto charakteristik J I

Pro interkulturní psychologii je charakteristická vazba na sociální psychologii: současné práce interkulturních psychologů na Západě jsou založeny či odvozeny z teoretického a metodologického arzenálu sociální psychologie - viz zejména Sociál Psychology Aeross Cultures (Smith a Bond, 1998). To se týká především výzkumu hodnot, morálky, identity, postojů, stereotypů a předsudků, vztahů mezi skupinami aj. (např. Triandis, 1994). Lze konstatovat, že většina ze základních témat představujících sociální psychologii je zároveň zkoumána také v interkulturní psychologii - zejména komunikace a interakce, vnímání druhých lidí a interpersonální vztahy, konflikt a kooperace aj. (Hayesová, 1998). Přitom se aplikují často i shodné výzkumné nástroje. Odlišnost přístupů k těmto tématům je v tom, že sociální psychologové jsou primárně zaměřeni na vztahy jednotlivce ke skupině, kdežto interkulturní psychologové zkoumají vztahy mezi velkými skupinami (např. mezi etnickou minoritou a majoritní populací v jedné zemi). V důsledku těchto souvislostí lze, často shledat příspěvky o interkulturní psychologii v European Journal of Sociál Psychology a v dalších časopisech a sbornících sociální psychologie.

Interkulturním faktorům věnuje pozornost také ontogenetická psychologie, v souvislosti se srovnáváním rozdílů v psychickém vývoji dětí a mládeže. Jak vysvětluje brněnský psycholog P. Macek (1999) při výzkumu adolescentů, vývojové změny v období dospívání jsou determinovány konkrétními kulturně-historickými vlivy do té míry, že

lze hovořit např. o typické „české cestě“ dospívání. To je potvrzováno i mnoha dalšími výzkumy, zejména z mezinárodních komparací hod-nutových systémů a postojů mládeže různých zemí a kultur (např. rozsáhlý výzkum „historického vědomí“ adolescentů - B. Klíma a kol.,

2001L

Rovněž v kognitivní psychologii se někteří odborníci zabývají i interkulturními rozdíly, zejména v rámci problematiky inteligence a jejích specifických u lidí různých etnik, ras, kultur - viz např. v českém překladu práci R. J. Sternberga (2001).

Pro interkulturní psychologii je důležitá také lidová/naivní psychologie (folk psychology) týkající se laických představ a vysvětlení určitých aspektů lidského života. Například R. M. Thomas (2001), autor monografie Folk Psychologies Across Cultures, charakterizuje „interkulturní naivní psychologii“ jako „soubor různých přesvědčení a hodnot sdílených členy určité kulturní skupiny, které vyjadřují, jak lidé interpretují různé události běhu života“ (s. 1). Autor dokládá rozdílnosti těchto naivních psychologií mezi kulturami.

Na druhé straně poznatky interkulturní psychologie přispívají k zdokonalování nástrojů psychologické a pedagogické diagnostiky. Jde zejména o konstruování dotazníků a testů, které jsou používány pro vyšetřování osob s odlišným jazykovým či kulturním původem, jež mají být kulturně nepředpojaté (culture-free tests) - viz v českém překladu americké Standardy pro pedagogické a psychologické testování (2001).

2.2 Sociologie

Sociologie je věda zkoumající struktury a fungování společnosti. Jde o struktury různého typu, počínaje malými společenskými skupinami (např. rodina) až po velké a největší skupiny (např. obyvatelstvo státu). Je tedy pochopitelné, že mezi tyto skupiny, jež jsou předmětem zájmu sociologů, patří také taková společenství, jako jsou etnické skupiny, rasové skupiny, náboženské skupiny, národy.

Samozřejmě sociologie je neobyčejně rozvinutá věda, ale také velmi diferencovaná co do směrů a paradigmat. Některé z nich mají k inter-kulturnímu zkoumání blíže než jiné. Je to např. sociologie vzdělávání (sociology of education), která zkoumá, jaký dopad má příslušnost k určité etnické či kulturní skupině na přístup k vzdělávání pro členy těchto skupin (Levinson et al., 2002).

Sociologické bádání se úzce dotýká interkulturní psychologie zejména ve dvou oblastech:

Problematika sociální nerovnosti, která je nahlížena jako „nevyhnutelný důsledek stratifikace tím, že určité skupiny jsou v rámci společenského uspořádání postaveny výše, ovládají zdroje bohatství a moci a akumulují větší objem zdrojů blahobytu včetně kupř. vzdělání a lékařské péče" (Sekot, 2002, s. 93).

Mezi ty společenské skupiny, které stojí v sociální stratifikaci obvykle níže - tedy mají menší podíl na bohatství a moci -, bývají v jednotlivých zemích příslušníci etnických nebo rasových menšin. Typicky jsou to např. Aboriginové (původní obyvatelé) v Austrálii, černoši a indiáni v USA, Romové v různých zemích, ale i skupiny neevropských imigrantů ve vyspělých zemích Evropy.

V rámci širokého záběru sociologie se v posledních letech vytváří pojetí globální sociologie: Je to přístup, podle něhož sociologie zahrnuje „systematické zkoumání společnosti na lokální, národní, regionální a světové úrovni" (Cohen a Kennedy, 2000, s. 3). Tito autoři proto zahrnují do sociologického výzkumu problémy etnik, nadnárodních společností, rasových konfliktů aj.

Ještě výraznější je styk interkulturní psychologie a sociologie v oblasti komparativní sociologie. Tato nová oblast sociologie se formuje v posledních letech především v oblasti výzkumu hodnot. Hodnoty jsou ovšem jak psychologickým, tak sociologickým pojmem, ale jejich podstata je psychologická: jsou to vztahy lidí k objektům (věcem, symbolům, jiným lidem atd.), které se formují v subjektech v procesu socializace. Hodnotové systémy jsou kulturně variabilní, tj. mezi jednotlivými etnickými skupinami, národy apod. se více či méně odlišují.

Komparativní sociologii je věnován nový vědecký časopis *Comparative Sociology* (vychází od roku 2002). V zahajovacím ročníku je publikováno speciální tematické dvojčíslo *Lidské hodnoty a sociální změna (Human Values and Social Change, č. 3-4, 2002)*. Redaktorem je Ronald Inglehart (Univerzita Michigan), jenž řídil rozsáhlý mezinárodní srovnávací výzkum *World Values Survey* a *European Values Survey*. Tyto komparace hodnot zahrnují přes 80 populací reprezentujících různé kultury a jsou důležitým zdrojem poznatků i pro interkulturní psychologii. (Podrobněji o srovnávání hodnotových systémů v kulturách viz kap. 5.)

2.3 Etnologie a etnografie

Etnologie a etnografie mají s interkulturní psychologií některé shodné zájmy, a to především ve studiu kultury různých lidských společenství. Berry et al. (2002) v *Cross-Cultural Psychology* konstatují, že etnologové se snaží objasňovat vzorce, instituce, dynamiku a změny

kultur, a tudíž jsou jejich nálezy jedním z poznatkových podkladů pro interkulturní psychologii. Zde považují za nutné vysvětlit vztah etnologie a etnografie:

Etnografie je v českém a v evropském pojetí chápána jako vědní disciplína zabývající se detailním popisem jak hmotných produktů lidské kultury (stavby, nářadí, oděvy, potrava aj.), tak způsobu života (obyčej, rodinný a společenský život, tradice, rituály aj.) etnik a národů. Etnografie je úzce spojena s folkloristikou, jež popisuje a zkoumá slovesné tvory (příслови, pověsti, texty písní, dětské říkanky aj.), hudební, taneční a výtvarné produkty etnických společenství.

■ Naproti tomu etnologie je chápána jako vědní disciplína, která se zabývá zobecňováním konkrétních etnografických poznatků získávaných v terénním výzkumu. Charakteristickým rysem etnologie je to, že zkoumá kulturní charakteristiky etnik jednak z hlediska srovnávacího (komparace současných etnik), jednak z hlediska vývojového (historický vývoj etnik).

V současné době panuje v této oblasti vědy terminologická nejednotnost, v důsledku zvláštních vztahů mezi etnologií a kulturní antropologií:

■ Na jedné straně se v Evropě v posledních letech posiluje užívání termínu „etnologie“, jenž nahrazuje starší názvy „etnografie“, „národopis“, „lidová kultura“ aj. Etnologie se považuje za obecnější název pokrývající i etnografii jako oblast výzkumu. Tak je tomu i v českém kontextu, kde např. Ústav etnografie a folkloristiky AV ČR se přejmenoval od roku 1999 na Etnologický ústav AV ČR. Podobně bývalá katedra etnografie na Filozofické fakultě UK v Praze nese název Ústav etnologie a má ve svých studijních programech folkloristiku jako subdisciplínu. Tato přejmenování jsou ovšem také důsledkem změn v zaměření těchto pracovišť v posledním desetiletí.⁴

■ Na druhé straně v americkém (USA) a britském pojetí se považuje etnologie a etnografie za součást široce pojaté kulturní antropologie. V souladu s tím konstatuje u nás Soukup (2000, s. 20):

„V anglosaském pojetí se považují etnografie a etnologie za základní disciplíny sociální a kulturní antropologie: Etnografie pokrývá popisnou rovinu studia a plní úkoly spojené se sběrem, popisem, klasifikací a analýzou antropologických dat prostřednictvím terénního výzkumu určité kultury. Etnologie provádí zobecnění tohoto materiálu v mezikulturní i historické perspektivě.“

⁴ \ Etnologický ústav AV ČR (Praha 1, Na Florenci 3) se zabývá výzkumem sociálních a kulturních jevů týkajících se národů a etnických skupin. Je zaměřen především na výzkum české etnicity a etnik žijících na území ČR. Publikuje *Etnologický časopis*.

Jasno do vztahů mezi etnologií a kulturní antropologií nevnáší ani překlad knihy Jeana Copansa *Základy antropologie a etnologie* (Copans, 2001). Uvádí „pohled vyplývající z francouzské zkušenosti“, podle něhož termíny etnologie a antropologie dnes označují do značné míry synonymní oblasti, přesto se udržuje užívání obou termínů. Překladatelé Copansovy knihy do češtiny poznamenávají, že „výraz kulturní antropologie v doslovném překladu je ryším amerikanismem“ (s. 8), přesto se v českém prostředí tento termín již běžně uplatňuje.

Pro interkulturní psychology je důležité vědět, že etnologie je dnes bohatě rozvětvená věda, která pokrývá mnohotvárnost lidských činností a výtvorů, jež všechny jsou nějakým způsobem vázány na psychologické charakteristiky členů různých kulturních skupin. V německé publikaci reprezentující systematicky etnologii (Fischer, 1992) se vymezují tyto okruhy etnologického zkoumání:

- Etnologie ekonomická (Wirtschaftsethnologie) - zabývá se etnickými a kulturními aspekty výroby, obchodu, spotřeby v různých společenstvích.

- Etnologie sociální (Sozialethnologie) - zkoumá etnické a kulturní aspekty rodiny, manželství, příbuzenských a generačních vztahů, rodu, klanu aj.

- Etnologie právní (Rechtsethnologie) - zabývá se etnickými a kulturními aspekty právních norem, legislativních procedur, porušování práva aj.

- Etnologie politická (Politikethnologie) - zkoumá, jak etnika a kulturní společenství vytvářejí různé politické systémy.

- Etnologie náboženství (Religionsethnologie) - zkoumá vznik a vlivy náboženství v různých etnických a kulturních společenstvích.

- Etnologie umění (Kunstethnologie) - zabývá se tím, jaké umělecké aktivity a produkty vytvářejí jednotlivá etnika a kultury.

Jak je patrné, rozsah etnologického zkoumání je značně široký - a to ještě uvedený výčet nepokrývá úplně vše. Z toho je zřejmé, že interkulturní psychologie má v etnologických výzkumech bohatou poznatkovou základnu.

2.4 Kulturní antropologie a psychologická antropologie

V předchozí části bylo vysvětleno, že to, co se v Evropě rozumí etnologií, je u vědců v USA chápáno jako součást kulturní antropologie. Kulturní antropologie je obvykle vymezována jako společenská věda

zkoumající vývoj, strukturu a fungování různých kultur v čase a prostoru {Velký sociologický slovník, 1994, s. 94}.

Existuje zde určitá dvoukolejnost vědních disciplín, kdy kulturní antropologie a etnologie jsou v podstatě synonymní názvy pro zkoumání kulturních aspektů lidských společenství. Tato dvoukolejnost se odráží i v institucionálním uspořádání těchto disciplín na českých vysokých školách:

- Na Filozofické fakultě UK v Praze je realizován studijní obor etnologie, v němž je sice zahrnuta obecná antropologie, ale jinak se vše orientuje „etnologicky“, např. kurzy Duchovní kultura Evropy, Etnologie Asie, Etnické menšiny v Evropě, Etnomuzikologie. Výuku zajišťuje Etnologický ústav této fakulty.

- Na Fakultě humanitních studií ZČU Plzeň je naopak rozvíjena kulturní a sociální antropologie jednak v bakalářském studiu, jednak v navazujícím magisterském studiu a vše je orientováno „antropologicky“. Výuku zajišťuje samostatná Katedra sociální a kulturní antropologie.⁵

Z této situace je patrné, že odborníci v interkulturní psychologii se musí při získávání výzkumných informací z příbuzných disciplín zaměřovat jak na zdroje z etnologie, tak z kulturní antropologie. Vedle toho je nutno vědět, že v rámci antropologie se vyvinuly specializované obory zkoumání, jako je sociální antropologie (Murphy, 1998) a především psychologická antropologie - jež je pro interkulturní psychologii velmi blízkou disciplínou.

Výstižné objasnění psychologické antropologie u nás podává Soukup (2000). Uvádí, že termín psychologická antropologie byl zaveden v USA jako alternativní označení k etnopsychologicky orientovaným výzkumům osobnosti a kultury. I ve třicátých letech minulého století se začaly aplikovat psychologické testy (Rorschachův test a různé projekční testy) na studium mimoevropských kultur, což vedlo ke sblížení psychologických a antropologických výzkumů osobnosti. Podle Soukupa je rozvoj psychologické antropologie spjat zejména s pracemi Margaret Meadové a Ralpha Lintona. Ti jsou představitelé teorie označované dnes jako kulturní determinismus, podle něhož kultura, jako způsob života určité společnosti, je projevem naučeného chování, tj. v protikladu k pojetí o genetickém determinismu zdůrazňujícím vliv dědičnosti na lidské vlastnosti a vzory chování:

„Podle Meadové a Lintona rozhodující roli při formování lidské osobnosti představuje kultura, kterou si člověk osvojuje v procesu socializace a en-

5 Pořádá mezinárodní sympozia - viz sborník Antropologické sympozium II (Budil a Ulrychová, 2002).

kulturace, Nepopírá se existence biologických determinant, jako je dědičnost, tělesná konstituce, centrální nervová soustava, avšak na chování a prožívání člověka má rozhodující vliv kultura vystupující v podobě kulturních vzorců - naučených schémat jednání. Z tohoto hlediska je člověk j především produktem obyčejů, zvyků, norem a jiných elementů kultury, do níž se narodil." (Soukup, 2000, s. 96)6 \

Jak na psychologickou antropologii nahlíží interkulturní psychologové? V kompendiu Cross-Cultural Psychology uvádějí Ber- f ry et al. (2002), že vznik psychologické antropologie byl původně iniciován v Británii v první polovině minulého století pracemi F. Boase v USA a B. Malinowského, kteří si jako první uvědomovali, že mezi j antropologií a psychologií leží sféra společného zájmu. Boas prováděl i výzkum indiánů na území Severní Ameriky, se zvláštním zřetelem k jejich jazykům a zvykům. Z Boasova pojetí kultury, do něhož zahrnoval „všechny projevy sociálních zvyklostí určitého společenství, ; reakce jednotlivců vyvolané zvyky skupiny, v níž žijí, a produkty lid- * ských činností určených těmito zvyky" (cit. podle Soukupa, 2000, s. 48), je patrná jeho zakotvenost v psychologickém uvažování (zvyk- j losti, reakce jsou psychologické kategorie). j

Přes tuto blízkost existují mezi psychologickou antropologií a in- I terkulturní psychologií určité rozdíly. Hlavní rozdíl spočívá (podle Ber-ryho et al., 2002) v metodologickém zaměření: V antropologickém zkoumání dominuje „naturalismus", tj. výzkum kultury v přirozených { podmínkách života populací, kdežto v psychologickém přístupu převa- } žuje „experimentování"; v prvním případě jsou jevy zkoumány v terénu, v druhém případě jde o používání testů a dotazování v laboratorních a podobných podmínkách. - To je však výklad, s kterým nelze zcela sou- \ hlásit: Současná interkulturní psychologie provádí zkoumání rovněž v terénu, jak ilustrují konkrétními empirickými výzkumy v kap. 5-9.

Dnes je psychologická antropologie konstituovaná disciplína re- \ prezentovaná např. encyklopedií Handbook of Psychological Anthro- l pology (Bock, 1994). Tento autor definuje psychologickou antropologii jako „vědeckou oblast zahrnující všechna antropologická zkoumání, která systematicky aplikují psychologické koncepty a metody". Z toho l je zřejmé, že v tomto pojetí jde o užití psychologie v antropologii. Pro l naše účely - jak je objasňuji y této knize - je stejně důležitý opačný směr, tj. užití pojmů a nálezů kulturní antropologie pro psychologické l explanace. l

6 Střetávání dvou odlišných pojetí - kulturního determinismu vs. genetického determinismu - probíhá dodnes v nekončící konfrontaci teoretických a výzkumných argumentů, jak to u nás dokládá Bakalář (2003) při objasňování příčin rozdílů mezi lidskými rasami.

2.5 Etnolingvistika, sociolingvistika, pragmatika

Vědecké odhady vypovídají, že ve světě existuje 5-6 tisíc jazyků. Ty se -samozřejmě výrazně odlišují počtem lidí, kteří určitý jazyk používají. Na základě toho je možné konstatovat, že ve světě žije zhruba obdobný počet etnik, neboť jazyk je obvykle znakem etnické skupiny. Ja-zvk je v podstatě jev mentální povahy, existuje ve vědomí lidí, a tudíž má důležité psychologické aspekty. Je tedy přirozené, že se interkulturní psychologie opírá ve svých teoretických koncepcích o poznatky a teorie některých lingvistických disciplín.

Které lingvistické disciplíny jsou relevantní pro interkulturní psychologii?

- Za prvé je to objasnění jazykové variability světa. Srovnávací lingvistika podává popis toho, které jazyky na světě existují, jak jsou příbuzné a jak se vyvíjely, často se na základě jazykové příbuznosti určuje i etnická příbuznost populací geograficky velmi vzdálených (např. mezi Maďary a Finy a ugrofmskými etniky na Sibiři). V této sféře se rozvíjí specifická oblast studia nazývaná kontrastivní lingvistika srovnávající shody a rozdíly dvou či více jazyků.

- Za druhé je to objasnění toho, jak je jazyk používán v různých kulturních a sociálních skupinách a k jakým účelům je používán - což jsou problémy zkoumané v etnolingvistice a sociolingvistice. Týkají se také interkulturních rozdílů v komunikaci etnik (viz v kap. 10).

- Za třetí jde o problémy týkající se zavádění úředních (státních) jazyků v zemích, uznávání rovnoprávnosti jazyků národnostních menšin ve školách a na veřejnosti aj., což jsou záležitosti lingvistického plánování a jazykové politiky.

Objasním zde tyto oblasti jen stručně, konkrétní výzkumné nálezy o jazyce a komunikaci ve vztahu k interkulturní psychologii jsou popsány v kap. 10.

Jazyky jsou spjaty s kulturami a etniky v celém historickém vývoji. Když se rozvinula v 19. století srovnávací lingvistika, zajímali se jazykovědci o kořeny toho, proč jsou současné jazyky tak rozrůzněné a kdy k této rozrůzněnosti došlo. Vysvětlení těchto záležitostí je důležité, protože poskytuje poznatky o tom, jak se odlišují současné kultury a etnika ve sféře jazykové komunikace. Mnoho poznatků přinesla indoevropistika, tj. historické a srovnávací studium indoevropských jazyků - nejrozsáhlejší lingvistické skupiny co do po-

čtu jazyků a počtu uživatelů těchto jazyků, k nimž patří i čeština, angličtina či italština, ale také romština, hindština či latina.

Srovnávací jazykověda postupně objevovala, že nejen indoevropské jazyky jsou mezi sebou příbuzné, ale také další jazykové skupiny tvoří „rodiny“ s příbuzenskými vztahy: jazyky ugrofinské (finština, maďarština, estonština aj.), jazyky semito-hamitské (arabština, somálština aj.), jazyky tibetočínské (čínština, thajština aj.) a další. Genealogická klasifikace jazyků zahrnuje asi 20 hlavních jazykových skupin, vedle nichž jsou i jazyky zcela izolované, tj. nepříbuzné s žádným jiným -např. japonština nebo v Evropě baskičtina (viz přehled jazykových rodin in Čermák, 1994).

Co z této příbuznosti vyplývá pro interkulturní psychologii? Dá se např. usuzovat, že etnická společenství, která dnes mluví příbuznými jazyky, sdílejí také shodnou či podobnou kulturu? Nebo že si lépe rozumějí než příslušníci etnických skupin s nepříbuznými jazyky?

To jsou otázky, na něž dosud neexistuje jednoznačná odpověď. Ve světě se vyskytují zcela kontradiktorní případy: Na jedné straně např. Srbové a Chorvati, kteří mají nejen úzce příbuzný jazyk (srbština a chorvatština se odlišují podstatně jen v tom, že Srbové píší cyrilicí, kdežto Chorvati latinkou) - a přesto byly mezi nimi etnické konflikty tak závažné, že vedly až k válce. Na druhé straně můžeme uvést příklad skandinávských národů, kde Finové mluví ugrofinským jazykem, zcela odlišným od germánských jazyků ostatních Skandinávců, a přesto panuje podstatná kulturní spřízněnost mezi Finy a Nory či Švédy. V jednom výzkumu interkulturních psychologů (van Ouden-hoven et al., 2002) se dokládá, že jazyková příbuznost nehraje sama o sobě pozitivní roli ve vztazích mezi malými a velkými národy (viz podrobněji v podkap. 13.2).

Vedle srovnávací lingvistiky má pro interkulturní psychologii přínos také etnolingvistika: Je to část lingvistiky zkoumající vztahy mezi jazyky a etniky, tj. zejména jak určitý jazyk determinuje (organizuje, klasifikuje) chápání reality u jeho nositelů. U nás základy etnolingvistiky objasňující hypotézy o tom, jak příslušníci etnik vnímají skutečnost v závislosti na kategoriích myšlení, jež jím předkládá jazyk, vypracoval F. Vrhel (1981).

"Podle některých odborníků se tato disciplína překrývá s antropo-lingvistikou (lingvistickou antropologií), která je úžeji zaměřena na vztahy mezi jazykem a kulturními charakteristikami etnik, národů, ras, a to i v historickém pohledu (Salzmann, 1997). V rámci těchto disciplín se vytvořilo specifické výzkumné pole nazývané etnografie komunikace, jehož vědecký a praktický význam charakterizuje Salzmann takto:

Etnografie komunikace představuje důležitý aktuální přínos doplňující již pevně konstituovaný výzkum kultur, prováděný antropology, a výzkum jazyků, prováděný lingvisty. Cílem tohoto nového pole bádání je podat pokud možno úplný obraz užívání řeči v různých společnostech a potom vytvořit historické a srovnávací studie o tomto předmětu (etnologie komunikace). Využití rostoucího objemu informací z oblasti etnografie komunikace může přispět k řešení některých sociálních problémů společností, v nichž žije mnoho národů vedle sebe, ale přitom vždy nesdílejí stejné způsoby komunikace." (Salzmann, 1997, s. 138-139)

Jak jsou teoretické poznatky v této oblasti zajímavé pro interkulturní psychologii, lze vidět na tzv. teorii jazykového relativismu, nazývané podle jejích tvůrců také Sapirova-Whorfova hypotéza. V základu této teorie stojí dvě teze:

- Myšlení lidí a jejich pohled na svět je určován charakterem toho jazyka, kterým mluví.
- Rozdíly mezi jazyky se tudíž musí odrážet v odlišnostech vidění světa u jejich uživatelů.

Američané Edward Sapir (1884-1939) - antropolog, a Benjamin L. Whorf (1897-1943) - lingvista, nebyli vlastně původními autory této teorie, neboť ta má kořeny již v názorech W. Humboldta, W. Wundta a jiných evropských učenců 19. století, kteří uvažovali ve svých pracích o vztazích mezi jazykem a myšlením. Faktem ovšem je, že Whorf provedl četná srovnání americké angličtiny s jazyky indiánských kmenů a přinesl důkazy o tom, že nositelé těchto jazyků musí uvažovat odlišně, jestliže se to odráží v jejich jazycích. Tak např. v indiánském jazyce hopi neexistují kategorie minulého a budoucího času jako v angličtině, neboť příslušníci tohoto kmene vnímají čas a prostor jako stále plynoucí kontinuum v souladu s přírodními procesy.

Tato teorie byla mnohokrát zavrhována a zase dokládána jako platná. Na její podporu se snášejí důkazy např. tohoto druhu: Různá etnika mají ve svých jazycích - podle toho, v jakém prostředí žijí - vybudovány odlišné lexikální systémy pro vyjadřování a klasifikování objektivní reality. Tak např. etnika severovýchodních oblastí (Eskymáci, Laponci aj.) používají velmi podrobné názvy pro označení druhů sněhu, ledu, rostlin, ryb aj., jež v jiných jazycích neexistují. Jiné jazyky (např. jihoamerických indiánů) mají velmi detailní lexikální systémy pro vyjádření barev a jejich odstínů apod. S tím se často setkávají překladatelé, když nenacházejí ekvivalentní vyjádření v jazyce, v němž takovýto lexikální systém rozvinut není.

S tím souvisí teorie o vztahu mezi jazykem a charakterem etnika (národa). Jsou to někdy spíše spekulace než výzkumné argumenty, avšak stejně tak často se připouští, že určité jazykové zvláštnosti mohou být výrazem či důsledkem národního charakteru. Jako příklad lze uvést to, jak jednotlivé jazyky vyjadřují slova zdrobnělá (de-minutiva) nebo citově zabarvená: Srovnajme např. český výraz malinkaté červeňoučké jablíčko s anglickým ekvivalentem a very small red apple - je zřejmé, že angličtina nedokáže vyjádřit jemné emocionální odstíny českého výrazu. Podobné případy bývají předkládány jako rysy toho, že slovanské jazyky se svou schopností vyjadřovat emocionalitu jsou důsledkem charakteru slovanských etnik na rozdíl od Britů či Američanů, kteří mají střízlivější, spíše pragmatický národní charakter (viz o psychologii národního charakteru v kap. 8; o vyjadřování emocionality v jazycích v podkap. 10.1).

Exaktnější základ mají nálezy etnopsycholingvistiky, které se týkají verbálních asociací v jazykově odlišných etnikách (Etnopsicho-lingvistika, Sorokin, 1988). Vychází se z experimentů, při nichž se porovnává, jaké slovní reakce produkují uživatelé jednotlivých jazyků na tatáž podnětová slova. Uvedu příklad (podle Zalevské, 1988), jakými asociovanými slovy reagují nejčastěji subjekty z kulturně odlišných etnik na slova označující barvy:

Podnětové slovo

Asociační reakce

	Rusové	Francouzi		Američané	Němci	Uzbekové
bílý	sníh	sníh	sn(h)	sníh	cesta	
	světlo	čistota	dům	světlo	bavlna	
žlutý	list	květ	citron	závist	proso	
	květ	slunce	zlato	květ	hlava	

modrý nebe nebe nebe nebe oči

jezero moře voda květ nebe

Na základě těchto experimentů jsou sestavovány pro jednotlivé jazyky tzv. asociační normy, které jasně dokládají, že příslušníci jednotlivých etnik mají ve své jazykové kompetenci (tj. znalosti jazyka, jeho 'elementů a pravidel) zakódovány kulturně odlišné mentální lexikony - což podporuje zmíněnou teorii jazykové relativity.

Teorie jazykové relativity je některými odborníky odmítána jakožto nevěrohodná. U nás např. argumentoval lingvista K. Horálek (1967), že:

„vidět v jazykové rozrůzněnosti různý způsob chápání skutečnosti nebo postoje ke skutečnosti není možné již proto, že každý jazyk může podle potřeby vyjádřit jakékoli pojetí skutečnosti" (s. 72).

Naproti tomu interkulturní psychologové Berry et al. (2002) uvádějí řadu psycholingvistických zjištění o tom, že různé jazyky se odlišují ve vyjadřování prostorových kategorií, příbuzenských vztahů aj., což podporuje platnost teorie jazykové relativity.

Zda lidé (příslušníci rozmanitých etnik) vnímají svět odlišně v závislosti na jednotlivých jazycích, je stejně závažná otázka jako problematika působení jazykových sdělení na příjemce. Tím se zabývá lingvistická pragmatika definovaná jako studium jazyka z hlediska jeho účinků na uživatele.)V kap. 10 přináším určité poznatky pragmatiky týkající se např. toho, jaké způsoby jazykového vyjadřování mohou vyvolávat či podporovat etnickou diskriminaci.

Ještě v jedné oblasti se dotýká lingvistické studium a výzkum interkulturní psychologie - je to oblast jazykové politiky. Zde ovšem nejde o záležitost čistě lingvistickou, nýbrž prolínající se s legislativou a mezinárodním právem. Jazyková politika hraje významnou roli při ochraně práv národnostních menšin, jako je právo na udržování a rozvoj vlastní identity, právo na užívání vlastního jazyka ve školách, v úředním styku aj. (viz o tom podrobněji Satava, 2001). Je jasné, že když interkulturní psychologové zkoumají hodnoty určitých etnických minorit vztahující se k vzdělávání nebo jejich postoje k majoritnímu etniku apod., musí vědět, jaká jazyková práva tato etnika mají či nemají legislativně zaručena.

2.6 Demografie

Demografie je rozvinutá vědní oblast, která však stojí stranou zájmu psychologů. Pro interkulturní psychologii má ale značnou důležitost jako zdroj poznatků a dat o lidských populacích. Jde zvláště o tu část demografického zkoumání, které je označováno jako sociální demografie nebo geodemografie. Jsou to obory, které popisují a analyzují rozmístění a migraci obyvatelstva mezi různými zeměmi a regiony, reprodukční chování obyvatelstva (sňatečnost, porodnost, natalita), sociální a ekonomické podmínky, za nichž k těmto projevům chování populací dochází.

Jako příklad lze uvést odlišnosti týkající se kvantitativního růstu počtu některých populací (zejména v Asii a v Africe), či naopak snižování přírůstků obyvatelstva některých zemí (zejména v Evropě). Řadu dat k tomu poskytuje italský demograf z florentské univerzity M. L. Bacci (2003) v knize Populace v evropské historii. Tento autor konstatuje:

„Odlišnosti v růstu různých skupin populace jsou v zásadě kulturního charakteru: i doba kojení a četnost pohlavních styků, které ovlivňují intervaly mezi porody a plodnost, jsou závislé na kulturních faktorech" (s. 231).

Totéž se týká demografických dat a analýz o migraci obyvatel mezi zeměmi a kontinenty. Pro psychologickou explanaci některých kultur a etnik je nezbytné znát, z jakých populací jsou vytvářena, jaký podíl má původní obyvatelstvo a imigranti atd. Vždyť právě akulturace imigrantů v hostitelských zemích, postoje domácích obyvatel k etnicky a kulturně odlišným přistěhovalcům, představuje významnou část zkoumání v interkulturní psychologii. Mnoho poznatků o migraci a imigrantech poskytují např. časopisy *International Migration Review* a *Journal of Refugee Studies* (viz o nich v podkap. 4.1).

Interkulturní psychologie musí zajímat etnické klima, které je charakteristické pro jednotlivé národy a země. Etnické klima je souhrn psychosociálních vztahů, postojů, představ obyvatel určité země o soužití příslušníků etnických společenství a je výrazně ovlivňováno etnickou strukturou populace země (podrobněji in Průcha, 2001, TT 125-130). Například v České republice je etnické klima ovlivňováno jak poměrně početnou romskou minoritou, tak stále vzrůstající migrací cizinců. Podle oficiálních demografických údajů činil v roce 2000 počet legálně žijících cizinců v ČR 200 tisíc osob, v roce 2004 již 256 tisíc osob (nejvíce Slováci, Ukrajinci, Vietnamci) a k tomu zhruba stejný počet nelegálně žijících cizinců. Celkově je etnická struktura obyvatel ČR dosti pestrá - viz konkrétní demografická data in Cizinci v České republice (2001, 2005) a Menšiny a migranti v České republice (Šišková, 2001).

Některé z těchto záležitostí zkoumá vedle demografie také sociální geografie. Je to subdisciplína geografické vědy zaměřená na charakteristiky lidských skupin, jejich socioekonomické a kulturní charakteristiky, v různých zeměpisných oblastech (jak to odráží anglický termín *human geography*). U nás byly publikovány některé práce z této oblasti Katedrou sociální geografie na Přírodovědecké fakultě Ostravské univerzity (*Evropská dimenze v geografickém vzdělávání*, 1998),

2.7 Historická věda

Mnohý čtenář z řad psychologů může pocítit údiv nad tím, že mezi disciplíny „zásobující“ svými poznatky interkulturní psychologii je řazena také historická věda - věda o dějinách. Skutečně, psychologická věda a historická věda spolu příliš nekomunikují a nebývají poznatkově

spojovány. Avšak vztah interkulturní psychologie k historické vědě je důležitý, jak hned vysvětlím.

Interkulturní psychologie operuje s pojmy, jako je „etnické vědomí“, „postoj k cizincům“, „rasový předsudek“ a jiné, což jsou mentální kategorie, tedy vytvářené lidskými subjekty. Všechny tyto pojmy mají svou historii, tj. v nějaké době musely vzniknout, rozšířit se v určité populaci, musely se generačně přenášet, a to mnohdy během řady století. Je tedy jasné, že když chceme porozumět tomu, jak se dnes ve vědomí lidí projevuje např. hodnota „vlastenectví“ nebo proč současní Češi zaujímají k příslušníkům některých etnik či národů spíše pozitivní nebo spíše negativní postoj, nevystačíme pouze s deskripcí obsahu těchto kategorií, jak se jeví v současnosti, ale musíme mít na zřeteli i jejich vznik a vývoj. K tomu poskytuje řadu cenných poznatků historická věda.

V zahraničí jsou produkovány práce vzešlé ze spolupráce historiků, sociologů a psychologů, které se zabývají objasňováním vzniku národní či etnické identity, zejména z hlediska funkce této identity pro

přežití jednotlivých etnik (podrobněji v kap. 8). Je to např. otázka, jak dalece byla národní identita u „malých“ etnik vyvolávána strachem ze sousedství velkých a mocných národů, jak to objasňují v případě skandinávských populací Björn, Grant a Stringer (1994).

Česká historická věda zkoumající období středověku i novověku si dosti podrobně všímá etnických problémů, které doprovázely vznik a rozvoj českého státu. Pojednávají o tom např. monografie J. Žem-ličky (2002) Počátky Čech královských, F. Šmahela (2000) Idea národa v husitských Čechách, J. Macka (1999) Jagellonský věk v českých zemích (4) a řada dalších historických prací současných i dřívějších historiků. V těchto dílech se vysvětluje vznik a vývojová kontinuita určitých fenoménů spjatých s kulturou a psychologii českého etnika, které mají důsledky až do současnosti. Pokusím se tyto poznatky ve stručném shrnutí vyjádřit:

/ Při utváření kultury určitého etnika či národa má největší vliv to, zda se i její nositelé setkávají s vlivy jiné kultury a jak se v ní toto setkávání či mnohdy střetávání odráží. Na formování kultury Čechů mělo velký vliv již od počátečního osídlení české kotliny slovanským etnikem setkávám s německou kulturou. Kromě toho, že toto setkávání probíhalo (často v konfliktních vztazích) permanentně již od raného středověku, za největší faktor interkulturních vztahů se dá považovat migrace německého etnika do prostoru slovanského osídlení - nazývaná též německá kolonizace.

7, 'Mnoho cenných poznatků o vývoji česko-německých vztahů a postojů českého oby- vatelstva k Němcům obsahuje kniha kolektivu historiků Rozumět dějinám (Beneš et al., 2002), zejména pro období 19. a 20. století.

Tato kolonizace však neměla nějaký jednorázový charakter, nýbrž probí- "? hala postupně v průběhu 13. století i před ním. A zde jsou také počátky utvá- íření specifických postojů Cechů vůči Němcům, resp. i vůči jiným cizincům.7 ^

J ak popisuje Zemlička (2002), interetnické postoje Cechů vůči Němcům i se odrážejí již ve středověkých písemných dílech, počínaje Kosmovou .j Kronikou českou (Chronica Boemorum) z počátku 12. století a zejména > v česky psané Dalimilově kronice z počátku 14. století a v dalších dílech středověkých autorů.! J e příznačné, že v těchto písemných památkách se často objevují protiněmecké postoje, jako přirozená reakce | na silné pronikání německého etnika do českého prostředí, na jeho vzrůstající ekonomickou a politickou moc. II ako doklad kolonizační expanze Němců používají historici např. sledování osobních jmen ve velkých městech (Praha, Brno, Jihlava, Znojmo, Litoměřice aj.), zejména jmen úředníků mostských správ, jež prokazují spojení Němců i s obchodem, mincovnictvím, finančnictvím a administrativou. i

Kromě Němců se středověcí Češi dostávali na svém vlastním území do styku také s Romány (Italové, Valoni) a s Židy. Již tehdy bylo po- [stavení Židů z psychologického hlediska velmi zvláštní a zakládá i současné postoje projevované k této rasové a náboženské skupině: t

i

„Dramatickým vývojem procházely židovské komunity. Nebyly početné i jako komunity Němců, v hospodářské váze za nimi však nezaostávaly. Do \ zemí Přemyslovců vstupovali Židé jako projíždějící kupci, od 10. století se ! tu usazovali. Postavem českých Židů nebylo vyvoláno jejich etnickou jako spíše náboženskou a kulturní odlišností, která je vystavovala pohrdání j a násilí. Původní toleranci křesťanského okolí vystřídala nenávist vrcho- | lící v masových pogromech. Na druhé straně Židé

požívali určitou ochra- " { nu ze strany panovníků. Byl to druh jakési nepsané imunity, v jejichž 1 ochranném štítu se Židům dařilo nejen přežít, ale slušně těžit z obchodního, finančního a mincovního podnikání. Zejména Praha nabízela příležitosti vetřít se do panovníkovy přízně, zaujmout vliv v jeho důvěrném kruhu, i to vše za půjčky, pomoci a služby." (Žemlička, 2002, s. 399-400) !

Jak je patrné | interetnické a interkulturní procesy byly již ve středo- I věku velmi intenzivní a s nimi i jejich psychologické koreláty. Za těchto podmínek se vytvářelo národní vědomí českého etnika, jež značně zesílilo v období husitství] Velmi podrobně tento proces národního [sebeuvědomování objasňuje F. Smahel (2000). Mistr Jan Hus, Jero- I ným Pražský a jiní reformní myslitelé prosazovali (samozřejmě v teh- [dejších převážně teologických termínech | ideu českého národa jakožto společenství (communitas bohemica), do něhož jsou řazeni bez stavovské výlučnosti všichni jednotlivci, kteří mají I společný jazyk a původ. Tato ideologie vyvrcholila v období husit- { ských válek, kdy ruku v ruce s náboženským bojem probíhal většinou I i boj etnický (proti křižákům, tj. převážně Němcům, apod.)f

Jiný český historik, J. Macek (1999), v rozsáhlém díle o jagellonském věku v Cechách (tedy v období 1471-1526) podává svědectví o říiné existenci národních stereotypů v české populaci (srov. o současných národních stereotypech v kap. 9). Jde o vlastnosti přisuzované příslušníkům jiných národů či zemí (heterostereotypy) nebo přisuzované příslušníkům vlastního národa či etnika (autostereotypy). Například jistý Ctibor Tovačovský ponechal koncem 15. století o stereoty-pOL-b Moravanů toto svědectví:

..Pozoruhodné je, jak umístil pan Ctibor sídla neřestí v okolí Českého království, jak v nich vyjádřil obecnější pohled na české sousedy. Nenávist přichází z Rakous, lenost z Polska - stereotypy, jež zajisté měly původ v obecnějším nazírání Moravanů na rakouské a polské sousedy." (Macek, 1999, s. 171)

Při pokračujícím formování národního vědomí hrál významnou úlohu jazyk - čeština.^Jazyk byl hlavním znakem odlišujícím národní společenství, již ve 14. století se výraz „jazyk" stal synonymem výrazu „nárocjQV jagellonském období pronikala vedle latiny čeština jako úřední jazyk do administrativy královské kanceláře a do agendy zemských sněmů a soudů. Zároveň část obyvatel Cech a Moravy ovládala od 14. století jak češtinu, tak němčinu v důsledku prolínání (v:i.'ského a německého osídlení a rozsáhlých kulturních, ekonomických a politických styků Cechů s Němci. Vytvářela se specifická si-t nace interkulturních vztahů, která má určité paralely i v současnosti - viz rámeček (1).

Rámeček 1 - Specifické interkulturní česko-německé vztahy _v historii__

Z historických prací můžeme vyvodit, že v české populaci 15. století a pozdější doby docházelo k zvláštní konstelaci interkulturních vztahů:

■ Na jedné straně se silně prosazoval česko-německý bilingvismus, tj. nejen vzdělanci, ale i mnozí měšťané považovali za účelné ovládat vedle češtiny také němčinu. Existuje např. doklad ze spisu, jehož autorem je proslulý Eneáš Sylvius Piccolomini (italský spisovatel a diplomat působící v 1. pol. 15. stol.), že se v Čechách sice mluví česky, avšak sousedství s německou říší vede k tomu, že se do Čech šíří německé mravy a obyčeje a s nimi i znalost německého jazyka. Tento a mnohé další doklady svědčí podle Macka (1999, s. 185) o „praktické potřebě znát v Čechách a na Moravě alespoň dva

jazyky". To se týkalo šlechticů, soudců a úředníků, ale i měšťanů a části řemeslníků. Postoj k němčině jakožto nástroji komunikace byl zřejmě v české populaci veden praktickými potřebami - stejně jako v současnosti, kdy se mnoho mladých lidí a dospělých učí německy. A podobně jako dnes, i před staletími se prostřednictvím znalosti němčiny realizoval interet-nický kontakt a kulturní obohacování. To byla pozitivní stránka věci.

■ Na druhé straně se projevovaly negativní postoje vůči Němcům, resp. vůči všem německy mluvícím cizincům - i obyvatelé rakouských zemí byly pro Čechy Němci. O negativních postojích píše např. humanistický spisovatel a filozof Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic, že Pražané „k cizím jsou přívětiví, toliko Němcův nenávidí, majíce je za protivníky smýšlení svého" (cit. podle Macka, 1999, s. 189). Odpor k Němcům měl zejména mezi českými šlechtici ekonomické příčiny - šlo

o konkurenty na poli hospodářském a politickém. Macek (1999) dokládá četnými příklady, že negativní postoj českého obyvatelstva vůči Němcům nabýval někdy až rázu „masové nacionální nenávisti". To bylo živeno i reminiscencemi na husitské bojovníky jakožto obránce země proti nepřátelským Němcům, v řadě písemných dokladů se objevuje ironizování až zesměšňování Němců apod. Macek (1999, s. 194) k tomu dokládá:

/ • „Právě některé výjevy z českých měst nutí k závěru, že nacionální zášť Čechů k Němcům

1 / kypěla i v srdcích obecného lidu ve městech i na venkově. Už v roce 1478 zpívala se hro-¹ madně v Praze píseň, kde se vyjadřovalo odhodlání vyhnat Němce z Čech. Česko-ně-

mecké napětí lze zjistit ve všech městech, kde žili Češi a Němci pospolu. Protože se setkáváme s nenávisťnými útoky zabarvenými nacionální záští i u nižších sociálních vrstev městského obyvatelstva, musíme předpokládat, že už samo vědomí jazykové odlišnosti s pocity rozdílnosti obyčejů a zvyků vytvářely nálože připravené k explozi." (Zvýraz-nilJ. P.) \

Myslím, že z těchto stručně uvedených příkladů je dost zřejmé, jakou důležitost má historické poznání pro interkulturní psychologii. I současné odborníky v interkulturní psychologii musí zajímat, odkud se příslušné fenomény vzaly, jakými proměnami procházely, jaký měly : pro lidi význam v různých dobách apod. Je zřejmé, že základní jevy ' interkulturních vztahů a interkulturní komunikace, které vystupují do popředí v současnosti (jako jsou národní stereotypy, etnické postoje a předsudky, xenofobní nálady aj.), mají mnohdy dávné historické kořeny. Nejsou něčím novým, ale existovaly už před staletími a pevně í se udržují dodnes.8 [

To je kromě jiného i poučení pro aplikace interkulturní psychologie při dnešních snahách o změny etnických stereotypů rasových předsudků. V důsledku dlouhého historického vývoje j sou j tyto kulturní determinanty lidské psychiky většinou obtížně ovlivni- f telné vnějšími edukačními či osvětovými intervencemi, resp. nejsou

8 pde se pro interkulturní psychologii jeví jako žádoucí předmět studia nejen objektivní poznatky historické vědy, ale i memoárová literatura, deníky, dopisy

—¹ a dobová vyprávění lidí o prožitých historických událostech: „Dnešní historická věda mluví v této souvislosti o mentalitách či o stereotypech, kolektivní nebo sociální paměti. Ve všech těchto kategoriích se skrývá úsilí historiků odhalit i neuvědomované lidské myšlenkové pochody a schémata, způsoby jednání a vnímání skutečnosti." (Beneš et al., 2002, s. 260)

ovlivnitelné vůbec. Tak silný je tlak kulturních vzorců založených historickým vývojem.

2.8 Politologie a mezinárodní právo

Ve výčtu vědních oborů, které mají vztah k interkulturní psychologii, nelze pominout dvě zdánlivě vzdálené disciplíny - politologii a mezinárodní právo. Z obou těchto disciplín může interkulturní psychologie čerpat poznatky při objasňování určitých záležitostí.

Politologie (v zahraničí většinou s termínem politická věda-political science) je vědní disciplína, jejímž předmětem zájmu je politika, tj. společenská činnost, pomocí které politické subjekty (např. politické strany, nátlakové skupiny) prosazují moc a provádějí správu ve státě a mezi státy. Tato činnost má samozřejmě psychologickou základnu, je ovládána určitými ideologiemi, znalostmi lidí, jejich postoji a předsudky atd. Je tudíž přirozené, že politické chování lidí, politických skupin, vlád aj. může být ovlivňováno i tím, v jaké vlastní kultuře působí a s jakými jinými kulturami přichází do styku. To znamená, že interkulturní psychologie může politologii pomáhat při objasňování skrytých faktorů politického chování a na druhé straně interkulturní psychologie může čerpat z bohatého arzenálu kategorií politologie aplikovatelných ve srovnávacím studiu - různé typy státu, variabilita a významnost státních symbolů v kulturách atd.

V rámci politologie a často v jejím propojení s historickou vědou se dnes objevují práce, které se zaměřují na česko-německé vztahy v minulosti, na problémy Evropy a postavení České republiky v Evropské unii, na pozitivní a negativní stránky české politiky ve vztahu k zahraničí aj. Některé politologické práce se zabývají i zahraniční politikou, z nichž se může interkulturní psychologie poučovat. Příkladem je kniha *Hodina impéria - Zdroje současné zahraniční politiky USA*, jejímž autorem je významný politolog P. Barša (2003) z Masarykovy univerzity v Brně. V této práci jsou objasňovány různé zdroje, svou podstatou založené v psychologii Američanů, které vedou k neoimperialistickému chování USA ve světě, k roztržce s Evropou, k válečným akcím atd. Jak autor uvádí:

„sebepečení Ameriky bylo ovlivňováno mýtem o nadřazenosti bílých anglosaských protestantů (White Anglo-Saxon Protestants - WASP). Od samého začátku to byla republika imperialistická, neboť byla založena na územní expanzi a různých formách podmaňování či vytlačování skupin považovaných za kulturně či rasově méněcenné." (s. 18)

Tato konstatování politologů či odborníků v oblasti diplomacie (Kissinger, 1996, aj.) nacházejí odraz ve výzkumných nálezech interkulturní psychologie, které se týkají např. projevů animozity mezi některými národy či interkulturních odlišností v negociačním chování národů (viz v kap. 13). V současné mezinárodní politice je zjevné, že tyto rozdíly mohou vést až k zhoubným přesvědčením o výjimečnosti či nadřazenosti některých etnik, národů či států, jak to otevřeně konstatuje právě H. Kissinger (1996) o USA:

„Jedinečnost, kterou si Amerika po celé své dějiny připisovala, vedla k dvěma rozporným postojům v zahraniční politice.... Podle jednoho z nich je povinností Ameriky vést po celém světě křížácká tažení za prosazení svých hodnot." (s. 12)

Vedle politologie je pro interkulturní psychologii významná ta část právní vědy, která je označována jako mezinárodní právo. Mezinárodní právo je soubor právních norem, které upravují vztahy mezi státy a jinými subjekty mezinárodních vztahů. Konkrétní legislativní normy se vztahují zvláště k

sebeurčení národů, k ochraně národnostních menšin, k jazykovým právům etnik aj. Speciální mezinárodně-právní úpravy se týkají uprchlíků a osob požívajících územní (politický) azyl aj. Pro interkulturní psychologii vyvstávají dnes v této souvislosti závažné problémy týkající se např. přistěhovalců do České republiky z kulturně odlišných zemí (Vietnamci aj.). (Podrobnější výklad k mezinárodnímu právu je obsažen in Průcha, 2001, s. 62-65, a proto jej zde neopakují.)

V dosavadním výkladu se operovalo s některými pojmy z oblasti kulturní antropologie, resp. etnologie, či dalších disciplín, s nimiž pracuje i interkulturní psychologie. Avšak významy těchto pojmů nejsou vždy dostatečně zřetelné nebo se mohou v jednotlivých disciplínách odlišovat. Proto se jeví účelné tyto pojmy vysvětlit v následující kapitole, v souvislosti s příslušnými teoretickými koncepcemi.

Kapitola 3

Základní pojmy interkulturní psychologie

V důsledku toho, že interkulturní psychologie se opírá o několik různých disciplín, je její terminologie nejen čistě psychologická, ale přebírá také termíny z jiných oblastí vědy. K základním pojmům, s nimiž se v interkulturní psychologii operuje, patří pojmy kultura, akulturace, etnikum, etnické vědomí, národ, rasa, předsudky a další. Tyto pojmy nyní stručně objasním z teoretického hlediska; jak jsou příslušné fenomény zkoumány empiricky v interkulturní psychologii, je pak podrobněji vysvětleno v kap. 5-13.

3.1 Kultura, akulturace, asimilace

Pojem kultura se uplatňuje v několika vědních disciplínách, a tudíž je vystihován velkou řadou definic. V zásadě lze rozlišit dvě skupiny pojetí kultury:

- Podle širšího pojetí zahrnuje pojem kultura všechno, co vytváří lidská civilizace - tedy jednak materiální výsledky (artefakty) lidské činnosti, jako jsou např. obydlí, nástroje, oděvy, plodiny, průmysl, dopravní a telekomunikační systémy, jednak duchovní výtvořiny lidí, jako je umění, náboženství, morálka, zvyky, vzdělávací systémy, politika, právo aj.

- sPodle užšího pojetí (uplatňovaného v kulturní antropologii a také v interkulturní psychologii) je pojem kultura vztahován spíše k projevům chování lidí - tedy kulturou určitého společenství se míní jeho zvyklosti, symboly, komunikační normy a jazykové rituály, sdílené hodnotové systémy, předávané zkušenosti, zachovávaná tabu.

Můžeme zde uvést některé důležité definice:

DEF (11) Kultura je souhrn prostředků a mechanismů specificky lidské adaptace k vnějšímu prostředí. Představuje program činnosti jednotlivců a skupin, který je fixovaný sociokulturními stereotypy a předávaný prostřednictvím kulturního dědictví. Kultura vystupuje v podobě (a) výtvořů lidské práce, (b) sociokulturních regulativů (norem, hodnot, kulturních vzorců), (c) idejí (kognitivních systémů), (d) institucí organizujících lidské chování. (Velký sociologický slovník, sv. 1, 1996, s. 548-549).

Jinou definici kultury uvádí americký antropolog R. F. Murphy (1998 s. 32):

DEF (12) Kultura je celistvý systém významů, hodnot a společenských norem, kterými se řídí členové dané společnosti a které prostřednictvím socializace předávají dalším generacím.

V monografii Cross-Cultural Psychology (Berry et al., 2002) se vysvětluje toto pojetí kultury ve vztahu k chování lidí.

DEF (13) V interkulturní psychologii jsou kultury chápány jako produkty minulého chování lidí a jako usměrňovatelé budoucího chování lidí. Tudíž lidé jsou tvůrci kultury a zároveň jsou kulturou ovlivňováni. Jak lidé utvářejí kultury a jak kultury ovlivňují lidi, je předmětem zkoumání interkulturní psychologie.

K pojmu kultura se váže řada teorií, které mají svůj základ v různých disciplínách. U nás podal podrobný výklad antropologických teorií kultury V. Soukup (2000) v samostatné monografii, a to i z hlediska jejich historického vývoje. V kulturní antropologii byly také zformulovány dva další pojmy, které jsou důležité pro teorii a výzkum v interkulturní psychologii - kulturní pluralita a kulturní vzorce (též vzorce kultury).

Kulturní pluralita je teoretický princip, podle něhož se uznává, že jednotlivá společenství (národy, etnika, kmeny, rasy, náboženské skupiny) mají své specifické kultury, které je nutno považovat za zcela rovnocenné. Proto je třeba tolerovat způsob života cizích společenství a respektovat existenci odlišných hodnot a norem. Není tedy oprávněné považovat kulturu určitého společenství za primitivní či barbarskou jen proto, že neodpovídá např. kultuře ekonomicky vyspělých evropských národů. Uznání tohoto principu bývá označováno též jako teorie kulturního relativismu, který je charakterizován stručně V. Soukupem (2000, s. 204) takto:

DEF (14) Kulturní relativismus je teoreticko-metodologický přístup ke studiu kulturních jevů předpokládající, že jednotlivé kultury představují je-

přiuo a neopakovatelné sociokulturní systémy, které je možno popsat ^'pochopit pouze v kontextu jejich vlastních hodnot, norem a idejí.

■ křM kulturního relativismu je etnocentrismus, což je tendence ■' vívat hodnotit a interpretovat okolní svět jen z perspektivy kultury vlastního etnického společenství. Je známo z historie, že už antičtí Římané uplatňovali etnocentrismus, protože všechna okolní et-íika (zejména Kelty a Germány) považovali za barbary a jejich kulturu ■v SiMvnání s kulturou Říma za méněcennou. Avšak není nutno obracet se k historii, neboť etnocentrické postoje se projevují i v dnešních společenstvích, a to i v oblasti vzdělávání. Například ve školních učebnicích „velkých" zemí (z hlediska počtu obyvatel) se projevují etnocen-trickii tendence v tom, že učebnice jsou zaměřeny svým obsahem převážni' na vlastní zemi a jiné země hodnotí (někdy degradujícím způsobem) z hlediska své vlastní kultury. Bylo to prokázáno např. analýzou amerických učebnic a jejich hodnocení zemí Asie (podrobněji in Průcha, 1998).

V souvislosti s pojmem kultura se často objevuje ještě další pojem, a to „kulturní vzorce". Tento pojem má pro interkulturní psychologii rovněž vysokou důležitost. Kulturní vzorce (patterns of culture; podle Soukupa, 2000, „kulturní vzory") jsou definovány takto:

DEF (15) Kulturní vzorce - naučená a závazná schémata pro jednání ve standardních situacích, navenek vystupující v podobě obyčejů, mravů, zákonů a tabu.

i „Naučená“ schémata pro jednání“ - opět se tu setkáváme s psychologickými aspekty které představují pro interkulturní psychologii předmět zájmu. Ovšem tato definice vystihuje vnější stránku kulturních vzorců, ale nezahrnuje jejich genezi ^Kulturní vzorce jsou z generace na generaci předávány, a to již od nejmladšího věku dětí - tedy v procesu transmise kultury , |A právě tento reprodukční charakter kulturních vzorců má pro teorii a aplikace interkulturní psychologie značný význam ve vztahu k vytváření a ovlivňování etnických postojů a stereotypů (viz v kap. 7 a 11). Z tohoto hlediska se jeví výstižnější následující sociologická definice:

j DEF (16) Kulturní vzorec je systém forem chování, hodnot a norem cha-I rakteristický pro danou společnost, který je obecně přejímán a napodobován, vstupuje do procesu socializace jedinců, reprodukuje se v kulturních výtvořech a stabilizuje se ve zvycích a obyčejích (Velký sociologický slovník, II, 1996, s. 1420-1421).\

Teorii kulturních vzorců vyvinula americká antropoložka Ruth Benedictová (1887-1948) - viz v českém překladu její knihu Kulturní vzor-

ce (1999) čerpající z výzkumu indiánských kmenů. Často bývá uváděna její výzkumná práce o vzorcích japonské kultury nazvaná *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture* (Benedict, 1946), v níž vystihla dva významné rysy kultury Japonců pomocí symbolů: chryzantéma - jako symbol smyslu Japonců pro krásu, a meč - symbol bojovnosti a nepoddajnosti Japonců. Tato práce je zajímavá nejen tím, že dosti přesně popsala kulturní vzorce Japonců, jejich národní charakter projevující se ve smyslu pro disciplínu, pracovitost, sebekázeň, dodržování závazků, úctu k rodinným vztahům aj., ale také z metodologického hlediska: kniha byla založena na analýze sekundárních pramenů - japonských literárních děl, historických dokumentů, filmů, vědeckých prací aj., protože tento výzkum vznikl za druhé světové války, kdy autorka nemohla provádět terénní výzkum přímo v Japonsku.⁹

Jak se člověk stává příslušníkem určité kultury? Děje se tak prostřednictvím procesu, který je v kulturní antropologii nazýván enkulturace (enculturation), v interkulturní psychologii častěji kulturní transmise (cultural transmission). Jde v podstatě o synonymní termíny označující proces osvojování určité kultury jedincem od jeho narození až do dospělosti. Podle Psychologického slovníku (Hartl a Hartlová, 2000):

DEF (17) Enkulturační je formální i neformální přejímání kulturních norem a zkušeností jedincem v průběhu jeho ontogeneze.

Interkulturní psychologie se zajímá hlouběji o mechanismus kulturní transmise, jehož objasnění bylo věnováno i speciální číslo časopisu *Journal of Cross-Cultural Psychology*: „Perspectives on Cultural Transmission“ (32, 2001, č. 2). Zájem je zde zaměřen na vykonavatele kulturní transmise (cultural transmitters), jimiž jsou otcové, matky, jiní příbuzní, učitelé, vrstevníci a další, přičemž se sleduje, jaké obsahy kultury přenášejí tyto subjekty mladé generaci. Konstatuje se ovšem, že mezigenerační transmise kultury je stále do značné míry

⁹ Vak upozorňuje F. Tesař (v posudku rukopisu této knihy), práce Benedictové 'o japonském národním charakteru je diskutabilní, v důsledku dobových podmínek svého vzniku: Dílo „bylo plodem autorčina úsilí podpořit americké válečné tažení.... Benedictová spolu s několika dalšími byla autorem několika stereotypů o Japoncích, které vyvrátily pozdější výzkumy přímo v Japonsku. ... Japonci byli

na základě sekundárních pramenů hodnoceni ve srovnání s Američany jako bojovnější, zaujatí až posedlí rituály, čistotou a řádem. Později se však ukázalo, že Japonci nejsou v průměru bojovnější než Američané, že Američané jsou v některých ohledech posedlejší čistotou než Japonci apod." - S tím je nutno souhlasit, avšak na významnosti teorie kulturních vzorců pro objasňování národního charakteru (viz v kap. 8.3) to jistě nic neubírá.

neobjasněna, j. není přesně známo, s jakou intenzitou a frekvencí st, 1-1 transmise kultury podílí jednotliví vykonavatelé, jak trvalé efekty vyvolává transmise určitých složek kultury v mladé generaci, a niké jak se jednotlivá etnika a národy odlišují co do specifických kulturní transmise. \

Xěkteré empirické výzkumy vysvětlují na konkrétních populacích, jak mezigenerační transmise kultury probíhá. Například německá psycholožka Ute Schônplugová (Schônplug, 2001a) srovnávala transmissi hodnot ze strany tureckých otců jejich synům, a to v rodinách žijících buď v Německu, nebo v Turecku. Zjistila silný vliv otců na transmissi hodnot „kolektivistické kultury“ v obou skupinách, tj. jak v rodinách žijících v Turecku (kde se to dá očekávat), tak i v rodinách tureckých imigrantů žijících v Německu, tj. v prostředí převažující „individualistické kultury“. V obou skupinách slouží transmise těchto hodnot k zachování kulturní identity mladých Turků. Ovšem další empirické výzkumy ukazují odlišný obraz: V některých zemích se u imigrantů objevuje generační mezera v kulturní transmissi, tj. potomci rodičů-imigrantů se přizpůsobují kultuře hostitelské země a hodnoty původní kultury jsou oslabovány (viz v kap. 6).

S ústředním pojmem kultura souvisejí také další procesy, označované termíny akulturace, asimilace, adaptace. Jejich význam je ve stručnosti tento:

Akulturace je sociální proces, který se uskutečňuje ve všech případech, kdy se dostávají do dlouhodobého kontaktu nebo do střetu dvě kultury nebo i několik kultur současně. Pojem je v sociálních vědách poměrně jednotně definován, např. v české etnologii takto (podle Broučka et al., 1991, s. 239-240):

DEF (18) Akulturace je sociální proces, v němž dochází ke kulturním změnám trvalým stykem dvou nebo více kultur. Akulturace zahrnuje jak přebírání jedněch prvků z jiné kultury, tak vylučování jiných nebo jejich přetváření.

Tato teoretická definice, se snahou o obecné vymezení daného procesu, nemůže samozřejmě vyjádřit obrovské množství jednotlivých akul- u n ičních procesů, k nimž docházelo v historii lidstva a dochází i v současnosti. Jsou s nimi spojeny osudy i tragédie některých národů, kmenů a etnik. Jako příklad lze uvést osud polabských Slovanů (dnešních Lužických Srbů), kteří postupně od 10. století podléhali násilné germanizaci. Ovšem i při ní jistě docházelo na straně Slovanů k určitým akulturačním procesům, tedy přejímání prvků kultury Němců, resp. Sasů. Avšak i v mnoha jiných případech, kdy se stýkají dvě kultury při nenásilném kontaktu, dochází k tomu, že jedna z kultur se asimiluje, podléhá kultuře vyspělejší. Jsme tak u dalšího procesu nazývaného asimilace:

DEF (19) Asimilace je postupné včleňování jednoho etnika a jeho kultury do jiné kultury tak, že znaky původní kultury se ztrácejí a jsou nahrazovány znaky dominantní, přejímané kultury. V průběhu přirozené, nenásilné asimilace může docházet k vzájemnému obohacování participujících etnických a jiných společenství. (Podle Broučka et al., 1991, s. 240)_

S procesem asimilace, resp. s jejím chápáním jako buď pozitivního, nebo negativního procesu, jsou spjaty velké potíže. V současnosti jde | zejména o to, jak vyřešit rozpor mezi tím, aby se určité etnikum (např. národnostní menšina) adaptovalo v prostředí většinové populace, přejímalo určité prvky dominantní kultury - a zároveň aby si uchovalo svou vlastní kulturu a nerozplynulo se v kultuře dominantní. Dnes skoro v každém evropském státě existují určité etnické menšiny, ať už původní (autochtónní), nebo vzniklé imigrací, a všude se objevuje tentýž problém asimilace a akulturace, avšak s rozdílnými výsledky.

Akulturační a asimilační procesy mívají složitý průběh a mohou vést až k překvapivé syntéze - k vykrystalizování zcela nové kultury při průniku několika kultur. Jako nejvýraznější případ se často uvádí současná kultura USA vzniklá jako „tavičí kotel“, v němž se po několik století mísily kultury Irů, Britů, Němců, Italů, Slovanů a jiných evropských a neevropských etnik přistěhovalců, až toto míšení dalo vznik současnému americkému národu a jeho specifické kultuře.

3.2 Etnikum, etnicita, etnické vědomí

Výraz „etnikum“ pochází z antické řečtiny, v níž slovo ethnos znamenalo „kmen, národ“, ve smyslu příbuzenské jednotky (jako společenství založené na rodovém základu). Staří Řekové teprve postupně dospívali k pojetí teritoriální a kulturní sounáležitosti ve smyslu dnešního chápání „etnický národ“. Lze však předpokládat, že již ve starověku byly rozpoznávány kulturní odlišnosti různých populací projevující se v odlišnosti jazyků, zvyků aj. - což dokládá, že vědomí o etnické diferenciaci lidstva má velmi staré kořeny.

V současné vědě se s pojmem etnikum/etnická skupina (ethnic group, něm. Ethnikum, ethnische Gruppe) a etnicita (ethnicity) setkáváme především v etnologické, kulturněantropologické a sociologické literatuře, odkud jsou také čerpány následující definice a objasnění:10

10 V české vědecké literatuře je část terminologie, která je relevantní pro interkulturní psychologii, nejdůkladněji objasněna v kolektivní studii Základní pojmy etnické teorie (S. Brouček et al., 1991) a v knize V. Soukupa (2000) o kulturní antropologii.

. DEF (20) Etnikum (etnická skupina) je společenství lidí, kteří mají spo-; léčný rasový původ, obvykle společný jazyk a sdílejí společnou kulturu. _ Souhrnně lze říci.lže etnikum se vyznačuje svou vlastní etnicitou. (Velký so-i ciologický slovník, 1996, s. 277í"")

L=- (_____ W -

DEF (21) Etnicita je vzájemně provázaný systém kulturních (materiálních a duchovních), rasových, jazykových a teritoriálních faktorů, historických osudů a představ o společném původu působících v interakci a formujících etnické vědomí člověka a jeho etnickou identitu (Velký sociologický slovník, 1996, s. 275).

Termín „etnikum“ je téměř synonymní, tedy obsahově totožný, s termínem „etnická skupina“ {ethnic group - termín používaný častěji v britské a americké vědě). V české a evropské (kontinentální) terminologii je však jemné významové rozlišení: Etnikum je výraz označující obvykle společenství rozvinuté na úroveň národa (např. Češi), kdežto výraz etnická skupina často označuje ta společenství, která do úrovně národa nedospěla (např. Romové v ČR nebo Laponci ve Finsku či Švédsku).

S pojmem etnikum jsou spojeny některé další pojmy, které mají výjavně psychologickou povahu - zejména „etnická příslušnost“, „etnické vědomí“, „etnická identita“. Podle českých etnologů (Brouček et al., 1991) lze tyto pojmy charakterizovat takto:

DEF (22) Etnická příslušnost je sounáležitost jednotlivce s etnickým společenstvím na základě objektivních a subjektivních komponentů jeho etnicity.

Jinými slovy: Etnická příslušnost je chápána jako projev vědomí o sounáležitosti jednotlivce či skupiny s určitou etnicitou.

Objektivními komponenty etnicity se rozumí teritorium, jazyk aj., za subjektivní komponenty se považují postoje, zvyklosti nebo hodnotový systém. Tolik v teorii - v praxi je etnická příslušnost často ztotožňována s kategorií „národnost“, např. při sčítáních obyvatelstva. To, jak se projevuje etnická příslušnost, závisí především na tom, zda je uvědomována (a případně může být proklamována, či nikoliv) - jinak řečeno závisí na „etnickém vědomí“.

11 V této definici není zcela přesné tvrzení o společném „rasovém původu“ jako charakteristice etnika. U některých etnik je rasový původ smíšený - např. dnešní

Turci mají původ europoidní i mongoloidní, podobně Arabové v severní Africe jsou negroidní i europoidní.

DEF (23): Etnické vědomí je vědomí sounáležitosti s určitou etnickou skupinou na základě společně sdílených objektivních komponentů etnicity nebo rodového původu. Jako forma společenského vědomí je souhrnem názorů na původ, etnický prostor (vlast), historické osudy, postavení, úlohu a povahu vlastního etnika a na jeho místo mezi ostatními etniky. (Brouček et al., 1991, s. 244) (

Pojem etnické vědomí jev tomto smyslu v podstatě shodný s pojmem etnická identita (ethnic identity), který se hojně používá v sociálních vědách. Například Nesdale, Rooney a Smith (1997) vymezují etnickou identitu jako „rozsah toho, co si jedinec uchovává jakožto postoje, hodnoty, víru a způsoby chování ze své etnické skupiny“ (s. 570). -O etnické identitě a jejím zjišťování a zkoumání se pojednává podrobněji v kap. 8.

Moderní historie vysvětluje, jak významnou roli sehrávala etnická identita při utváření národů. Český historik M. Hroch (1999) velmi důkladně a zajímavě objasňuje vztah mezi etnickou identitou a vznikem českého národa v období národního obrození: V18. století se u nás vytvářela „etnická pospolitost“ (s vědomím společné vlasti, společného původu, určitého smyslu solidarity vůči příslušníkům vlastní pospolitosti), která se vymezovala např. proti Prusům v období slezských válek. Podle M. Hrocha (1999, s. 261-263) Češi nebyli jediným národem utvářeným na základě etnické pospolitosti:

„Z více než dvaceti etnických skupin, které existovaly v Evropě kolem roku 1800, se během následujících desetiletí začaly utvářet moderní národy - zhruba ve stejné době jako u Cechů probíhalo národní hnutí u Maďarů, Norů, Irů, Srbů a Řeků, o několik desetiletí později u Finů, Bulharů, Chorvatů, Slovinců, Slováků, Vlámů a ještě později u Estonců, Lotyšů, Litevců, Walesanů, Katalánců, Basků aj. Ovšem na rozdíl od jiných etnických pospolitostí (např. Estonců, Slováků) se české národní hnutí mohlo opírat o historii vlastní státnosti, tj. o středověký český stát.“ i

Jak z historie etnických procesů, tak z jejich současného průběhu lze rozpoznat jednu důležitou vlastnost etnické identity (etnického vědomí)¹² Etnické vědomí jako psychický stav obsahuje jednak složku kognitivní, jednak složku emocionální. Kognitivní složka etnického vědomí je souhrnem znalostí a názorů jednotlivců na původ, odlišnost, historické osudy a jiné atributy týkající se vlastního etnika. Kognitivní obsah etnického vědomí může být do určité míry syčeny školní výukou a jinými formálními zdroji (médií) a může být také měřen určitými testy vědomostí (viz v kap. 11). Emocionální složka etnického vědomí je méně přístupná objektivnímu pozorování. Jsou to subjektivní stavy prožívání, cítění, vážící se k vlastní etnické identitě, např. pocit starosti, lítosti či smutku

v případě diskriminace vlastního etnika, nebo naopak pocitu radosti, hrdosti v případě úspěchů vlastního etnika. Tato emocionální složka může být v některých sociálních situacích silně dominantní a převládající racionální složka etnického vědomí - vzpomeňme např., jak emocionálně vypjaté je etnické vědomí mnoha Čechů při mistrovstvích světa či olympijských soutěžích v hokeji nebo fotbale.

Etnologové a sociologové se shodují v tom, že podstatným objektivním znakem etnika je zpravidla jazyk. To znamená, že příslušníci určitého etnika mluví jedním společným jazykem - např. Maďarů maďarsky, Švédové švédsky. Jazyk je tedy rozlišovacím znakem etnika,¹² ale není tomu tak vždy. Existují četné případy, zejména u jazyků ve světě nejvíce rozšířených, že jeden jazyk užívají různá etnika: Zvláště zřejmé je to v případě španělštiny, kterou mluví tak odlišná etnika, jako jsou Španělé v Evropě, Hispanoameričané v USA, Peruánci v Jižní Americe aj. Podobně je tomu v případě angličtiny nebo francouzštiny, kterou mluví jak příslušná etnika v evropských zemích, tak mnohá etnika v Africe, Asii a Americe, v bývalých koloniích Francie a Velké Británie.

Na druhé straně jsou i etnika, kde se používají dva jazyky souběžně, tj. příslušníci tohoto etnika jsou zcela nebo do určité míry bilingvní. Tak je tomu např. u Maďarů žijících v jižním Slovensku, kteří vedle mateřského jazyka (maďarštiny) většinou ovládají i slovenštinu, nebo u Belgičanů, kteří obvykle mluví vlámský a francouzsky.

Vymezení jednotlivých etnik a jejich etnicit je kromě těchto jazykových faktorů komplikováno ještě jinak: V běžném povědomí, stejně jako v některých odborných výkladech se ztotožňuje pojem „etnikum“ s pojmem „národ“, resp. „národnost“. K tomu se přidružuje pojem „národnostní menšina“, jenž se také zčásti překrývá s pojmem „etnikum“. Tuto komplikovanou záležitost je tedy nutno vysvětlit podrobněji.

3.3 Národ, národnost, národnostní menšina

S pojmem „národ“ - a s termíny od něj odvozenými - jsou spjaty velké nesnáze. Problém spočívá hlavně ve snížené možnosti striktně odlišit pojmy „národ“ a „etnikum“. V české a evropské tradici převládá pojetí, podle něhož se moderní národy vyvinuly z příslušných etnik, a tyto národy mají své vlastní státy. Pokud ve státě žijí ještě přísluš-

¹² O vztazích jazyka a etnické identity pojednává (zvláště ve vztahu k etnickým menšinám) L. Šatava (2001).

níci jiných etnik než konstituující národ, jsou považováni za etnickou či národnostní menšinu. V České republice jsou to např. Poláci, představující u nás národnostní menšinu, avšak z hlediska Poláků v Polsku jsou to příslušníci polského národa.

Pokusů o definování „národa“ existuje bezpočet a určitá kritéria pro toto vymezení jsou ve vědeckých teoriích používána. Ze současné vědecké literatury lze uvést sociologické vymezení zavádějící určitá definiční kritéria. Podle Velkého sociologického slovníku (1996, sv. 1, s. 668-669) je národ vymezován takto:

DEF (24) Národ je osobité a uvědomělé kulturní a politické společenství, na jehož utváření mají největší vliv společné dějiny a společné území.

K této definici se uvádějí tři typy kritérií, jimiž jsou národy identifikovány:

- Kritéria kultury: Spisovný jazyk (především u národů Evropy a mnoha národů Asie) nebo společné náboženství (např. u národů Blízkého východu) nebo společná dějinná zkušenost (např. Švýcaři - národ tvořený několika jazykově odlišnými etniky).
- Kritéria politické existence: Národy mají buď vlastní stát, nebo autonomní postavení v mnohonárodním či federativním státě.
- Psychologická kritéria: Subjekty národa (jednotlivci) sdílejí společné vědomí o své příslušnosti k určitému národu.

Ve většině případů se všechny tři typy kritérií kombinují, tj. národy lze vymezovat zároveň kulturně, politicky a psychologicky, a jednotlivá kritéria se mohou projevovat silněji nebo slaběji, či mohou dokonce chybět. Tak třeba český národ nebo polský národ mají svůj spisovný jazyk a svou dějinnou zkušenost, mají vlastní stát a také společné vědomí svých subjektů o vlastní národní identitě, ale náboženství není konstitutivním prvkem u českého národa, kdežto v případě polského národa (s 92 % populace hlásící se k římsko-katolickému náboženství) zřejmě je.

V české etnologii se uplatňuje obdobné vymezení pojmu národ (Brouček et al., 1991, s. 251-252):

DEF (25) Národ - v současném světě velké společenství lidí, kteří jsou navzájem spojeni kombinací několika druhů objektivních vztahů (hospodářských, územních, politických, jazykových, kulturních, náboženských) a odrazem těchto vztahů ve společenském vědomí.

Opět se tedy zdůrazňuje propojení objektivně existujících kritérií národa a psychologického kritéria („společenské vědomí“). K tomu se dále připomíná „rozhodující význam národního uvědomění, skupi-

1(,vého vědomí příslušnosti k národu, které se při formování další existenci národů prosazuje i v těch případech, kdy se některé objektivní vztahy nevyskytují, nebo jsou narušeny“ (s. 252).

Vymezením národa se zabývá také historie. Ta klade pochopitelně důraz na ty definiční znaky národa, které se vztahují k jeho vzniku a vývoji. Podle dnes uplatňovaných výkladů (Žemlička, 2002, aj) se středověká Evropa zpočátku vyvíjela jako teritorium mnoha etnik (kmenů) a cesta k národním uskupením byla spojena s rozvojem státních útvarů. V historickém bádání můžeme také nalézt odpověď na otázku: Odkdy vlastně existuje český „národ“ v našem současném pojetí?

Vědomá příslušnost k populaci obývající území pod vládou Přemyslovců a hovořící slovanským jazykem, kterou bychom mohli nazvat českým národem, nebyla od začátku něčím samozřejmým. Pokud by se dala provést jednoduchá anketa, stěží by nám sedlák z 11. či 12. století vyrazil, že je Čechem. Etnicky jím skutečně byl, slovanský substrát do 13. století naprosto převládal, ale dlouho se identifikoval s rodinou, příbuzenstvím, vesnickou pospolitostí, udržoval osobní vazby k „svému“ hradu." (Žemlička, 2002, s. 626)

Avšak již ve 14. století, v důsledku rozvíjejícího se povědomí o jazykové, politické a územní spřízněnosti, se formuje středověký národ „Čechů" (se specifickou populací Moravanů), přičemž ústředním faktorem národního stmelování byl český jazyk. V druhé polovině 15. století již lze identifikovat středověký český národ nejen podle kritéria jazyka a území, ale i podle „vědomí a pocitů pospolitosti obyčejů, zvyků, vědomí sounáležitosti ke společnému království" (Macek, 1999, s. 169).

V české historii se zabývá problematikou vzniku moderních národů M. Hroch, z jehož knihy Na prahu národní existence (Hroch, 1999, s. 8) uvádím tuto definici národa:

DEF (26) Tři okolnosti jsou nezbytnou podmínkou pro existenci národa:

(1) že je občanskou pospolitostí rovnoprávných jedinců, (2) že každý nebo téměř každý z těchto jedinců si je vědom své příslušnosti k národu, (3) že národní pospolitost prošla shodnou historií, má „společný osud", ať již byla jeho konkrétní politická podoba jakákoliv.

Vznik a vývoj národů není záležitost výlučně historická - naopak, i dnes jsme svědky četných hnutí opírajících se o svébytné kultury, která vyjadřují úsilí určitého etnika o vytvoření vlastního národního státu - např. snahy o samostatnost Korsičanů, Faeřanů či Basků nebo frankofonních Quebečanů v Kanadě.

Historický vývoj a současná existence národů j e spjata se snahami či bojem za národní samostatnost (národní sebeurčení). Pro současnou vědu představuje tento jev rozporuplnou záležitost:

n Na jedné straně stojí radikální názory o tom, že v období globali-zace je národ přežitá kategorie, jakýsi romantický relikv, který nemá pro svou existenci v soudobé civilizaci oprávnění. Například někteří čeští politologové odsuzují jednostranně „národní stát", zvláště v postkomunistických zemích, jakožto zdroj nacionalismu a etnických konfliktů (Barša a Strmiska, 1999).

■ Na druhé straně je nespornou realitou to, že existence národu a vědomí národní identity pokračuje s překvapující houževnatostí a vůbec nejeví příznaky nějakého odumírání. Silná národní identita se projevuje dnes i ve srovnání s oficiálně proklamovanou „evropskou identitou" v zemích Evropské unie (viz v kap. 8). Výstižně vyjadřuje významnost národa a národní identity český sociolog F. Zich (1999, s. 446):

„Vědomí národa, národní příslušnosti žije a představuje reálnou hodnotu v duchovním životě lidí určující jejich činy. Národní kultura, jazyk, tradice, způsob života, lidé, společenský a politický systém, ale i hospodářství představují něco, co lidé sledují a s čím se v té či oné míře identifikují. ... V tomto smyslu je reálný nejen národní stát a nacionalismus, ale nel/c zřejmě považovat národy jen za imaginární záležitost. Naopak, přes veškerou obtížnost při jejich definování představují v současném

světě reálné entity a sociální a politické síly schopné působit aktivně na soudobé společenské procesy."

S pojmem národ úzce souvisí jiné dva pojmy, s nimiž se setkáváme i w výzkumných pracích interkulturní psychologie - jsou to pojmy „národnost" a „národnostní menšina".

Národnost je nejčastěji chápána jako příslušnost jednotlivce k určitému národu nebo etniku.¹³ Statistická komise OSN doporučuje zjišťovat národnost obyvatelstva na základě tohoto širokého vymezení:

„Příslušnost ke skupině osob se společným původem, kulturou, případně jazykem, náboženstvím nebo jinou charakteristikou, které ji odlišují od ostatní populace" (cit. podle Morávkové, 1999, s. 261).

Tak je tomu i v českém prostředí, kde se kategorie „národnost" používá i v demografických, sociologických a školských statistikách a výzku-

13 Kromě toho existují další významy pojmu národnost: národnost jako etnická h->-lektivita, která se dosud nezformovala v národ; část národa, která nežije spolu se svým mateřským celkem v jednom státním útvaru.

mech. Tak např. Statistická ročenka školství (2000), vydávaná Ústavem pro informace ve vzdělávání, vykazuje strukturu žáků základních škol a středních škol v České republice podle těchto národností: česká, moravská a slezská (společná kategorie); slovenská; polská; ukrajinská; romská; německá; maďarská; rusínska; řecká; jiné národnosti. Konkrétní data jsou uvedena v tab. 1.

Tab. 1 Národnostní složení populace žáků základních škol v ČR - Žáci podle národnosti (N = 1 117 957; stav k 30. 9. 1999)

Česká, moravská, slezská 1 099 078

slovenská 6 433

polská 2 774

ukrajinská 1799

romská 1712

německá 729

maďarská 382

rusínska 329

řecká 75

jiná 4 646

Pramen: Statistická ročenka školství 1999/2000-Výkonové ukazatele (2000)

Je jasné, že se tu jedná o národnost buď ve významu „příslušnost k národu", nebo „příslušnost k etniku" - i když hranice mezi těmito významy je v konkrétních případech nejasná. Například u slezské národnosti zajisté nejde o příslušnost k „slezskému národu", a pokud jde o příslušnost k etniku, slezská národnost postrádá většinu objektivních i subjektivních komponentů vytvářejících etnikum (srov. výše).¹⁴

J! S pojmy „národ" a „národnost" je spjat jeden závažný problém - totiž chápání národa buď ve smyslu etnickém, nebo ve smyslu politickém, jež se uplatňuje v různých zemích, resp. jazycích. Výstižně to charakterizuje odborník na demografii V. Roubíček (1997, s. 152):

DEF (27) Národnost jako příslušnost k určitému národu je v současném světě chápána ve dvojitým smyslu pojrríu „národ": (1) Národ ve smyslu etnickém je soubor osob obvykle se společným jazykem, společnou historií, tradicí a zvyky, společným územím a národním hospodářstvím. (2) Národ

14 Problém „moravské národnosti" a „slezské národnosti", které je možno oficiálně uvádět ve sčítáních lidu, zůstává vědecky i prakticky nevyřešený (Šatava, 2001, s. 91). Podle F. Tesaře (v posudku této práce) slezské etnikum asi neexistuje, ale přetrvává slezská etnicita „založená hlavně na vágním historickém povědomí, zčásti na určité protestantské konfesi a do jisté míry na širším regionálním (přeshraničním) cítění; to, že je slabá, neznamena, že není".

ve smyslu politickém je prostě soubor občanů určitého státu, tedy soubor osob se státní příslušností tohoto státu.

Na základě toho se rozlišuje národnost etnická a národnost politická. V českém jazyce a v dalších jazycích se pojem „národ" a „národnost" spojuje s etnikem, v některých jiných jazycích (angličtina, francouzština aj.) se tyto pojmy chápou i ve smyslu politickém, jako synonymum státního občanství. V angličtině může výraz „nationali-ty" znamenat totéž co „citizenship", tedy „občanství", nebo může vyjadřovat „národnost" ve smyslu etnickém.

Z toho vyplývají potíže při zjišťování národností v té které zemi. Ve smyslu „národa/národnosti politické" je záležitost jednoduchá: kritériem je státní občanství, jež je podloženo nějakým právním dokumentem, a je to tedy ověřitelný objektivní znak. Složitější je zjišťování „národnosti etnické". Jak vysvětluje V. Roubíček (1997), v demografických sčítáních obyvatelstva se používá tzv. deklarativní metoda: jednotlivým obyvatelům se dá možnost, aby sami prohlásili, k jaké národnosti se hlásí. Zohledňuje se tím skutečnost, že národnost není jen objektivní kategorie, ale i subjektivní postoj každého jednotlivce:

„Příslušnost k národu není jen otázka objektivních znaků (národnost rodičů, mateřský jazyk aj.), ale také - a lze říci, že především - pocit skutečné vnitřní sounáležitosti s národem, s jeho historií, s jeho tradicemi a zvyklostmi i s vůlí tuto příslušnost k národu deklarovat. Národ je tedy třeba chápat také jako soubor lidí, kteří mají vůli svou sounáležitost s národem prohlásit." (s. 154 - tučně J. P.)

Také zde se opětovně setkáváme s tím, že do různých definic a výkladů etnologických či demografických kategorií vstupují psychologická kritéria - v daném případě „pocit sounáležitosti". Uvidíme při objasňování konkrétních výzkumů interkulturní psychologie (v kap. 5-10), že k těmto kritériím se vážou nálezy, které mohou významně pomáhat řešit různé nejasnosti spjaté se základními kategoriemi etnologických, kulturněantropologických či sociologických explanací.

Existují-li problémy s vymezením pojmu „národnost“, pak ještě komplikovanější je pojem národnostní menšina (national minority). Většina autorů a publikací zabývajících se touto problematikou sdílí názor, že vymezení národnostní menšiny se shoduje s vymezením etnika či etnické skupiny. V důsledku toho se pak posouvá i terminologické označení.

Vedle termínu „národnostní menšina“, který je uplatňován spíše v okruhu politicko-administrativní komunikace, je užíván velmi často v mezinárodní vědecké literatuře synonymní termín etnická menšina (ethnic minority) nebo jazyková menšina (linguistic minority). Ale nejen v terminologii sociálních věd, nýbrž ani v právní termino-

logii není v této věci dosaženo jednoznačného řešení, jak konstatuje v oblasti mezinárodního práva H. Scheu (1998, s. 96-97):

Ve výzkumech k tématu ochrany národnostních menšin se nacházejí vedle pojmu „národnostní menšina“ názvy „etnická skupina“ nebo „národní skupina“. Zvláště v němčině se čím dál více používá pojem „Volksgruppe“ (národní skupina) místo „menšina“, protože podle některých má slovo „menšina“ negativní příchuť méněcennosti. ... Definice národnostních menšin je otázka, na kterou dokumenty mezinárodních organizací nedávají jednoznačnou odpověď."

U nás se problematikou národnostních menšin z hlediska vymezení daného pojmu zabýval L. Satava (1994), který o národnostních menšinách v Evropě vydal obsáhlou knihu s mnoha konkrétními daty. Podle tohoto autora (s. 16):

DEF (28) Výraz „národnostní menšiny“ je mnohovýznamový a nepřesný pojem, jenž bývá užíván k tomu, aby bylo možno zařadit pod jeden stručný „střešní termín“ všechny typy a kategorie etnických společenství s výjimkou státních národů na „vlastním“ teritoriu, tedy (a) jak „malá etnika“ nedisponující vlastním národním státem, tak (b) části velkých státních národů sídlící na území jiného státu, resp. (c) specifické případy na pomezí etnografické či sociální skupiny.

Příkladem národnostní menšiny sub (a) jsou např. Baskové ve Španělsku jakožto etnická skupina bez vlastního národního státu. Příkladem sub (b) jsou naopak Španělé na území Francie, kteří mají svůj vlastní národní stát (Španělsko) (viz podrobněji též Satava, 2001).

Vedle toho existuje v Evropě i jinde ve světě řada případů, kdy určité etnikum se samo považuje za národ, ale stát, ve kterém příslušníci tohoto etnika žijí, je za svébytný národ neuznává. To je třeba případ Korsičanů - obyvatelů ostrova Korsika v Středozezemním moři, jenž je součástí Francie. Toto etnikum vzniklo smíšením starověkých kmenů s Etrusky a Římany a jejich jazyk (resp. několik nářečí) je dnes považován za dialekt italštiny. Avšak ostrov se stal (r. 1768) součástí Francie, která odmítá uznat Korsičany za národ, natož jim udělit samostatnost, jak o to již po léta usiluje sílící protifrancouzské hnutí.

V České republice je pojem „národnostní menšina“ vymezen právní normou, a to zákonem č. 273/2001 Sb., o právech příslušníků národnostních menšin, kde se praví v § 2, odst. 1:

DEF (29) Národnostní menšina je společenství občanů České republiky žijících na území současné České republiky, kteří se odlišují od ostatních občanů zpravidla společným etnickým původem, jazykem, kulturou a tradicemi, tvoří početní menšinu obyvatelstva a zároveň projevují vůli být považováni

za národnostní menšinu za účelem společného úsilí o zachování a rozvoj vlastní svébytností, jazyka a kultury a zároveň za účelem vyjádření a ochrany zájmů jejich společenství, které se historicky utvořilo.

Podle důvodové zprávy tohoto zákona jsou na území ČR tyto národnostní menšiny: bulharská, chorvatská, maďarská, německá, polská, rakouská, romská, rusínska, ruská, řecká, slovenská, ukrajinská. Další etnické skupiny v ČR, zejména Vietnamci a Čiňané, nejsou považováni za národnostní menšiny, ačkoliv jsou velmi početné, avšak nemají státní občanství ČR a nesplňují ani další kritéria podle citovaného zákona. Právními otázkami národnostních menšin se zabývá P. Tomášková (2001).

Problém národnostních menšin je dále komplikován tím, že některé menšiny se vymezují nikoliv na základě etnického kritéria, nýbrž na základě náboženského či rasového kritéria. Vznikají tak skupiny populace označované jako náboženská menšina nebo rasová menšina. V České republice se to vztahuje na Židy a Romy.

Židé jsou různými odborníky a správními institucemi chápáni nejednoznačně:

- Podle demografických hledisek obvykle nejsou považováni za národ či národnost, a proto ani v provedeném sčítání lidu České republiky v roce 2001 nejsou Židé vykazováni jako národnost.

- Na druhé straně etnolog Satava (1994) uvádí Židy mezi národnostními menšinami žijícími v československu a v dalších 32 evropských zemích. Například největší počet Židů žije ve Francii (650 tisíc) a ve Velké Británii (410 tisíc). Nověji konstatuje Šatava (2001), že Židé (mimo Izrael), stejně jako Romové, jsou „etnická společenství, u kterých chybí některé typické znaky ‚klasicky vyvinutých‘ národů“ (s. 32).

- Všeobecná encyklopedie Diderot (1999), vypracovaná odborníky českých vědeckých pracovišť, pak dokonce uvádí: „Židé, národ, který je nositelem monoteistického náboženství - judaismu“ (sv. 8, s. 484 -tučně J. P.).

Romové jsou rovněž chápáni nejednoznačně, buď jako etnická skupina, nebo jako rasová skupina:

- Část odborníků považuje Romy za etnikum, resp. za národnost: Například romská populace v České republice je chápána jako „etnická menšina“ v pohledu některých sociologů (Gabal, 1999). Také v demografických sčítáních lidu se příslušníci romské komunity mohou (a mohli) hlásit k „romské národnosti“.

- Podobně v etnologickém pojetí (Satava, 1996) jsou charakterizováni Romové (Cikáni) jako specifické etnické společenství, kterému sice

chybí určité znaky v obvyklém pojetí národa či národnosti, avšak kteří se vyčleňují na základě kulturních specifik, osobité historie aj.

V dosud u nás nej důkladnější publikaci o Romech {Romové v Če-tln; republice, 1999) je kladena zásadní otázka, zda vůbec Romové jiu (či do budoucna zůstanou) etnickou menšinou, jestliže mají výrazně oslabenou vlastní etnickou a kulturní identitu (s. 84-85, 475_477 a další). Zároveň jsou charakterizováni jako „antropologický i způsobem života odlišná skupina“ (s. 95).

■ Mnozí jiní odborníci, žurnalisté, představitelé romských organizací považují Romy za rasovou skupinu: mluví se o rasové diskriminaci Romů, o rasovém násilí vůči Romům apod. Dokonce se píše o českých žácích základní školy jako o „rasistech“ (!) ve vztahu k Romům (Svobodová, 1998). Nikde však nenalezneme vymezení romské populace jakožto rasy (ve smyslu fyzické antropologie). Ovšem současně se toto fyzické kritérium běžně užívá např. v policejních vyšetřováních týkajících se Romů jakožto občanů „Jiné barvy pleti“.

V teorii a výzkumech interkulturní psychologie se setkáváme ještě s dalšími důležitými pojmy - řada z nich se váže ke klíčovému pojmu rasa, o němž bude nyní pojednáno.

3.4 Rasy, rasismus

Dodnes u nás přetrvává u mnohých lidí pocit, že pojem „rasa“ je něco, s čím je třeba zacházet opatrně - jako by členění lidské populace na specifické rasy bylo něco neetického či v rozporu s idejemi o rovnosti | všech lidí. Avšak existence ras a rozdílů mezi nimi je objektivní rea-

lita, a tudíž je pochopitelné, že se teorií a výzkumem ras zabývají některé vědy, především biologie člověka a fyzická antropologie (u nás např. Wolf, 2000) a v posledních letech také interkulturní psychologie.

Tyto vědecké práce mají vztah k současné proměně společnosti: I v České republice se v průběhu posledních let pozměnila skladba populací a lidé se dnes běžně setkávají, zvláště ve větších městech, s příslušníky jiných ras - s Vietnamci a Číňany, s černochy z USA i z Afriky, s Indy a Pakistanci aj. Je to situace obdobná jako v mnoha jiných evropských zemích, které také donedávna byly rasově homogenní - např. státy Skandinávie - a dnes jsou v nich více či méně početné skupiny lidí jiných ras. To vede všude - zdůrazňuji všude - k větším či menším problémům, jak je to dokládáno výzkumnými nálezy v kap. 6 a 7.

(Chceme-li dobře porozumět teorii a výzkumům interkulturní psychologie, musíme mít jasno v hojně se vyskytujících pojmech „rasa“ a „rasismus“.

Rasa (race) je pojem používaný v biologii člověka a především ve fyzické antropologii. Historicky se vyvinul v souvislosti s rozvojem srovnávací anatomie, kdy věda objevovala a upřesňovala, že lidský rod (*Homo sapiens*) není jednotný, nýbrž se odlišuje určitými anatomickými znaky, jako je barva kůže, vlasů a očí, tvar lebky a obličeje, výška a tělesné proporce. Vytvořila se vědecká teorie lidských ras či plemen, k jejímuž rozvoji významně přispěl český antropolog Aleš Hrdlička (1869-1943). V novější době jsou jako rozlišovací znaky ras používány ještě další charakteristiky, především rozdíly mezi lidskými populacemi vyjádřené genetickou informací.

V antropologické teorii ras bylo zavedeno určité třídění lidstva - rasová taxonomie - převážně podle somatických (tělesných) příznaků. Jako základní rasové skupiny byly vyčleněny rasa bílá, žlutá a černá; v současné vědecké terminologii rasa (plemeno) europoidní, mongo-loidní, negroidní.¹⁶ V současném počtu více než 6 miliard obyvatel Země je nejpočetněji zastoupena rasa europoidní (asi 45 % lidstva), po ní rasa mongoloidní (asi 40 %) a rasa negroidní (asi 11 %). Zbývající populace (asi 4 %) jsou smíšené rasové skupiny (mulati, mestici aj.).

Mohli bychom zavést následující definici odvozenou z teorie fyzické (biologické) antropologie:

DEF (30) Rasy (plemena) jsou velké skupiny lidí s podobnými tělesnými znaky, které jsou dědičné, vytvořily se vlivem přírodního prostředí a vznikly původně v určitých geografických teritoriích: europoidní plemeno v Evropě a na Blízkém východě, negroidní plemeno v Africe, mongoloidní plemeno v Asii.

Původní geografické rozmístění plemen se značně pozměnilo v historickém vývoji přesídlováním příslušníků ras do jiných teritorií. Nejpa-trnější je to na americkém kontinentu, kam se po původním obyvatelstvu mongoloidní rasy (indiáni a Eskymáci) postupně přemísťovali lidé europoidní rasy (Evropané) a ti zase uskutečňovali nedobrovolné osídlování kontinentu lidmi negroidní rasy (černosti otroci z Afriky). Přes všechny mohutné přesídlovací vlny a přes křížení plemen si však dodnes lidské rasy uchovávají zcela zřetelné vlastní znaky.

Pojem „rasa“ v biologicko-antropologickém pojetí je tedy jakožto vědecký pojem zcela neutrální - každý z nás patří k určité rase jako každý z nás patří k určitému pohlaví. Existují ovšem antropologové, kteří rozlišování lidských ras zcela odmítají jako nehumánní (Cartmill, 1998). Jiní antropologové poukazují také na to, že tzv. čisté

15 V americké a britské literatuře se europoidní rasa tradičně označuje termínem „kavkazoidní“ (Caucasian/Caucasoid race), což vyvolává potíže, neboť termín pokrývá jednak „bělochy“, jednak také velice rozvětvenou skupinu etnik Kavkazu.

„...isv vůbec neexistují, protože v průběhu dějin docházelo a stále do-i'hálí k intenzivnímu míšení ras, tj. přibývá dětí z rasově rozdílných Todiíů. V některých zemích, např. v Brazílii, tvoří v populaci 160 milionu obyvatel asi 40 % populace mulati (míšenci bílého a černého plemene), mestici (míšenci bělocha a indiána) a kajoti (míšenci mulata a mestice). Podobná je situace v jiných zemích Ameriky či v Austrálii a také v Evropě přibývá míšenců různých ras.

S členěním lidstva na rasy je spojena neobyčejně rozsáhlá a silně kontroverzní problematika rozdílů mezi rasami. Jde o prokazované rozdíly nejen tělesné, ale především psychologické a sociální - zejména rozdíly v inteligenci, v osobnostních charakteristikách, v sociální m a reprodukčním chování aj. Například Bakalář (2003) uvádí podle různých výzkumů, že rasy se mezi sebou liší zhruba v 60 proměnných (autor věnuje příslušným nálezům o těchto proměnných rozsáhlý výklad, jenž může být pro interkulturní psychologii v lecčems zajímavý).¹⁶ Kontroverzní se tato problematika jeví z toho důvodu, že ze zjištěných rozdílů vyplývají poznatky o určitých pozitivních nebo i negativních rysech jednotlivých ras - např. zjišťovány jsou rozdíly (zřejmě geneticky založené) v obecné inteligenci, v kognitivních schopnostech aj., které jsou některými vědci a politiky odmítány či z ideologických pozic zpochybňovány. Literatura k tomu se vážíci je dnes obrovská svým rozsahem a protikladná svými stanovisky. V této oblasti existují četné kontradiktorní teorie např. o rozdílech v intelektových schopnostech Afroameričanů (černochoů v USA) ve srovnání s bělošskými Američany a o tom, jaké důsledky to vyvolává pro vzdělávání lidí obou rasových skupin (viz o tom podrobněji Průcha, 1997, 2. vyd. 2002).

Pro interkulturní psychologii jsou významné ty rozdíly mezi rasami, které se projevují v takových charakteristikách, jako je sociální přizpůsobivost, pracovitost, sebevědomí, konzumace zábavy, postoj ke vzdělávání a různé složky hodnotových orientací. Tyto charakteristiky jsou zjišťovány v četných empirických výzkumech (o některých viz v kap. 5-7).

Kromě somatického třídění ras ve fyzické antropologii existuje ještě pojetí ras objevující se ve filozofii nebo literární historii, které není založeno na anatomických kritériích klasifikace, nýbrž je odvozováno

16 Kniha P. Bakaláře (2003) Tabu v sociálních vědách vzbudila v českých médiích a mezi psychology značný ohlas. Většina těchto odezvy byla kritická, autor je obviňován z rasismu, antisemitismu, z šíření „nebezpečných myšlenek“ aj. Na rozdíl od toho se přikláním k názoru redaktora A. Halady (Lid. noviny, 27. 2. 2003), že „jde sice o text diskutabilní a v českém prostředí kontroverzní, ale nikoli jednoznačně rasistický či antisemitský“ a psychologa P. Říčana (Lid. noviny, 1. 3. 2003): „Jestliže se nějaká skupina lidí odlišuje od ostatních barvou kůže a některými dalšími anatomickými a fyziologickými znaky, není snad přirozené ptát se také, zda a případně jak se odlišuje i mozkiem a jeho funkcemi?“

z kulturních fenoménů - ze vzorců chování, z jazykových a náboženských charakteristik aj. V tomto smyslu se mluví např. o germánské, románské, nordické (skandinávské), židovské nebo slovanské rase. Je v tom mnoho nejasného, zejména není spolehlivě vědecky vysvětleno, zda se v kulturních charakteristikách těchto skupin populace skutečně promítají nějaké vlastnosti skutečných ras. Na druhé straně jsou však v interkulturní psychologii a jiných vědách shledávány výzkumné nálezy o tom, že určité skupiny populace, u nichž existují odlišnosti ve smyslu fyzické antropologie, se odlišují také v některých mentálních charakteristikách, např. ve způsobech komunikace. Jako příklad lze uvést rozdílné komunikační vzorce u Finů (s genetickým základem „ugrofinským“ či mongoloidním) ve srovnání se Švédy (představiteli „nordické rasy“) - viz Tulviste et al. (2003). Nejasnou ovšem zůstává otázka, nakolik spolu souvisejí jazyk a rasa, s ohledem na smíšený rasový profil mnoha etnik.¹⁷

Co to vlastně je „rasismus“? Existují desítky různých vymezení tohoto pojmu, z nichž mnohé mají nevědecký obsah. Vkládají se do něho emocionální a ideologické postoje autorů a oslabuje se racionální složka významu tohoto pojmu. Pokud budeme vycházet ze stroze vědeckého hlediska, můžeme pojem objasnit takto:

DEF (31) Příslušníci každé rasové skupiny vnímají a uvědomují si specifické vlastnosti své vlastní skupiny a odlišnosti ve vlastnostech jiných rasových skupin. Toto historicky dlouhodobé vnímání rasových odlišností vedlo k vytvoření poměrně stabilních sociálněpsychologických stereotypů a postojů. Je to přirozený, a nikoli pouze negativní jev. Rasismus je souhrnné označení pro takové jednání, které překračuje pouhé vnímání rasových odlišností a přetváří se na nepřátelské aktivity vůči příslušníkům jiné rasy, jež se projevují v diskriminaci, v agresivním chování (verbálním nebo fyzickém).

Touto definicí se vyjadřuje to, že o rasismu se může mluvit jen tam, kde dochází k přímému ohrožování jedné rasové skupiny ze strany jiné rasové skupiny. Nelze však ztotožňovat rasismus s pocity sociální distance nebo nízké oblíbenosti příslušníků jedné rasy u příslušníků jiné rasy - to by pak asi většina obyvatel planety musela být prohlášena za rasisty. Dobře to vystihuje britský sociolog

17 Jak uvádějí finští autoři Jutikkala a Pirinen (2001), podle současných výzkumů převažuje ve finském genetickém základu europoidní složka a jen asi jedna čtvrtina genetického dědictví vykazuje znaky jiného (mongoloidního) původu. Tato struktura je výsledkem historického míšení Finů s Balty, Germány (Qóty) i Slovany. - Ostatně obdobné míšení je příznačné i pro Čechy, kde slovanský genetický základ byl historicky obměňován vlivy germánskými, možná i keltskými aj. (viz kap. 8).

A Giddens (1999), když konstatuje, že odmítavý postoj nebo i předsudek vůči jiné rase či kultuře ještě není rasismus - ten se projevuje až diskriminací, kdy jedné skupině lidí jsou upírána práva a příležitosti, jimiž disponují druzí. Ilustruje to na příkladu (s. 231):

Jestliže nějaký běloch raději ustoupí od koupě domu v převážně černošské čtvrti, nemusí to být výrazem jeho nepřátelského postoje k černochům, ale jen obavy z toho, že tržní cena nemovitostí v této oblasti bude klesat."

Je ovšem třeba vidět, že rasismus v pravém slova smyslu má mohutnou ideologickou a institucionální základnu. Od 19. století až do současnosti se rasistické teorie více či méně zřetelně prosazují v četných filozofických a politických programech a hnutích - jak to bylo až do zrušných důsledků dovedeno v ideologii a činnosti německého nacismu zaměřeného proti „židovské rase" aj.

Pokud se rasistické postoje uplatňují ve sféře vzdělávání, uplatnění na trhu práce nebo v jiných sférách života společnosti, může docházet k rasové diskriminaci. Je to situace, kdy příslušníci určité rasy, představující obvykle menšinu v celkové populaci země, jsou znevýhodňováni ve srovnání s příslušníky většinové skupiny populace. Situace rasové diskriminace je zkoumána nejvíce v USA, kde tato rasová diskriminace (zvláště diskriminace černochů ve srovnání s bělochy) vyvolala snahy o její odstranění či zmírnění - tzv. afirmativní akce (affirmative action).

„Afirmativní akce" (česky též pozitivní diskriminace, vyrovnávací akce) původně označuje opatření zaváděná v šedesátých a sedmdesátých letech americkými úřady k tomu, aby příslušníci rasových a jiných menšin měli zaručen stejný přístup ke vzdělávání a zaměstnání jako příslušníci většinové populace. Například při vybírání studentů na vysoké školy mělo být zaručeno, že ke studiu bude přijat takový počet studentů z rasových a etnických minorit, jaký odpovídá proporci těchto minorit v obyvatelstvu. Výsledky afirmativní akce se však dnes hodnotí dosti nejednoznačně, jak je shrnuto v rámci (2).

Rámec 2 - Efekty afirmativní akce v USA_

Někteří politici u nás občas doporučují zavedení určité formy afirmativní akce pro zvýhodnění romské minority. Některé dílčí kroky v tomto směru již byly učiněny, např. snížení požadavků na dosažené vzdělání pro romské asistenty ve školách. Bylo by však hromadné uplatňování afirmativní akce užitečné? O tom lze pochybovat, když se podíváme na dnešní hodnocení efektů afirmativní akce americkými odborníky.

Afirmativní akce - přestože byla vydatně propagována médii i ze strany úřadů - narážela na problémy. Ukazovalo se, že tato akce je kontraproduktivní: vede k diskriminaci těch, kdo nepatří k žádné z podporovaných minorit. Již v osmdesá-

tých letech se objevovaly soudní kauzy, v nichž šlo o nápravu opačných křivd -vůči bělochům poškozovaným „pozitivní diskriminací". Například v roce 1986 Nej-vyšší soud shledal, že prosazování afirmativní akce je protiústavní, jestliže se požadoval odchod bělošských učitelů-seniorů ze škol, aby uvolnili pracovní místa pro černošské učitele.

V současné době se efekty afirmativní akce hodnotí v USA rozporuplně: Na jedné straně se konstatuje, že akce přispěla k tomu, že se např. zvýšil počet černošských studentů ve vyšších sekundárních školách (při srovnání 60. a 90. let), stoupl také počet osob nebělošských ras

zastávajících vedoucí místa v podnicích aj. Avšak toto zvýšení bylo vcelku malé. Jak uvádí americký sociolog R. A. Mikkelsen (2002, s. 433), podíl černochů mezi absolventy vysokých škol činil v roce 1976 6,3 % a v roce 1993 jen 6,7 %, podobně podíl indiánů vzrostl z 0,4 % jen na 0,5 %.

Na efekty afirmativní akce ve vysokoškolském studiu byl zaměřen rozsáhlý výzkum W. H. Bowena a D. Boka (1998) o dlouhodobých důsledcích zohledňování rasové příslušnosti při přijímání ke studiu na amerických kolejích a univerzitách - viz o tom zprávu M. Cholevové (Lidové noviny, 25.3.2000, příloha Orientace). Ve výzkumu se diskutuje psychologický dopad afirmativní akce na ty, jichž se týká, tedy zvýhodněné studenty: Podle některých zjištění sami absolventi, kterým bylo umožněno přijetí ke studiu na základě rasové preference, nemají dostatečnou sebedůvěru ve vlastní schopnosti, jsou zvyklí na to, že se jim pomáhá, vytváří se u nich někdy komplex méněcennosti.

Kritici afirmativní akce argumentují, že preferování lidí z některých rasových minorit přispívá k negativním rasovým postojům u lidí majoritní populace; afirmativní akce zdůrazňuje rozdíly mezi lidmi a tím posiluje vyčleňování určitých skupin z celkové populace. Z těchto důvodů bylo např. ve státě Kalifornie v roce 1996 upuštěno od uplatňování afirmativní akce na vysokých školách.

Argumentaci proti afirmativní akci shrnul Roger Clegg, ředitel Center for Equal Opportunity (Washington, D. C.) takto:

- Používá-li se rasová příslušnost jako kritérium nějakého výběru, vzniká diskriminace. A to bez ohledu na to, která rasa je preferována oproti jiné rase.

- Preference udělované určité rase neodstraňují diskriminaci. Preference vytvářejí diskriminaci. Důsledky afirmativní akce nevedou ke zrušení diskriminace, nýbrž ji posilují.

Clegg tvrdí, že dokud existují rasy, bude vždy mezi lidmi určitá míra rasismu, kterou afirmativní akce nemůže eliminovat:

„Je nesmyslné kompenzovat problém mladých černochů, které nechtějí vézt taxikáři obávající se kriminálních činů, tím, že budeme preferovat černošské studenty při přijímání na lékařskou fakultu. Nelze přece řešit diskriminaci v jedné oblasti společnosti vytvářením nové diskriminace v jiné oblasti.“ (The World & I, June 1998, s. 33)

Je nutno ještě připomenout, že rasové předsudky a rasové konflikty se netýkají pouze vztahů mezi bělochy a „barevnými“, jak je to u nás většinou interpretováno, nýbrž jsou běžné i mezi nebělošskými populacemi. Jako příklad lze uvést rasové konflikty mezi Korejci a černochoy v USA (Asante a Min, 2000). Mezi těmito populacemi panuje dlouhodobé napětí a averze, která přerůstá do násilných akcí černo-

chů vůči příslušníkům početné korejské minority. Jak je to možné, když tato etnika nebyla nikdy v historii v kontaktu? Příčinou je podle autorů obchodní a vzdělanostní úspěšnost Korejců, kteří se v krátké době po svém usídlení v USA domohou svou pracovitostí a pílí vyššího ekonomického postavení než „domácí“ černoši.

3.5 Stereotypy a předsudky

K základním pojmům v interkulturní psychologii patří pojmy „stereotyp“ a „předsudek“. Tyto pojmy odrážejí reálnou situaci v lidské společnosti, kde se příslušné jevy vyskytují ve velkém počtu ve

vztazích mezi etniky, národy, rasami a kulturami. Stereotypy a předsudky mají stejnou psychologickou podstatu: Jsou to představy, názory a postoje, které určití jednotlivci či skupiny osob zaujímají k jiným skupinám nebo k sobě samým (autostereotypy). Tyto názory a postoje jsou relativně stabilní, jsou přenášeny mezi generacemi a jsou obtížně změnitelné.

Stereotypy a předsudky mají silný emocionální náboj, zatímco racionální obsah v nich může být potlačen. Někteří autoři poukazují na to, že nedostatečná objektivní znalost určitého předmětu či skupiny lidí je vynahrazována ve stereotypu či předsudku zevšeobecňujícím názorem či představou přejímanou neověřeně od jiných lidí. Výzkum týkající se stereotypů a předsudků je obrovský (viz v kap. 7) a zahrnuje stereotypy a předsudky etnické, národní, rasové a náboženské.

Výstižnou definici „stereotypu“ uvádím podle M. Nakonečného (1997, s. 223):

DEF (32) Stereotypy jsou mínění o třídách individuí, skupinách nebo objektech, která jsou v podstatě šablonovitými způsoby vnímání a posuzování toho, k čemu se vztahují; nejsou produktem přímé zkušenosti individua, jsou přebírány a udržují se tradicí.

V Psychologickém slovníku (Hartl a Hartlová, 2000, s. 464) se vymezuje „předsudek“ takto:

DEF (33) Předsudek - předpojatost, názorová strnulost; emočně nabitý, kriticky nezhodnocený úsudek a z něj plynoucí postoj, názor přijatý jedincem nebo skupinou.

Obě definice charakterizují dané fenomény jen stručně a obecně, a proto uvedu konkrétní příklady:

Mnoho stereotypů a předsudků existuje při vnímání a posuzování národů a etnik příslušníky jiných národů a etnik - národní stereo-

typy, etnické stereotypy. České stereotypy (jak je známe z běžné zkušenosti) přisuzují jiným národům např. tyto vlastnosti: Němci - pilní, pracovití, agresivní; Francouzi - galantní, jednající se šarmem; Italové - hluční, veselí, nespolehliví; Rusové - pohostinní, srdeční, „neevropští“, atd. Samozřejmě obdobné stereotypy mají jiné národy o Češích (viz v kap. 9).

Etnické, rasové a národní stereotypy a předsudky zkoumají sociální psychologové a sociologové, neboť je jisté, že tyto fenomény sehrávají roli při vzájemné percepci etnik a národů a tím i při jejich soužití. Jsou významné také v etnicky konfliktních situacích, kdy vytvářejí zábrany při vyjednávání, nedůvěru apod. Stereotypy a předsudky se běžně šíří všemi formami masové komunikace, jsou obsaženy ve školních učebnicích (Průcha, 1998) a v politice slouží k manipulaci veřejného mínění.

E. Hahnová (1999) zabývající se problematikou soužití Čechů a Němců podává četné příklady pevně zakořeněných stereotypů na obou stranách. Pokud jde o počátky stereotypů sdílených Němci, bývá uváděn německý filozof Johann Gottfried Herder (1744—1803) jako autor obrazu Slovanů: popsal Slovany jako mírumilovné, nevybojné a pohostinné etnikum, které bylo v důsledku těchto svých vlastností často vydáno na pospas bojovným germánským sousedům. Podle Hahnové byl tento obraz přejímán pozdějšími vědci a popularizátory a přispěl negativně i k formování české národní mentality:

„Z Herderova obrazu Slovanů a Němců se vyvíjely i německé stereotypy o sobě a o slovanských sousedech. Protože v 19. století žila většina slovanských národů v ruském, osmanském nebo habsburském impériu, a nikoli v samostatných národních státech, vytvářel se stereotyp, že slovanské národy nejsou státotvorné a mají sklon k podřizování se jiným. Německý vliv pronikající na východ byl

pak prohlašován za kulturní misi pomáhající slovanskému obyvatelstvu překonávat jeho slabosti. To vedlo u některých Němců až k arogantním postojům vůči Slovanům a k ospravedlňování agresivních a expanzionistických postojů Němců. ... Stereotypy se tak stávaly instrumenty pro politické cíle, např. touhy po mocenskopolitické expanzi byly vydávány za historickou nutnost." (Hahnová, 1999, s. 304-305)

Je nějaký rozdíl mezi předsudky a stereotypy?

Někteří odborníci v sociální psychologii mezi těmito pojmy rozdíl nečiní (tak je tomu např. v pracích klasika v této oblasti, H. Tajfela, z 60.-80. let minulého století). Jiní odborníci odlišují předsudky jako takové názory a postoje, které vyjadřují vesměs nepříznivý nebo nepřátelský vztah vůči jiným skupinám, zatímco stereotypy mohou být postoje neutrální, nebo dokonce obsahující příznivý, pozitivní vztah.

Tak pokud jde o postoje Čechů k Němcům, vedle předsudků o německé výbojnosti, agresivitě a neustávající chuti k válčení udržují si Češi (a nejen oni) stereotyp o Němcích jako důmyslných organizátorech a nositelích technického pokroku.

Pro interkulturní psychologii představují předsudky a stereotypy jeden z nejzávažnějších problémů. Podle Berryho et al. (2002) se předsudky považují za univerzální rys interkulturních vztahů, nejsou tedy vázány jen na některé kultury či etnika. Přitom stereotypy se považují za komponentu předsudků, jak vyplývá z následující definice (Berry et al., 2002, s. 371):

DEF (34) Předsudky mají tři komponenty: (1) kognitivní (stereotypy, tj. sdílené názory o charakteristikách skupin), (2) afektivní (postoje, v nichž se odráží hodnocení skupin), (3) behaviorální (diskriminace v jednání se skupinami).

Potíže spojené se stereotypy a předsudky pramení z toho, že obsahují zevšeobecňující hodnocení a jsou velice stabilní. To znamená, že nositel předsudku vztahuje určité hodnocení na všechny příslušníky určitého etnika, národa či rasy, aniž by posuzoval jednotlivce podle reálných charakteristik. Tak např. předsudek vůči Romům (týkající se toho, že někteří Romové jsou líní, že se často dopouštějí kriminálních činů apod.) je vztahován na všechny příslušníky tohoto etnika, což zajisté neplatí všeobecně. Podobnější sdílený stereotyp o Skotech jako velmi šetrném etniku a šířený v podobě anekdot lidmi, kteří se s žádným Skotem v životě nesetkali. Stereotypy Židů o Nežidech u nás popisuje Bakalář (2003).

V sociální psychologii má zkoumání předsudků rozsáhlou literaturu, která vysvětluje povahu, vznik a utváření předsudků. S tím související výzkum dokládá, že k změnám v předsudcích dochází velmi omezeně a jen za určitých, v reálné společnosti těžko dosažitelných podmínek (o nich viz např. Hayesová, 1998). Proto selhávají programy multikulturní výchovy ve školách, které se snaží redukovat rasové předsudky u dětí (viz podrobněji v kap. 7).

Psycholog M. Nakonečný (1997, s. 223-224) k těmto problémům uvádí:

„Protože jsou předsudky druhem postoje, zakládají i sklon k negativnímu jednání vůči objektu předsudku, a protože jsou iracionální, jsou velmi odolné vůči změnám a rezistentní vůči racionální argumentaci.“

Podle zahraničních odborníků lze soudit, že základním faktorem vzniku předsudků je rodinná výchova - až asi do 3-4 let věku lidé neznají předsudky. Avšak předsudky bývají spojeny také s osobní náboženskou, politickou a jinou ideologií a mohou být - i v nejprimitivnější formě - vlastní také vysoce vzdělaným osobám.

V České republice se dnes často setkáváme s tím (jak to prezentují hlavně média), že se nesprávně klade téměř rovnítko mezi existencí předsudků a diskriminací. Dokonce i někteří sociologové tvrdí, že etnické klima v České republice je „xenofobní“, „rasistické“ a inklinující k diskriminaci především vůči Romům (podrobněji in Průcha, 2001, s. 125-130). Toto pojetí je vědecky nesprávné. Mezi předsudky a diskriminací je sice vztah, ale nikoliv identita: Chová-li někdo předsudky vůči příslušníkům jiného etnika či rasy, nedopouští se tím ještě diskriminace - ta se projevuje až faktickým jednáním. Tak to vymezují i čeští psychologové Janoušek, Hoskovec a Štikar (1993, s. 223-224):

DEF (35) Diskriminace se týká negativních akcí, které vyplývají z předsudku. Někdo, kdo je pod vlivem předsudku, se může za určitých situací dopouštět diskriminace. Když se předsudky daří držet pod kontrolou společnosti, pak se neproměňují v diskriminační akty. Jestliže se však ve společnosti předsudkům nekladou dostatečné překážky, pak se předsudky projeví diskriminačním jednáním, které se podle intenzity liší od prostého sociálního vyhnutí se až k činům extrémně agresivním.

Jak je z dosavadního výkladu zřejmé, interkulturní psychologie je významně obohacována pojmy a teoriemi přejímanými z jiných vědeckých disciplín. Jak konstatují v závěru kompendia Cross-Cultural Psychology Berry et al. (2002):

„Interkulturní psychologie jev podstatě multidisciplinární obor vědy založený nejen na psychologii, ale čerpající také z jiných sociálních, behaviorálních a přírodních věd.“

Z toho důvodu jsem věnoval v předcházejících kapitolách náležitou pozornost teoriím a pojmům z těch vědeckých oblastí, které jsou pro interkulturní psychologii relevantní. Zároveň je ovšem nutné zdůraznit, že v dosavadním vývoji interkulturní psychologie se zformovaly některé koncepce, které jsou pro ni specifické a staly se základnou četných empirických výzkumů. Je to zejména koncepce tzv. individualistických a kolektivistických společností, koncepce strategií akulturace, koncepce odlišností v komunikaci etnik a národů a další. Protože smysl těchto koncepcí je spjat s tím, zdáje, či není potvrzována jejich reálnost, tj. objektivní platnost, představím je v souvislosti s empirickými výzkumy a nálezy v kap. 5-10 a jejich aplikacemi v kap. 11-13 a 15.

Kapitola 4

Informační zdroje, výzkumná centra, představitelé

in t[^]r^l^u St rn i | 3[^]^[^]^[^]^#|^l^[^]c|

Interkulturní psychologie je dnes ve světě reprezentována neobyčejně rozsáhlým počtem publikací. Protože v České republice není tato oblast vědy dosud rozvíjena, je nutno se při čerpání informací o interkulturní psychologii opírat většinou jen o zahraniční zdroje. Na tyto časopisecké a knižní zdroje nyní upozorním. Pokud existuje nějaký český nebo slovenský informační zdroj (což je zcela ojedinělé), připomenu jej samozřejmě také.

4.1 Vědecké časopisy

Journal of Cross-Cultural Psychology je prioritní periodikum v dané oblasti. Vychází od roku 1969, v roce 2006 již ročník 37 (6 čísel ročně), v nakladatelství Sage (USA). Stati a výzkumné zprávy jsou tištěny pouze v angličtině, okruh autorů je mezinárodní. Příspěvky lze zasílat na adresu: Fons van de Vijver, Department of Psychology, Tilburg University, 5000 LE, The Netherlands. Časopis vymezuje svůj profil takto:

„JCCP publikuje stati, které se zabývají vztahem mezi kulturou a psychologickými procesy. Zasláné rukopisy mají informovat buď o výsledcích z komparativního interkulturního výzkumu, nebo o výsledcích jiných výzkumů týkajících se toho, jak kultura či etnicita ovlivňuje myšlení a chování lidí, a rovněž toho, jak lidské myšlení a chování vymezuje aspekty kultury. Stati prezentující data jen o jednom etniku musí dokládat teoretickou či praktickou relevanci nálezů z širšího interkulturního hlediska.“

- Transcultural Psychiatry je vydáván rovněž v nakladatelství Sage, v roce 2006 ročník 43 (4 čísla ročně). Je to pro interkulturní psychologii důležitý zdroj, neboť publikuje práce z okruhu psychiatrie a psychopatologie zaměřené na etnické a kulturní skupiny v srovnávacím aspektu.
- Ethnic and Racial Studies vychází v nakladatelství Routledge, v roce 2006 ročník 29 (6 čísel ročně). Publikuje teoretické a výzkumné práce o problémech interetnických vztahů, o psychologických aspektech rasových konfliktů v různých zemích.
- International Migration Review vydává Center for Migration Studies v New Yorku, v roce 2006 ročník 39 (4 čísla ročně). Publikuje výzkumné práce o adaptaci imigrantů a souvisejících problémech v různých zemích.
- Language and Intercultural Communication z nakladatelství Multilingual Matters (Exeter, UK) je nový časopis, v roce 2006 vychází 6. ročník (4 čísla ročně). Publikuje stati o vztahu různých kultur, jazyků a komunikace.
- Intercultural Education vychází v nakladatelství Taylor & Francis (UK), a to v 17. ročníku (2006), 4 čísla ročně. Časopis je zaměřen na problémy diversity kultur, migrace, etnických konfliktů ve vztahu k vzdělávání a na problémy multikulturní výchovy.
- Race Ethnicity and Education z nakladatelství Carfax (UK), 9. ročník (2006), 4 čísla ročně, se zaměřuje na problémy rasových a etnických faktorů ovlivňujících teorii, politiku a praxi vzdělávání.
- Journal of Refugee Studies je vědecký časopis věnovaný problematice uprchlíků, psychologických a sociálních problémů spojených s fenoménem uprchlictví a migrace. Vydává jej Oxford University Press, v roce 2006 ročník 19, 4 čísla ročně.
- Journal of Comparative Family Studies je vydáván Univerzitou v Calgary (Kanada), v roce 2006 již ve 37. ročníku, se zaměřením na komparativní výzkumy rodin různých etnik a kultur. V 32. ročníku (2001) vyšlo monotematické číslo (4) „Immigrant and Ethnic Minority Families“.

Kromě výše uvedených časopisů, které jsou u nás málo známé, bývají práce z interkulturní psychologie publikovány i v klasických psychologických časopisech, v našich knihovnách většinou

dostupných, zvláště v *British Journal of Social Psychology*, *European Journal of Social Psychology*, *Journal of Applied Psychology*, *Psychological Bulletin* a v dalších.

4.2 Monografie, sborníky, encyklopedie

Podobně jako časopisecká produkce je i knižní produkce v oblasti interkulturní psychologie velmi rozsáhlá, z toho většina je vydávána v angličtině. Z této produkce zde uvádím nejvýznamnější práce:

■ *Cross-Cultural Psychology* (Berry, Poortinga, Segall a Dasen, 2002) je v současné době asi nejvýznamnější souborné dílo o interkulturní psychologii. V jednom svazku, na 588 stranách, objasňuje vědecké problémy dané oblasti ve formě, která slouží zároveň jako vysokoškolská učebnice (má stručná shrnutí jednotlivých kapitol, doporučenou četbu k jednotlivým tématům apod.). Kniha vznikla doplněním a aktualizací prvního vydání z roku 1992. Ke vsutku „inter-kulturnímu“ profilu knihy přispívá i mezinárodní skladba autorů: J. W. Berry je Kanadčan (Queen's University, Ontario), Y. H. Poortinga je Nizozemec (Tilburg University), M. H. Segall je Američan (Syracuse University) a P. R. Dasen je Švýcar (University of Geneva).

■ *Handbook of Cross-Cultural Psychology* (Triandis a Lambert, 1980) je dosud nejrozsáhlejším dílem o interkulturní psychologii. Má šest svazků, redigovaných a psaných převážně americkými psychology, které reprezentují interkulturní psychologii v jejím vývoji od šedesátých let do konce sedmdesátých let. Je užitečným zdrojem poznatků o vývoji a teorii oboru, ale pokud jde o výzkumné nálezy, je dnes již pochopitelně zastaralá.

■ *Handbook of Cross-Cultural Psychology* (Berry, Portinga, Pan-dey et al., 1997) je encyklopedie interkulturní psychologie, ve třech svazcích a s 31 kapitolami. Tato publikace je však výrazně zaměřena na anglickou jazykovou oblast, takže práce z interkulturní psychologie publikované v jiných jazycích, než je angličtina, nejsou zohledňovány. Také tato publikace je již druhým, aktualizovaným vydáním starší verze.

■ *Understanding Culture's Influence on Behavior* (Brislin, 1997) je dobrým úvodem do interkulturní psychologie z pera známého odborníka na sociální psychologii. Tým autor napsal také několik encyklopedických statí o interkulturní psychologii do *The Corsini Encyclopedia of Psychology and Behavioral Science* (Brislin, 2001), které mohou být použity jako první zdroj informací o daném oboru.¹⁸

■ *Culture and Sociál Behavior* (Triandis, 1994) je vysokoškolská učebnice, která může posloužit jako úvodní text pro zájemce o inter-

¹⁸ *The Corsini Encyclopedia of Psychology and Behavioral Science*, v 3. vyd. z roku 2001, je u nás dostupná např. v knihovně Psychologického ústavu AV ČR v Praze.

kulturní psychologii, zejména pokud jde o komparaci hodnot v rozdílných etnických a kulturních skupinách.

■ Zatímco předchozí jmenované publikace jsou produkovány autory převážně z USA, Kanady, Británie a Austrálie, sborník *Contemporary Issues in Cross-Cultural Psychology* (Bleichrodt a Drenth, 1991) reprezentuje evropskou interkulturní psychologii, s pracemi nizozemských, německých, francouzských aj. odborníků.

■ V německé jazykové oblasti existuje řada knižních publikací o interkulturní psychologii. Nejvýznamnější jsou dva sborníky, Kulturvergleichende Psychologie (Thomas, 1993) a Psychologie des interkulturellen Handelns (Thomas, 1996). Obě knihy obsahují původní práce převážně německých psychologů.

■ Je mi známo, že v ruské psychologii a psycholinguistice byl a stále trvá zájem o témata týkající se interkulturní psychologie. To dosvědčuje např. *Этническая психология* (Stefanenko, 1999), která však je u nás (stejně jako jiné vědecké publikace vydané v Rusku po roce 1989) bohužel nedostupná.

■ Pokud jde o české informační zdroje, neexistuje v ČR žádná knižní publikace ani časopisecká stať speciálně o interkulturní psychologii. Jedinou výjimkou jsou skripta *Komunikace mezi kulturami* (Kolman, 2001) informující o některých koncepcích interkulturní psychologie. Jejich aplikací se dotýkají i dvě knihy z oblasti ekonomické, a to *Kultura v mezinárodním podnikání* (Šroněk, 2000) a *Interkulturní management* (Nový a kol., 1996). K dispozici je též český překlad knihy *Kultura a organizace* (Hofstede, 1999), informující o interkulturních rozdílech ve vztahu k podnikovému managementu.

V rukopise existuje přehledová bakalářská práce I. Šolcové, jun. (2000) *Některé aspekty psychologie etnických společenstev*.

Samozřejmě kromě několika výše uvedených knižních publikací existuje v zahraničí spousta dalších, z nichž některé budou zmíněny v jednotlivých kapitolách při výkladu specifických témat interkulturní psychologie.

4.3 Výzkumná centra a významní představitelé oboru

V mnoha zemích působí výzkumná centra a vědecké ústavy specializované na interkulturní psychologii nebo s ní úzce související obory. Z nich upozorním alespoň na některá pracoviště, s nimiž mám kontakty, a jejich významné odborníky:

a European Research Center on Migration and Ethnic Relations (ERCOMER) je součástí Fakulty sociálních věd, Univerzita Utrecht v Nizozemsku. Zaměřuje se kromě jiného na výzkum psychologických problémů vznikajících při styku lidí z odlišných etnických a rasových skupin. V centru pracuje profesor Maykel Verkuyten, autor řady výzkumných prací (Verkuyten, Thijs, 2002, aj.). Jeho kontaktní adresa je: M.Verkuypen@fss.uu.nl

■ V Německu působí několik pracovišť zabývajících se interkulturní psychologií. Je to např. Katedra vývojové psychologie na univerzitě v Ha-Ue/Saale, kde dlouhodobě pracuje tým vedený Ute Schönplügerovou, zkoumající intergenerační přenos hodnot v rodinách různých kulturních skupin (Schönplüger, 2001a, b). Adresa je Entwicklungspsychologie, Martin-Luther-Universität, Branbergweg 23, 06099 Halle/Saale, BRD.

■ Dalším německým pracovištěm, na němž se soustavně realizují projekty interkulturní psychologie, je Psychologisches Institut IV, Universität Münster. Zde pracují vynikající odborníci, jako je Arnd Florack a Ursula Piontkowská, zkoumající např. postoje Němců vůči imigrantům různého etnického původu. (Piontkowski, Rohmann a Florack, 2002). Kontaktní adresa je: florack@psy.uni.muenster.de

u jiným centrem interkulturní psychologie v Německu je International University Bremen, kde pracuje profesor Klaus Boehnke. Ten je jednak sekretářem IACCP (International Association for Cross-Cultural Psychology), jednak provádí výzkumy zaměřené na srovnávání hodnot Němců a příslušníků jiných etnik (Boehnke a Schwartz, 1997). Kontaktní adresa je: K.Boehnke@iu-bremen.de

■ Na univerzitě v Marburgu (Philipps-Universität, Fachbereich Psychologie) pracuje profesor Ulrich Wagner se spolupracovníky, provádějící výzkumy etnických předsudků v německé populaci (např. Wagner et al, 2003). Kontaktní adresa je: wagner@mail.uni-marburg.de

■ Z četných pracovišť pro interkulturní psychologii v USA lze jmenovat Department of Psychology, San Francisco State University. Zde pracuje David Matsumoto, autor mnoha textů o interkulturní psychologii, jenž se zabývá též metodologickými otázkami této disciplíny (např. Matsumoto a Dinnel, 2001). Jeho kontaktní adresa je: dm@sfsu.edu

■ Ve Finsku jsou výzkumné projekty interkulturní psychologie realizovány zejména na Katedře sociální psychologie, Univerzita Helsinky, kde působí profesorka Karmela Liebkindová. S týmem spolupracovníků zkoumá zejména akulturaci ruských, vietnamských, somálských a jiných imigrantů ve Finsku (Liebkind a Jasinskaja-Lahti, 2000). Kontaktní adresa je: karmela.liebkind@helsinki.fi

Z odborníků, kteří významným způsobem přispívají k rozvoji interkulturní psychologie, resp. byli „otci-zakladateli“ tohoto oboru vědy již kon-

cem šedesátých let minulého století, je nutné uvést následující: John W. Berry (Queen's University, Ontario, Canada), Harry C. Triandis (University of Montreal, Canada), Gustav Jahoda (University of Manchester, UK), Ype H. Poortinga (Tilburg University, The Netherlands), Geert Hofstede (University of Maastricht, The Netherlands), Pierre R. Dasen (University of Geneva, Switzerland), Marshall H. Segall (Syracuse University, USA). S pracemi těchto vědců se nutně setkává každý, kdo studuje teorii a metodologii interkulturní psychologie.

Jak je uvedeno v podkap. 1.3, na Slovensku pracují psychologové a sociologové s blízkým vztahem k interkulturní psychologii. Jsou to zejména V. Bačova (Katedra psychologie Filozofické fakulty, Univerzita Prešov), J. Výrost, A. Zelová (Spoločenskovedný ústav AV SR, Košice), J. Plichtová (Katedra psychologie Filozofické fakulty UK, Bratislava) aj.

V ČR nepůsobí žádné psychologické pracoviště, které by se systematicky zabývalo teorií nebo výzkumem v interkulturní psychologii. Pouze při Fakultě sociálních studií MU v Brně existuje Centrum výzkumu vývoje osobnosti a etnicity vedené prof. V. Smékalem, které se ve své činnosti dotýká i některých aspektů interkulturní psychologie. Na Pedagogické fakultě MU v Brně byl zřízen Kabinet multikulturní výchovy (J. Němec a kol.) se zaměřením na vzdělávací programy pro romskou menšinu.

Obr. 1 Obálka časopisu Journal of Cross-Cultural Psychology

Část druhá

VÝZKUMNÉ POLE INTERKULTURNÍ PSYCHOLOGIE

Kapitola 5

Komparace psychologických charakteristik kultur, etnik

a národu

V úvodní kapitole této knihy bylo vysvětleno, že příznačným rysem in-terkulturní psychologie je její komparativní zaměření. Skutečně, v jádru interkulturní psychologie jsou srovnávací výzkumy psychologických charakteristik týkající se různých kulturních, etnických, náboženských a rasových skupin. Tyto výzkumy jsou opřeny o určité teoretické koncepce, jako je např. teorie o individualistických a kolektivistických kulturách. Jednotlivé výzkumy pak hledají empirické doklady o validitě těchto teorií.

V této kapitole pojednávám o některých významných tématech komparativního výzkumu, vždy se stručným výkladem jejich teoretického základu.

5.1 Interkulturní rozdíly v hodnotách

Problematika hodnot patří k nejvíce zkoumaným tématům v sociální psychologii a sociologii. Interkulturní psychologie dodává do výzkumu hodnot komparativní dimenzi. Běžně se pojem hodnota vymezuje v psychologii takto (podle Hartla a Hartlové, 2000, s. 187 a 192):

DEF (36) Hodnota je vlastnost, kterou jedinec přisuzuje určitému objektu, situaci, události nebo činnosti ve spojitosti s uspokojováním jeho potřeb, zájmů. Hodnoty se vytvářejí v procesu socializace, jsou součástí společenského vědomí. Podle důležitosti jsou hodnoty hierarchicky uspořádány do systému hodnot (value systém). Systém hodnot určuje nejobecnější postoje, životní styl a morálku každého člověka.

Systém hodnot je ovšem vlastností nejen jednotlivců, ale je spjat i se společenskými skupinami, s etniky a národy. Právě to se stalo předmětem početných empirických výzkumů ve dvou směrech - v komparativní sociologii a v interkulturní psychologii.

Pokud jde o komparace hodnot v sociologii, dosavadní výzkumy vyvrcholily ve dvou rozsáhlých projektech: Studie světových hodnot (World Values Study - WVS) a Studie evropských hodnot (European Values Study - EVS). Tyto projekty byly realizovány v několika vlnách od roku 1981 a pokrývají dnes více než 80 zemí různých kontinentů. Evropský projekt byl realizován v letech 1991 a 1999 i v České republice. O těchto sociologických výzkumech a jejich výsledcích existuje dnes početná literatura, např. v monotematickém čísle „Fundamental Values Across Nations“ časopisu *International Social Science Journal* (vol. 46, 1995, č. 145) a také v speciálním čísle „Human Values and Social Change: Findings from the Values Surveys“ časopisu *Comparative Sociology* (vol. 1, 2002, č. 3-4).

U nás jsou informace o evropském projektu zpřístupněny v publikaci České hodnoty 1991-1999 (Rabušic, 2001), v níž jsou obsažena (vedle četných údajů o zahraniční literatuře týkající se projektu) především data o hodnotových orientacích současné české populace, zejména hodnoty a postoje vztahující se k práci a zaměstnání, k náboženství, k cizincům a také k rodinné výchově (Rabušicová a Rabušic, 2001). Tyto sociologické výzkumy stojí blízko k psychologickým komparacím hodnot a setkáme se s nimi podrobněji v následujících kapitolách.

V interkulturní psychologii je srovnávací výzkum hodnot v národních kulturách spjat se jménem Geerta Hofstedeho.

Tento nizozemský vědec provedl v posledních třiceti letech řadu rozsáhlých komparací hodnot různých národů a zemí. On sám však vyznává (Hofstede, 1999, s. 12-13), že byl inspirován prací dvou Američanů, sociologa Axela Inkelese a psychologa Daniela Levinsona, kteří již v roce 1954 publikovali studii o „národní kultuře“. Inkeles a Levinson v ní rozlišili tři dimenze hodnot, které mají důsledek pro fungování společností či skupin na celém světě a pro jednotlivce v těchto skupinách (Inkeles a Levinson, 1954, 1969):

V anglicky psané literatuře současné interkulturní psychologie se běžně používá termín national culture (národní kultura), i když se to vztahuje nejen k „národu“, ale i k určité zemi nebo etniku. Například Hofstede (1999) používá termín „národní kultura“ (namísto staršího termínu „národní charakter“) a vymezuje jej jako „kolektivní programování mysli, které si jedinec osvojí, když vyrůstá v konkrétní zemi“ (s. 200).

- vztah k autoritě;

- sebepojetí jedince, a to zejména:

 - vztah mezi jedincem a společností,

 - individuální chápání mužskosti a ženskosti;

- způsoby zacházení s konflikty, včetně zvládnutí agrese a vyjadřování citů.

Koncem šedesátých a na počátku sedmdesátých let pracoval Hofstede několik let pro firmu IBM vlastní pobočky v různých zemích světa. Zpracovával obrovský soubor více než 116 tisíc dotazníků, které vyplňovali zaměstnanci IBM 66 národností v 50 zemích. Výzkumným nástrojem byl dotazník, který obsahoval 63 otázek vztahujících se k hodnotám. Z těchto dat Hofstede odvodil čtyři dimenze národní kultury, které lze vyjádřit kvantitativně (můžeme je měřit). Jsou to dimenze:

- mocenský odstup (power distance);

- vyhýbání se nejistotě (uncertainty avoidance);

m individualismus - kolektivismus (individualism - collectivism); m maskulinita - feminita (masculinity - femininity).

Podle Hofstedeho tyto dimenze celkově vytvářejí čtyřrozměrný model rozdílů mezi národními kulturami. Každá země je v tomto modelu popsána indexy, jedním v každé dimenzi. Na základě dalších výzkumů pak Hofstede připojil ještě pátou dimenzi, kterou nazval dlouhodobá - krátkodobá orientace.

Když se kvantitativní hodnoty dimenzí pro různé země porovnají, je zřejmé, že jednotlivé národní kultury se vzájemně dost výrazně odlišují. To lze vidět v následujícím přehledu (tab. 2) (podrobněji in Hofstede, 1999; Kolman, 2001):

Tab. 2 Hofstedeho dimenze národních kultur Mocenský odstup

Charakteristika: Rozsah, v němž obyvatelé, instituce a organizace v určité zemi očekávají a akceptují, že moc je rozdělena nerovnoměrně. Tato dimenze vystihuje sociální distanci mezi lidmi nestejného

společenského postavení, např. mezi vedoucími pracovníky a podřízenými zaměstnanci, mezi učiteli a žáky.

Země s velkým mocenským odstupem: Malajsie, Filipíny, Mexiko, Francie, Turecko
Země s malým mocenským odstupem: Rakousko, Dánsko, Irsko, Nový Zéland

Individualismus - kolektivismus

Charakteristika: Tato dimenze vyjadřuje rozsah závislosti jednotlivce na kolektivu (rodině aj.) a míru volnosti pro jeho vlastní iniciativu. Individualistické společnosti jsou takové, v nichž vazby jednotlivců na kolektivy jsou poměrně volné; naopak v kolektivistických společnostech jsou lidé od narození integrováni do soudržných skupin, které je za jejich loajalitu ochraňují.

Individualistické země: USA, V. Británie, Kanada, Austrálie, Belgie, Nizozemsko
Kolektivistické země: Guatemala, Ekvádor, Pákistán, Indonésie, Portugalsko

Maskulinita - feminita

Charakteristika: Maskulinita vyjadřuje zastoupení a vliv „mužského prvku“ v hodnotách určité společnosti (např. průbojnost, soutěživost). Maskulinita se vztahuje na kultury, v nichž jsou rodové role zřetelně odlišeny, a feminita na kultury, v nichž se rodové role překrývají. Tato dimenze odráží např. rovnoprávnost v postavení žen v zaměstnání. Maskulinní země: Japonsko, Rakousko, Itálie, Švýcarsko, Mexiko
Femininní země: Švédsko, Norsko, Dánsko, Nizozemsko, Finsko

Vyhýbání se nejistotě

Charakteristika: Rozsah, v němž se příslušníci kultury cítí ohroženi nejistými či neznámými situacemi. Tato dimenze vyjadřuje, nakolik lidem určité kultury vadí např. podstupovat riziko různých změn v zaměstnání, ve společnosti vůbec, resp. zda se těmto změnám přinášejícím nejistotu snaží raději vyhýbat.

Země se silným vyhýbáním se nejistotě: Řecko, Portugalsko, Japonsko, Belgie
Země se slabým vyhýbáním se nejistotě: Singapur, Dánsko, V. Británie, Hongkong

Dlouhodobá - krátkodobá orientace

Charakteristika: Dlouhodobá orientace v určité národní kultuře vyjadřuje pěstování vlastností lidí vztahených k budoucím odměnám, k vytrvalosti, k ochotě podřizovat se ve prospěch dlouhodobých cílů. Krátkodobá orientace je zaměřenost na blízké cíle, na okamžité výsledky. Tato dimenze je spjata s hodnotami a postoji odrážejícími rozdíly v „západním myšlení“ a „východním myšlení“ (zejm. s konfuciánskou filozofií orientovanou dlouhodobě). Dlouhodobě orientované země: Čína, Japonsko, Hongkong, Jižní Korea
Krátkodobě orientované země: Pákistán, Nigérie, Kanada, V. Británie, USA

Hofstedeho dimenze národních kultur se staly předmětem četných empirických výzkumů realizovaných jak samotným autorem, tak početnou řadou jiných odborníků v 80. a 90. letech. Velkou pozornost vyvolala tato teorie v ekonomickém prostředí, protože Hofstede dokazoval, že hodnoty vázané na určité kultury mají souvislost s managementem, s řízením pracovníků v organizacích, s pracovním výkonem. Tyto „s prací související hodnoty“ (work-related values) byly autorem popsány a

analyzovány hlavně v knize Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values (Hofstede, 1980).

Například byl vypočítán Index mocenského odstupu pro jednotlivé země na základě průměrných skóre získaných z odpovědí zaměstnanců IBM na otázky typu:

„Jak často se, podle vašich zkušeností, vyskytuje následující problém: Podřízený se bojí vyjádřit svůj nesouhlas s nadřízeným?“ (se škálou 1-5, od „velmi často“ po „velmi zřídka“)

Ukázalo se, že podle tohoto indexu se jednotlivé země výrazně odlišují (Hofstede, 1999). Například arabské země, latinskoamerické země, Indie a také Francie vykazují index vysokého mocenského odstupu (tedy spíše s autoritativním řízením zaměstnanců), kdežto na opačném pólu jsou skandinávské země, Irsko, Eakousko aj.

Samozřejmě se vnučuje otázka, jak si stojí Češi v tomto srovnávání národních kultur podle dimenzí Hofstedeho. Bohužel, v období sedmdesátých let, kdy Hofstede srovnávání kultur prováděl, se u nás příslušné šetření nemohlo realizovat. Avšak ze současné doby jsou k dispozici některá data ze srovnávacích výzkumů s použitím Hofstedeho metodiky, ovšem se specifickými vzorky populace. První výzkum zahrnoval studenty v České republice, Maďarsku, Polsku a Slovensku. Výsledky stručně popisuje Kolman (2001, s. 157-160), z jehož dat vybíráme srovnání kulturních charakteristik vzorku české a slovenské populace.

Tab. 3 Kulturní dimenze Čechů a Slováků

Dimenze češi Slováci

index vzdálenosti moci 53 79

index individualismu 73 48

index maskulinity 39 90

index vyhýbání se nejistotě 61 37

index dlouhodobé orientace 23 41

I když se zde jedná o specifické vzorky populací (vysokoškolské studenty), přece jen jsou překvapující velké interkulturní rozdíly mezi Čechy a Slováky. Například index vzdálenosti moci byl u Slováků nejen vyšší než u Čechů, ale zároveň i nejvyšší mezi srovnávanými střeoevropskými zeměmi. Rovněž v indexu maskulinity se Slováci jeví jako výrazně maskulinní. Naopak česká kultura se projevuje jako výrazně krátkodobě orientovaná, kdežto slovenská kultura je s vyšším indexem dlouhodobé orientace podobná ostatním střeoevropským zemím.

Kolman (2001, s. 158-159) k těmto datům komentuje index individualismu takto (uvádím zkráceně):

„Individualismus je znakem prakticky všech kultur západní Evropy a Severní Ameriky. V tomto ohledu, zdá se, k nim patří Česká republika, Maďarsko a Polsko. Překvapující je rozdíl mezi Českou republikou a Slovenskem:

/ Slováci jsou méně individualističtí a v tomto směru se nalézají jakoby více ' na Východ. Jsou velmi silně maskulinní a jen slabě se vyhýbají nejistotě.

Češi se naproti tomu jeví jako spíše femininní individualisté, kteří se silně vyhýbají nejistotě.

Pokud následné výzkumy tyto nálezy potvrdí, mohly by uvedené výsledky vysvětlit, proč jsme si se Slováci v rámci federace tak často nerozuměli."

Druhým zdrojem dat o kulturních dimenzích současných Čechů je výzkum, o němž referuje J. Světlík (2003). Také v tomto případě se týkal specifické populace, a to pracovníků v řídicí práci, ovšem pracovalo se s rozsáhlým vzorkem téměř 2500 respondentů. Dotazníkové šetření bylo provedeno Fakultou multimediálních komunikací Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně. Uvádíme zde pouze výsledky bez podrobností. Vybíráme z nich pro srovnání s daty Hofstedeho týkajícími se zemí Evropské unie následující indexy charakterizující Čechy (viz tab. 4 podle Světlíka, 2003).

Tab. 4 Indexy národní kultury Čechů a Evropanů

Dimenze	Maximální v EU	Minimální v EU	ČR
mocenský odstup	Francie 68	Rakousko 11	67
individualismus	Británie 89	Portugalsko 27	56
maskulinita	Rakousko 79	Švédsko 7	10
vyhýbání se nejistotě	Řecko 112	Dánsko 23	70

Z těchto dat je patrné, že v dimenzi mocenského odstupu mají Češi kulturu podobnou Francouzům, tedy s vysokou vzdáleností mezi nadřizenými pracovníky a podřízenými pracovníky; Češi také inklinují k vyhýbání se nejistotě a neradi riskují; na druhé straně jsou dosti in-dividualističtí, ale nikoli vyhrcočně maskulinní, tj. respektují rovnost pohlaví na rozdíl od některých jiných kultur.}Světlíková data se zdají odrážet skutečnost, že česká národní kultura je vskutku výrazem dlouhodobého ovlivňování jinými kulturami v historickém vývoji. '

í Samozřejmě tato srovnávací data, stejně jako výsledky ze zahraničních šetření, mají omezenou platnost, i když replikují původní výzkum Hofstedeho. Proti Hofstedeho teorii jsou totiž vznášeny určité výhrady také z metodologického hlediska (např. omezení vyplývající z toho, že tato teorie byla založena jen na šetření pracovníků jedné firmy, nebo že otázky dotazníku byly příliš zjednodušující). Avšak skutečností zůstává, že tato teorie v zahraničí ovlivnila četné výzkumy a navazující koncepce, zejména v psychologii práce a psychologii řízení (Triandis et al, 1994). Také v oblasti chování organizací a firemního managementu je Hofstede považován za nej důležitějšího autora pro interkulturní analýzu také proto, že jeho model je „relativně jednoduchý na použití a všeobecný" (Brooks, 2003, s. 245).

Mezi českými psychology existuje povědomí o významnosti Hofstedeho teorie a výzkumů, jak to dosvědčuje konstatování I. Šolcové a I. Štětovské (2002, s. 481):

„Přestože si kulturně-srovnávací psychologové velice cení Hofstedeho dimenzí, které vplynuly z jeho studie o mezikulturních rozdílech v hodnotách, a pokládají je za rozhodující mezník ve snaze o

srovnávání různých kultur, jsou pro ně současně výzvou k hledám dalších, obecně platných dimenzí, které postihnou další aspekty shod a rozdílů mezi různými kulturami."

5.2 Srovnávání individualistických a kolektivistických kultur

Ve vědecké sféře nalezla asi největší ohlas Hofstedeho dimenze individualismu a kolektivismu jako interkulturní charakteristika odlišující jednotlivé společnosti (země) světa. O této dimenzi pojednává kapitola „Já, my a oni“ v knize autora (Hofstede, 1999, s. 39-61). Hofstede vysvětluje tuto dimenzi následovně: Převážná část lidstva žije ve společnostech, v nichž zájem skupiny převažuje nad zájmem jednotlivce - takové společnosti nazývá Hofstede kolektivistické. Menšina lidí na světě žije ve společnostech, v nichž zájem jedince převládá nad zájmy skupiny - tyto společnosti jsou nazvány individualistické. Tato dimenze národní kultury je definována takto (Hofstede, 1999, s. 40):

DEF (37) Individualismus přísluší společnostem, v nichž jsou svazky mezi jedinci volné: předpokládá se, že každý se stará sám o sebe a svou nejbližší rodinu. Kolektivismus jako jeho opak přináleží ke společnostem, ve kterých jsou lidé od narození po celý život integrováni do silných a soudržných skupin, které je v průběhu jejich životů chrání výměnou za jejich věrnost.

Na základě určitých výzkumných procedur byl vypočten index individualismu pro jednotlivé země. Je odvozen z odpovědí respondentů na otázky vztahující se k jejich hodnocení významu osobního času mimo práci, míry volnosti v práci aj. Tabulka 5 prezentuje výběr hodnot indexu individualismu (IDV) z celkového souboru 50 zemí a tří regionů (podle Hofstedeho, 1999, s. 42).

Jak je vidět, nejvyšší index individualismu byl zjištěn v anglosaských zemích, což je až dosud potvrzováno četnými výzkumy. Hofstede stanovil také vztah mezi kolektivismem a vzdáleností moci: Země s vysokou vzdáleností moci vykazují tendenci k většímu kolektivismu (např. Guatemala, Jižní Korea, Řecko, bývalá Jugoslávie), země s malou vzdáleností moci tendují k většímu individualismu (USA, Kanada, V. Británie aj.). Hofstede (1999, s. 26-30) také charak-

Tab. 5 Index individualismu v různých zemích

Pořadí	Země/region	Skóry IDV	Pořadí	Země/region	Skóry IDV
1.	USA	91	26727.	Brazílie	38
2.	Austrálie	90	26727.	Arabské země	38
3.	Velká Británie	89	28.	Turecko	37
475.	Kanada	80	30.	Řecko	35
475.	Nizozemsko	80	33735.	Portugalsko	27
6.	Nový Zéland	79	37.	Hongkong	25
7.	Itálie	76	39741.	Thajsko	20
8.	Belgie	75	43.	Jižní Korea	18
9.	Dánsko	74	47748.	Pákistán	14

18.	Rakousko	55	51.	Panama	11
20.	Španělsko	51	53.	Guatemala	6

terizoval individualismus a kolektivismus v rodině, ve škole, na pracovišti, jak se projevuje v příslušných kulturách, např.:

„Vztah mezi jednotlivcem a skupinou, který byl ustaven ve vědomí dítěte v jeho raném věku rodinou, je dále rozvíjen a posilován ve škole. V chování ve třídě je to velmi zřetelné. V rámci pomoci rozvojovým zemím se často stává, že učitelé z více individualistické kultury jsou přemístěni do více kolektivistického prostředí. Typickou stížností těchto učitelů je, že studenti ve třídě nediskutují, a to i když učitel položí třídě otázku. Pro studenta, který se považuje za součást skupiny, je to nelogické - nemůže vystoupit, nemá-li k tomu souhlas skupiny.“

Studenti v kolektivistické kultuře se také budou zdráhat vystoupit ve větších skupinách, není-li učitel přítomen, a to zejména jde-li o skupinu složenou z osob, které se málo znají.

V kolektivistické třídě vládne nade vším ctivost a zachování tváře. Konfrontací a konfliktů je třeba se vyvarovat nebo alespoň je tak uzpůsobit, aby nikoho nezraňovaly.

Smysl vzdělání je v individualistické a kolektivistické společnosti chápán odlišně. V individualistické je to příprava jednotlivce k umístění ve společnosti jiných jednotlivců. Diplom neznamena jen zvýšení ekonomické ceny držitele, ale také jeho (její) sebeúcty: dodává pocit dosažení úspěchu. V kolektivistické společnosti je kladen důraz na osvojení dovedností nezbytných k tomu, aby se člověk stal přijatelným členem skupiny. To vede k upřednostnění pokladů tradice. Učení je často chápáno jako jednorázový proces, kterému se věnují mladí, aby se naučili, jak postupovat, aby se mohli stát platnými členy společnosti."

Hofstedeho rozlišování individualistických a kolektivistických kultur podnítilo vznik stovek výzkumných prací, které svými nálezy většinou dokládají realitu těchto interkultur-ních rozdílů. Četné práce aplikovaly Hofstedeho teorii v oblasti ma-

nagementu. Například se potvrdilo ve výzkumu srovnávajícím Američany (individualistická kultura) a Korejce (kolektivistická kultura), že kulturní rozdílnosti ovlivňují některé charakteristiky pracovních týmů, jejich výkonnost atd. (Sosik a Jung, 2002).

Četné výzkumy různých kultur Hofstedeho teorii prohlubují, některé další k ní vznášejí kritické výhrady. Například Triandis (1995) argumentuje, že nelze striktně odlišovat země jakožto výhradně individualistické nebo kolektivistické, neboť charakteristiky individualismu a kolektivismu mohou koexistovat uvnitř téže společnosti, v rámci téže kultury. Ostatně to připouští i sám Hofstede, když srovnává „národní kulturu“ Japonců a Nizozemců (Hofstede a Soeters, 2002): !

/ „V obou kulturách se vedle odlišností vyskytují určité shodné rysy, takže > je lze souhrnně označit jako charakteristiky ‚konsenzuálních společností‘. Jak Japonci, tak Nizozemci usilují v oblasti obchodních a pracovních vztahů o řešení konfliktů vyjednáváním, přesvědčováním, konzultacemi, tj. chtějí dosáhnout konsenzu.“ ,

Ukázaly se také problémy metodologické: Hofstedeho teorie kulturních dimenzí byla vyvozena z nálezů získaných poměrně jednoduchými dotazníky, které - jak známo - mají jakožto výzkumný

nástroj určitá omezení. Proto jsou navrhovány nové výzkumné nástroje, např. scénáře pro měření individualismu a kolektivismu, jejichž použitelnost byla verifikována na souborech osob z výrazně individualistické kultury (USA) a výrazně kolektivistické kultury (Hongkong) (Triandis, Chen a Chan, 1998). Obsáhlou kritiku Hofstedeho teorie zveřejnili nedávno Voronov a Singer (2002), kteří ukazují na problematičnost toho, že teorie byla odvozena ze zkoumání specifické populace (manažeři nadnárodních organizací), která není reprezentativní pro jednotlivé národy.

Někteří odborníci na základě svých výzkumů zkonstruovali obdobné taxonomie či tabulky s pořadím zemí podle kulturních dimenzí jako Hofstede. Zejména F. Trompenaars a kol. popsali rozdíly mezi kulturami podle tzv. orientací, z nichž většina se týká vztahů mezi lidmi (Smith, Dugan a Trompenaars, 1996). Na základě šetření více než 8000 manažerů ze 43 zemí prokázali empiricky relevantnost sedmi in-terkulturních orientací, jako je např. dimenze „neutrálnost vs. emocionálnost“: Kultury se odlišují tím, nakolik se ve vzájemné interakci lidí (např. obchodních partnerů) projevují nebo potlačují emoce. Například kultura Itálii se vyznačuje poměrně velkým rozsahem emočního chování, kdežto v neutrálních kulturách, jako je Německo nebo Japonsko, se emoční chování v oficiální komunikaci neprojevuje, resp. je považováno za nevhodné.; O Trompenaarsově teorii informuje u nás stručně Kolman (2001, s. 106-109).

Pro interkulturní komparaci hodnot se staly velmi užitečné také práce S. H. Schwartz, který popsal obsah a strukturu hodnot v téměř 50 zemích (Schwartz, 1992, 1999, a jiné práce autora).

Podívejme se nyní najeden empirický výzkum vztahující se k verifikaci Hofstedeho teorie. Rozsáhlou repliku Hofstedeho výzkumu provedl americký psycholog A. Merrit (2000) - viz rámeček 3.

Rámeček 3 - „Kultura v pilotní kabině“: Replika Hofstedeho _výzkumu interkulturních dimenzí

V roce 2000 byla v časopise *Journal of Cross-Cultural Psychology* publikována výzkumná práce s názvem *Culture in the Cockpit*, která vzbudila v okruhu interkulturní psychologie značnou pozornost. Její autor (Merrit, 2000), psycholog z University of Texas, si předsevzal, že zodpoví otázku, kterou mnozí odborníci považují za důležitou, avšak na kterou nebyla k dispozici věrohodná odpověď:

Má Hofstedeho teorie, která byla vyvozena (a) z výzkumných nálezů o subjektech jen jedné organizace (IBM), (b) v období konce šedesátých a začátku sedmdesátých let, platnost také v současné době a ve vztahu k jiným subjektům? Jsou tedy Hofstedeho dimenze interkulturních rozdílů platné univerzálně?

K danému účelu Merrit replikoval Hofstedeho starší výzkum na novém souboru subjektů: Vyšetřil soubor 9417 pilotů zaměstnaných v 26 obchodních leteckých společnostech v 19 zemích. Šlo o piloty z kulturně odlišných zemí jako USA, Argentina, Itálie, Korea, Japonsko aj. Subjekty vyšetřoval dotazníkem FMAQ (Flight Management Attitudes Questionnaire), který měří pomocí 82 položek s pětistupňovou Likertovou škálou postoje a hodnoty pilotů vztahující se k jejich práci, k organizačnímu klimatu, ke stylu podnikového řízení aj. Výzkum byl prováděn v letech 1993-1997, tedy téměř 30 let po původním výzkumu Hofstedeho.

- Výsledek rozsáhlého šetření v podstatě potvrdil, že Hofstedeho rozlišování čtyř interkulturních dimenzí má platnost i v současnosti. Byly shledány tyto vysoké korelace dimenzí mezi výsledky Hofstedeho a Merrita:

dimenze individualismus - kolektivismus: dimenze mocenský odstup: dimenze maskulinita - feminita:
dimenze vyhýbání se nejistotě:

0,96 0,87 0,75 0,68

Autor výzkumu k tomu shrnuje ve vztahu k výcviku pilotů: „Tato úspěšná replikace potvrzuje, že vlivy národní kultury silně působí a ovlivňují chování pilotů při výkonu jejich profese. Z toho plyne, že profesní výcvik nemůže být zcela stejný pro všechny piloty nýbrž musí být přizpůsoben vzhledem ke specifícnostem té kultury, jejímiž jsou příslušníky“

Ve výzkumech interkulturních psychologů se dospělo ještě k jedné pozoruhodné diferenciaci uvnitř Hofstedeho dimenze individualismus - kolektivismus. Ukázalo se, že individualismus jako charakteristika kultury nemá ve všech zemích stejnou povahu. Zvláště při

výzkumu hodnot vztahujících se k výkonu (achievement values) bylo opakovaně zjišťováno, že i mezi individualistickými společnostmi jsou rozdíly. Například při srovnávání tří jazykově shodných zemí s individualistickou kulturou - Austrálie, USA, Kanada - bylo zjištěno, že Američané staví hodnotu výkonu nejméně z daných tří populací (Feather, 1998).

Ještě zřetelněji se však projevují rozdíly mezi individualistickými kulturami při studiu skandinávských národů, které sice sdílejí s vyhraněnými individualistickými Američany určité shodné charakteristiky, ale na druhé straně mají i charakteristiky blízké k hodnotám kolektivistických společností, říká se dospělo k rozlišování horizontální a vertikální dimenze individualismu a kolektivismu¹ (horizontal and vertical dimensions), což teoreticky objasnili zejména Singelis a Triandis (1995). Podstatou této difference je to, jak jednotlivci vidí své vlastní postavení ve vztahu k jiným. Stručně vyjádřeno:

(- v horizontálně orientovaných společnostech jednotlivci projevují tendenci hodnotit pozitivně rovnost lidí a vidět sebe sama na stejném statusovém místě jako ostatní;

I - ve vertikálně orientovaných společnostech se jednotlivci vidí jako odlišní od ostatních na základě sociální hierarchie, akceptují nerovnost.

Některá výzkumná zjištění dokládají, že Skandinávci reprezentují horizontální individualistickou kulturu, kdežto Američané reprezentují vertikální individualistickou kulturu. Přesvědčivé nálezy k tomu přinesl srovnávací výzkum Dánů a Američanů (Nelson a Shavitt, 2002). Tento výzkum aplikoval dvojí metodologii: jednak kvalitativní metody (tj. hloubkový rozhovor) a projektivní metodu (otázky typu „Co doufáte, že budete dělat za deset let?“), jednak kvantitativní metodu (strukturovaný dotazník), jimiž byly ve srovnatelných vzorcích dánské a americké populace zjišťovány charakteristiky individualistické kultury. I

Byly zjištěny rozdíly mezi Dány a Američany v hodnotách subjektů, a to při aplikaci různých metod:

■ Například v projekci vlastního postavení do budoucnosti Dánové kladou na první místo rodinu, děti, v souvislosti se zaměstnáním usilují spíše o uspokojení z práce a volnost než o vysoké zisky. Toto zdůraznění vztahů s rodinou a poměrně skromné požadavky na finanční stránku pracovní činnosti demonstruje podle autorů horizontální orientaci dané populace.

■ Naproti tomu u Američanů byla prioritou spatřována v kariéře a co nejvyšší odměně za práci, při respektování svobody podnikání a „rovnosti příležitostí“ pro každého v duchu American Dream.

Autoři výzkumu konstatují, že Dánové a Američané se odlišují signifikantně podle horizontální a vertikální orientace a také pokud jde o hodnoty vztahované k výkonu: Američané jsou více orientováni na úspěšnost, jsou ambicióznější, kdežto Dánové jsou skromnější a více orientováni na sociální spravedlnost. „Tyto výsledky posilují pohled na kulturu Američanů jako takovou, která zdůrazňuje individuální výkon, úspěch a jeho uznávání a odměňování“ (s. 454).

Tento případ byl demonstrován jen jako jeden z velkého počtu výzkumných prací, které navazují na Hofstedeho teorii interkulturních rozdílů, zejména pokud jde o dimenzi kolektivismu a individualismu. Sám Hofstede přikládá této dimenzi velký význam a dlouhodobé trvání:

„Hluboké kořeny národních kultur pravděpodobně způsobí, že se rozdíly v individualismu a kolektivismu, podobně jako rozdíly ve vzdálenosti moci, udrží po dlouhý čas. Rozdíly v hodnotách spjaté s dimenzí individualismus - kolektivismus budou existovat i nadále a budou sehrávat významnou roli v mezinárodních vztazích, například při vyjednávání mezi bohatými a chudými zeměmi. Individualismus versus kolektivismus jako dimenze národních kultur je příčinou mnoha nedorozumění v mezikulturních stycích.“ (Hofstede, 1999, s. 60-61)

S Hofstedeho teorií rozdílů národních kultur se ještě setkáme v dalších kapitolách této knihy, v souvislosti s jinými interkulturními výzkumy.

5.3 Interkulturní komparace morálky

Mezi charakteristikami empiricky zkoumanými v interkulturní psychologii jsou velmi důležité ty, které se týkají různých aspektů morálky. Morálka je psychologickou kategorií, která má s kulturou národů, etnik, ras mnoho společného. Morálka bývá vymezována jako souhrn hodnotících soudů, sociálních norem, zvyků, ideálů a pravidel, jimiž se lidé řídí ve svém praktickém jednání. Každá kulturní skupina má specifickou morálku čili svůj „mrpní kodex“, jehož obsah je více nebo méně odlišný od jiných skupin.!

Již v dřívějších dobách se z běžné zkušenosti stávalo zřejmým, že jednotlivá etnika, národy a zvláště náboženské skupiny se dost výrazně odlišují svou morálkou. Výzkumy v interkulturní psychologii posledních let přinášejí nálezy o těchto rozdílech, z nichž některé zde představím.

Pravda a lež v kulturách

V teorii etiky se vede dlouhodobá diskuse o tom, zda pravidla a normy morálky jsou univerzální, všelidské, řídící se přirozeným zákonem rozlišování dobra a zla, nebo zda jsou specifické, odlišné pro určitá společenství. To je zřejmé zejména na chování lidí ve vztahu k „pravdě“ a ke „lži“. Tyto mravní kategorie jsou pro empirický výzkum dost obtížně uchopitelné, a tím spíše je zajímavý výzkum srovnávající dospělé Číňany a Kanadány z hlediska demonstrování postojů k pravdě a lži (Fu, Lee, Cameron a Xu, 2001). Liší se příslušníci těchto dvou kulturních skupin v oblasti morálky?

Výzkum používal dosti rafinovanou kvalitativní metodu: Subjektům byly prezentovány příběhy, pojednávající o tom, že děti udělaly buď nějaké špatné činy (antisociální chování), nebo dobré činy (pro-sociální chování) a přiznaly se k nim, nebo naopak je zapřely. Tři nezávislé skupiny dospělých subjektů (studenti, učitelé, rodiče) z každého etnika pak měly posuzovat, zda bylo, či nebylo morální, když děti nesdělily pravdu o svých činech. Ve výsledcích se prokázaly interkulturní rozdíly: Například v případech, kdy dítě udělalo něco dobrého, avšak nepřiznalo to, hodnotili Číňané toto chování jako

pozitivní jev, jakožto projev skromnosti; naopak u Kanadánů bylo toto chování posuzováno jako lhaní. Autoři celkově konstatují:

„Nálezy tohoto výzkumu dokládají, že pojetí ‚lhaní‘ není univerzální. Různé kultury mohou interpretovat nepravdivé výroky rozdílně; Některé typy ‚neříkání pravdy‘ mohou být v jedné kultuře posuzovány negativně, kdežto v jiné kultuře pozitivně.“ (Fu et al., 2001, s. 726)

Čest a poctivost v kulturách

Je běžně známo, že nejen jednotlivci, ale také celé etnické skupiny a národy mají odlišná pojetí toho, co je a co není čestné či poctivé. Například mezinárodní sociologická šetření o korupci v jednotlivých zemích přináší data o velmi výrazných rozdílech: ve Finsku, Norsku a dalších skandinávských zemích se korupce téměř vůbec nevyskytuje, v jiných zemích Evropy (včetně České republiky) se vyskytuje ve větší či menší míře, ve středoasijských či latinskoamerických zemích je velmi rozbuje.

Podobně je tomu s jinými kategoriemi morálky, jako je pojetí cti a poctivosti. Například bylo zkoumáno, zda pojetí cti je shodné, či odlišné u některých evropských národů, jako jsou Španělé a Nizozemci (Mosquera, Manstead a Fischer, 2002). Zjistilo se, že obsah toho, co příslušníci těchto dvou národů chápou jako „čest“, je v něčem shodný, v něčem odlišný:)

U Španělů je čest více spojena s hodnotami týkajícími se rodiny („rodinná čest“), úcty k rodičům a starým lidem, reputace jednotlivce ve veřejnosti, respektu k tradicím aj. U Nizozemců je čest spojována spíše s osobní svobodou a nezávislostí, s vlastní výkonností, disciplinovaností. Byly přitom shledány též interkulturní rozdíly mezi muži a ženami v obou národních skupinách.

Jiné výzkumy prokazují interkulturní rozdíly v pojetí toho, co se považuje za správné, čestné jednání (fairness), a co nikoliv. Hranice mezi těmito póly může být jiná v kultuře Američanů ve srovnání s kulturou Japonců (Gelfand, Murakami et al., 2002) nebo s kulturou Mexičanů (Gabrielidis, Stephan et al., 1997). Ukazuje se zde souvislost s rozlišováním individualistických a kolektivistických společností, jak se to projevuje např. v negociačním jednání - viz podrobněji v pod-kap. 13.3.

Samozřejmě interkulturní rozdíly v morálce jsou ještě větší při srovnávání příslušníků kulturních skupin z Evropy a z Asie, resp. z křesťanských zemí a ze zemí s buddhistickým náboženstvím či konfucianským filozofickým systémem. Například, jak dokládá Hye-Jeong Baek (2002) z komparace morálního vývoje dětí v Koreji a v Británii, existují významné diference v morálních orientacích těchto populací. Z toho důvodu se mimo jiné prokázalo, že Kohlbergova teorie morálního vývoje selhává při interkulturní komparaci, protože nezahrnuje tradiční korejské pojmy morálky. (Americký psycholog L. Kohlberg vypracoval v sedmdesátých letech minulého století koncepci stadií morálního vývoje dětí, která měla mít univerzální, na kulturách nezávislou platnost.)

Asertivita v kulturách

Morálka souvisí s asertivitou, a proto jsou četné výzkumy v interkulturní psychologii zaměřovány na shody a rozdíly v asertivním chování mezi etniky a národy. Jak známo, asertivita bývá chápána jako sebe-prosazování, jako dovednost, jednat jasně a sebevědomě, při respektování zájmů a práv jiných. Protože kultura utváří sociální chování, je pochopitelné, že i asertivita je determinována kulturně,

Různé výzkumy zjišťují, že asertivita je hodnocena vysoko v individualistických společnostech, ale méně je hodnocena jako pozitivní v kolektivistických společnostech. To je podepřeno nálezy nejen z komparací Američanů vs. Japonců, Číňanů, Filipínců aj., ale také uvnitř jedné země: Američané asijského původu se chovají méně asertivně než bílí Američané, a to jak vysokoškoláci, tak dělníci.

Eskin (2003) srovnával asertivitu projevovanou u švédských a tureckých adolescentů (u obou etnik bylo šetřeno více než 600 subjektů - středoškoláků). Potvrdila se hypotéza, že mladí Švédové jsou asertivnější než mladí Turci. Autor výzkumu k tomu objasňuje, že to je důsledek kulturních rozdílů:

„Švédové a Turci se významně odlišují v sociokulturních hodnotách. Turecká kultura může být charakterizována jako ‚kultura vztahovosti‘, v níž je přikládán značný význam vzájemné provázanosti lidí. Naproti tomu švédská kultura je ‚kultura separovanosti‘, v níž je vysokou hodnotou osobní autonomie. Proto je také asertivita zakotvena více ve švédské kultuře, jak se to odráží i v jazyce: Výraz ‚självhävdelse‘ (sebeprosazení) odráží důležitost této kvality sociálního chování.“ (Eskin, 2003, s. 8)

Sebevvyšování a sebekritičnost v kulturách

S interkulturními rozdíly v hodnotách a morálce souvisí jedna psychologická charakteristika, která je označována termínem sebevvyšování (self-enhancement). Český termín není rozšířen, ale jeho význam odpovídá tomu, co lze vyjádřit jako nekritické, nadměrně uplatňované „přeceňování či vvyšování sebe sama nad ostatní“. V interkulturní psychologii je tato charakteristika předmětem řady empirických srovnávacích studií, z nichž je evidentní, že příslušníci některých národů či etnik používají často a ve velké míře sebevvyšování, jiné méně neboje nepoužívají vůbec. Pojem self-enhancement je definován takto (Norasakhunkit a Kaliek, 2002, s. 57):

DEF (38) Sebevvyšování (self-enhancement) je snaha prezentovat sebe sama v pozitivnějším světle, než odpovídá normálu. Ve výzkumech se prokazuje jako tendence určitých subjektů vnímat sebe samé jako „lepší“ v různých žádoucích vlastnostech ve srovnání s tím, jak tyto subjekty vnímají jiné subjekty.

Tito autoři prováděli výzkum vztahů mezi etnicitou a sebevvyšováním, v němž srovnávali Asiaty, zejména Japonce, a Američany (USA). Dospěli k poznatkům, že v chování asijských subjektů se vyskytuje sebevvyšování v mnohem menší míře než u Američanů. V kulturách asijských etnik se naopak uplatňuje větší míra sebekritičnosti (self-criticism), tj. schopnosti hodnotit poměrně nezaujatě sebe sama a výsledky své činnosti, která bývá u Američanů nízká. To je prokazováno mnoha dalšími výzkumy, např. v oblasti negociačního chování (Gelfand a Murakami, 2002 - viz podrobněji v podkap. 13.3), kde to může vést až k závažným důsledkům v mezinárodních konfliktech. Jde o naučené chování, které je zakotveno již v kulturně odlišném obsahu a stylu rodinné i školní výchovy (viz v kap. 11).

Celkově většina výzkumů dokládá, že sebevvyšování je příznačné pro výrazně individualistické kultury, i když z toho nevyplývá, že je zcela vyloučeno v některých kolektivistických kulturách. Sebevvyšování souvisí se sebehodnocením (self-esteem), tj. s hodnocením vlastní osobnosti, vlastní úspěšnosti a přisuzováním si určitých vlastností, které je rovněž variabilní podle jednotlivých etnik a

kultur - viz o interkulturních rozdílech sebehodnocení ve vztahu k výkonnosti ve vzdělávání, v podkap. 11.2.

5.4 Interkulturní rozdíly v postojích k lásce a k sexuálnímu obtěžování

Předmětem interkulturních psychologických komparací se staly také ty sféry lidského chování, hodnot a postojů, které se týkají lásky a sexu. Eúzné výzkumy potvrzují, že zatímco sexuální chování lidí je v lecčems odlišné v jednotlivých kulturách, láska mezi mužem a ženou je v nich dosti podobná (Hatfield a Rapson, 1996).

To dokládá výzkum týkající se postojů k lásce (attitudes toward love), který zahrnoval 1157 vysokoškolských studentů z několika zemí Evropy, Jižní Ameriky a Afriky (Neto, Mullet et al., 2000). Byla v něm použita škála LAS (Love Attitude Scale) obsahující výroky, které mají reflektovat postoje mužů a žen k lásce, od čistě erotických až po pragmatické (týkající se např. kariéry či finančního postavení partnera). Ukázalo se, že ve většině postojů se neprojeví významné interkulturní rozdíly s výjimkou pragmatické dimenze: ta má zvláště výrazné postavení u mladých Švýcarů ve srovnání s jinými populacemi. Je to zřejmé např. z odpovědí na otázky typu:

„Dříve než se vážně oddám svému partnerovi, uvažuji o tom, jak dalece je jeho sociální původ shodný s mým a jaké důsledky by to mělo pro naše případné potomky?“

Autoři výzkumu vyvozují, že v některých kulturách je pragmatická dimenze v postojích k lásce dominantnější než v jiných kulturách.

Pokud jde o postoj k lásce jako hodnotě lidského subjektu, k zajímavému nálezu dospěl český psycholog K. Hnilica (2000). Vyšetřoval soubor pražských vysokoškoláků dotazníkem sestaveným na základě Schwartzova (1992) seznamu hodnot a zjistil, že v hierarchii hodnot

20 Fundovaný výklad interkulturních rozdílů v lidské sexualitě, s demonstrací řady nálezů kulturní antropologie, přináší u nás monografie I. Pondělíčka a J. Pondělíčkové-Mašlové (1971).

stojí u těchto mladých Čechů na prvních místech „láska“, „sebeurčení (seberealizace)“, „bezpečí“. Podobné preference hodnot byly shledány u studentů v Jižní Koreji, Indii, Japonsku a Polsku (tedy v kolektivistických společnostech), kdežto opačné preference byly shledány v Anglii, Austrálii, USA a Kanadě. Autor výzkumu tudíž konstatuje (s. 392):

„Jak naznačuje kladení nižšího důrazu na úspěch a moc (na výkon), preferují naši respondenti v průměru spíše jiné hodnoty a jinou morálku než individualistickou reputaci.“

V současné době je v psychologii dosti aktuální problematika sexuálního obtěžování (sexual harassment), zejména v pracovním prostředí. Běžné zkušenosti lidí dosvědčují, že v jednotlivých zemích a kulturách existují odlišnosti v tom, co se považuje za přípustné chování, nebo za již nežádoucí chování v této oblasti. Zatímco v české či italské společnosti se nepovažuje za obtěžování žen ze strany mužů vyprávění eroticky zabarvených anekdot, vyzývavé pohledy, lichotivé poznámky o postavě či objímání kolem ramen, v USA nebo v zemích s muslimskou kulturou je to již považováno za chování nepřipustné, resp. právně postižitelné.

Jsou ale tyto rozdíly opravdu kulturně specifické? Jsou vskutku založeny v odlišnostech vnímání toho, co je, nebo není sexuální obtěžování? Na to se pokusil najít odpověď rozsáhlý srovnávací výzkum, o němž referuji v rámci (4).

Rámec 4 - Interkulturní odlišnosti v interpretaci sexuálního _obtěžování_

Mnohé dosavadní výzkumy sexuálního obtěžování v rámci pracovních styků byly zaměřovány hlavně na genderové rozdíly, tj. na to, jak odlišně chápou projevy sexuálního obtěžování jednak ženy a jednak muži. Naproti tomu z hlediska interkulturních rozdílů je těchto výzkumů dosti málo. Jeden z nich provedli pracovníci mezinárodního týmu psychologů (Pryor, DeSouza et al., 1997), a to v několika zemích (Austrálie, Brazílie, Německo, USA) více či méně kulturně odlišných. Jednou z hypotéz výzkumu bylo to, že v Brazílii, jejíž obyvatelstvo je považováno za „vysoce erotizovanou společnost“, budou normy sexuálního obtěžování tolerantnější než v dalších srovnávaných zemích.

■ Výzkumná procedura byla následující: V každé ze čtyř zemí byly sestaveny shodné vzorky subjektů, vždy přibližně 100 mužů a 100 žen, vysokoškoláků. Nejprve byly subjektům prezentovány scénáře popisující určité epizody interakce mezi mužem-profesorem a ženou-studentkou. Scénáře měly čtyři verze s různým stupněm „důvěrnosti“ interakce, např. od běžného rozhovoru profesora se studentkou až k profesorovu pozvání studentky na večeři. Subjekty hodnotily tyto scénáře na základě sedmistupňové Likertovy škály, vyjadřující míru přisuzovaného

sexuálního obtěžování. Dodatečně byly subjekty žádány napsat své chápání sexuálního obtěžování.

Výsledky prokázaly interkulturní rozdíly ve vnímání sexuálního obtěžování: u nízké hodnocení sexuálního obtěžování přisuzovali celkově daným scénářům Němci, a to jak muži, tak ženy.

■ Rozdíly v hodnocení sexuálního obtěžování mezi muži a ženami byly největší v USA, kde ženy považovaly určité chování vyjádřené v scénářích za potenciálně více sexuálně obtěžující, než to považovali muži. (Tím se potvrdila všeobecně známá situace v USA v této věci.)

■ Největší kulturní odlišnosti byly shledány v brazilském souboru na rozdíl od ostatních. Jak autoři výzkumu konstatují:

„Brazilští studenti považovali sexuální obtěžování za méně negativní než studenti jiných zemí. Pro Brazilce není sexuální obtěžování nutně nepřijatelným chováním. Brazílie je erotičtější země než USA. Nahota a sexuální scény jsou v médiích relativně běžnější. V tomto kontextu nejsou určité nabídky profesora studentce vnímány jako neobvyklé či ohrožující.“ (s. 527)

I

II

I

i

Kapitola 6

Psychologické problémy akulturacy a adaptace

V dlouhé historii lidstva docházelo k nespočetným případům jak soužití, tak i konfliktů etnických či rasových skupin, a stejně tak je tomu v současnosti. Zároveň přitom probíhají různé procesy adaptace, tj. přizpůsobování se příslušníků jedné skupiny k jiné nebo i skupin navzájem. Adaptace často rozhoduje o přežití určité minoritní etnické skupiny ve styku s majoritní etnickou skupinou. Dnes tato problematika vyvstává hlavně v souvislosti se stále vzrůstajícími přesuny lidí z jedné země do druhé, s vlnami imigrantů a uprchlíků, a také se snahami o zachování či znovuoživení jazyků a etnického vědomí některých málo početných etnických skupin (Lužičtí Srbové v Německu, Baskové ve Španělsku aj. - viz o tom Satava, 2001).

Také v České republice narůstá problém adaptace imigrantů, zejména v souvislosti s vládním projektem na získávání kvalifikovaných zahraničních pracovníků. Výzkum postojů české veřejnosti k imigrantům provedli brněnští sociologové L. Rabušic a A. Burjanek (2003) - viz podrobněji v podkap. 9.3.

Interkulturní psychologie se intenzivně zabývá zkoumáním procesů akulturace a adaptace, zejména v souvislosti s životem imigrantů v hostitelských zemích. Ukazuje se, že postoje a chování imigrantů a postoje a chování hostitelů se vzájemně ovlivňují, přičemž se uplatňují různé typy strategií adaptace, r

Strategie adaptace imigrantů v hostitelské společnosti mohou být klasifikovány podle schématu, které vypracoval J. W. Berry (1980, 1997). Schéma zahrnuje čtyři strategie adaptace: integrace, asimilace, separace, marginalizace - viz v tab. 6.

Tab. 6 Taxonomie strategií adaptace imigrantů

Integrace je takový způsob adaptace, kdy imigranti uznávají, že poznání a přijetí kultury hostitelské země je pro ně důležité, avšak současně si chtějí udržet i svou vlastní kulturu. Integrovaní imigranti mají pak dvojí kulturní identitu, tj. jednak svou původní a jednak nově získanou.

Asimilace je způsob adaptace, při němž imigranti usilují o co největší splynutí s obyvatelstvem hostitelské země, kdežto svou původní kulturu považují za málo důležitou pro život v novém prostředí. Tato strategie předpokládá časté kontakty imigrantů s příslušníky hostitelské země, poznávání a osvojování jejich jazyka, hodnot, norem, zvyklostí.

Separace vlastně není adaptace: V tomto případě imigranti nepovažují kontakt s kulturou a příslušníky dominantní kultury za důležitý a setrvávají v určité izolaci od ní, pouze se svou původní kulturou.

Marginalizace je strategie těch imigrantů, kteří necítí potřebu kontaktu s dominantní kulturou, ale neuchovávají si ani svou původní kulturu. Jejich identita není kulturně opřena ani o kulturu vlastních rodičů, ani o kulturu hostitelské země. Identifikují se jen se subkulturou své vlastní skupiny.

S touto taxonomií pracují mnohé empirické výzkumy v interkulturní psychologii, jak ukáží na vybraných případech. Uvedené typy adaptace se týkají nejen imigrantů, ale jsou mnohdy uplatňovány i v soužití autochtonních etnických minorit s majoritní společností.

6.1 Akulturační preference imigrantů

Dnes existuje velmi rozsáhlý počet empirických výzkumů zaměřených na problémy adaptace a akulturace imigrantů. Nálezy jsou publikovány zejména v časopisech *International Migration Review*, *Journal of Refugee Studies* a samozřejmě také v *Journal of Cross-Cultural Psychology* (viz v podkap. 4.1).

Intenzivně se těmito problémy zabývá tým K. Liebkindové ve Finsku, kam po roce 1990 přicházejí imigranti zejména z bývalého Sovětského svazu, z Vietnamu a Somálska. Jeden výzkum se týká akulturace ruský mluvících imigrantů ve Finsku (Jasinskaja-Lahti a Liebkind, 2000). Byla srovnávána skupina adolescentů (N = 170) z rodin Rusů a jiných ruský mluvících imigrantů se skupinou mladých Finů, přičemž bylo vyšetřováno, do jaké míry se mladiství imigranti adaptovali na kulturu Finů. Zjistilo se, že existuje významná korelace mezi etnickou identitou imigrantů a jejich akulturačními postoji a strategiemi:

- Imigranti vykazující vysokou míru uchování ruské identity preferují strategii separace, nikoliv strategii asimilace.
- Naopak imigranti přejímající finskou identitu mají pozitivní postoje k asimilaci a negativní postoje k separaci.
- Mladiství ruští imigranti se odlišují od svých finských vrstevníků zejména v hodnotách vztahujících se k rodině: imigranti sdílejí tradičnější hodnoty, tj. akceptují větší rodičovskou autoritu a menší autonomii dětí.

{ a) Intenzita akulturace se ukázala jako významně závislá na délce pobytu v hostitelské zemi: čím delší pobyt, tím intenzivnější akulturace. Naopak věk, ve kterém mladiství imigranti přišli do Finska, není významným faktorem intenzity akulturace.

Tento výzkum může ovšem odrážet specifický charakter akulturace imigrantů ve Finsku. Má však akulturace imigrantů shodný charakter i v jiných zemích?

K zodpovězení této otázky byl proveden další výzkum (Jasinskaja--Lahti, Liebkind et al., 2003), v němž byly srovnávány akulturační postoje ruských adolescentů ve třech kulturně odlišných zemích (Finsko, Izrael, Německo) - viz rámeček 5.

Rámeček 5 - Akulturace ruských imigrantů ve Finsku, _Německu a Izraeli_

Vyšetřovaný soubor tvořilo celkem 570 ruský mluvících adolescentů, s průměrným věkem 15,8 roku, kteří přišli do uvedených zemí se svými rodiči. Srovnávaný soubor adolescentů hostitelských zemí tvořilo 914 subjektů, s průměrným věkem 16,2 roku. Výzkumné šetření bylo založeno na procedurách a nástrojích zkonstruovaných v rámci mezinárodní studie ICSEY {International Comparative Study of Ethnocultural Youth} zaměřené na výzkum psychosociální adaptace adolescentů ze skupin imigrantů a etnických minorit:

- Škála akulturačních preferencí měřící pomocí 20 výroků akulturační postoje v pěti oblastech: rodina, kulturní tradice, jazyk, společenské aktivity, přátelé. Příklady výroků hodnotící škály použité ve Finsku: „Myslím si, že ruský mluvící lidé by se měli přizpůsobit k finským kulturním tradicím a neměli by se držet svých vlastních tradic" (preference asimilace). „Je pro mě důležitější mluvit rusky než naučit se mluvit finsky" (preference separace) apod. Tato škála, stejně jako jiné instrumenty

dotazování, byla prezentována buď v ruštině, nebo v jazyce hostitelské země a subjekty měly možnost si vybrat jazykovou variantu.

■ Škála vnímané diskriminace hodnotící, jak často se subjekt setkává s negativním chováním vůči sobě ze strany hostitelské populace kvůli etnickému původu.

■ Škála stresových symptomů reflektující depresi a anxieta pociťovanou imigranty v hostitelské zemi.

Výsledky jsou interpretovány na pozadí skutečnosti, že postoje domácího obyvatelstva vůči ruským imigrantům jsou ve všech třech zemích dominantně negativní, zejména mezi ekonomicky slabšími vrstvami populace. Například ve Finsku jsou Rusové považováni za nejméně vítané imigranty spolu se Somálci, Araby a Turky (s. 84).

Hlavní výsledek: V akulturačních preferencích imigrantů nebyly shledány významné rozdíly mezi Finskem, Německem a Izraelem, pokud jde o čtyři typy akulturačních strategií podle Berryho (viz v tab. 6).

Integrace byla nejvíce preferovanou strategií jak ze strany imigrantů, tak ze strany hostitelů. Výjimku tvoří Finové, kde hostitelská populace výrazně preferuje asimilaci imigrantů. Tabulka 7 udává v procentech preference imigrantů a hostitelů pro dvě akulturační strategie. jj

Tab. 7 Akulturační preference imigrantů a hostitelů !

Finsko Německo Izrael

	1	H	I	H	I-	H	
Integrace		78,7	46,4	73,5	86,3	74,3	73,2
Asimilace		5,9	51,3	4,9	1,5	8,1	18,3

I - populace imigrantů, H - populace hostitelů; tučně jsou zvýrazněny extrémní hodnoty
Pramen: Jasinskaja-Lahti, Liebkind et al. (2003)

Jestliže mladí Finové na rozdíl od mladých Němců a Izraelců výrazně preferují to, aby se ruští imigranti asimilovali, spíše než integrovali, znamená to, že jsou Finové méně tolerantní vůči imigrantům? Takto to nelze interpretovat, neboť uvedený výzkum přináší ještě jiné nálezy: Pokud jde o stresové symptomy, větší stres pociťují imigranti v Izraeli než ve Finsku nebo v Německu. Z toho vyplývá, že postoje vůči imigrantům, o kterých vypovídají subjekty hostitelských zemí, nemusí být v souladu s jejich reálným chováním vůči imigrantům - jak to dokládají i jiné výzkumy, které jsou uvedeny níže.

Je nutno ještě zmínit, že akulturace imigrantů je proces, jenž je ovlivňován mnoha faktory, např. úrovní vzdělání, věkem a pohlavím imigrantů. Zejména však působí kulturní distance (cultural distance) vymezovaná jako stupeň blízkosti či vzdálenosti kultury hostitelské země ke kultuře původní země imigrantů. To dokládá výzkum A. Ko-1 sice na univerzitě v Římě (Kosic, 2002): Tato psychologička srovnávala dvě skupiny imigrantů v Itálii, a to Poláky a Chorvaty, z hlediska akulturace (sociokulturní adaptace) v novém prostředí. Zjistila, že lépe se v Itálii adaptují Chorvati, což vysvětluje větší blízkost jejich kultury k italské kultuře než v případě Poláků. :

Rozsáhlý výzkum vlivu kulturní distance na adaptaci imigrantů prováděl B. Nauck (2001). Vyšetřoval, jak se adaptují děti z rodin imigrantů různých etnik jednak v Německu (Italové, Řekové, Turci, Němci repatriovaní z bývalého Sovětského svazu), jednak v Izraeli | (ruští Židé). Zjistil významné rozdíly mezi těmito etnickými skupinami: V důsledku malé kulturní distance se nejnáze adaptují (integrují) imigranti Italové a Řekové, naopak Turci v Německu a ruští Židé

v Izraeli se orientují hlavně na strategii separace. Ta se projevuje zejména v tom, že jen v malé míře si osvojují (především dospělí) jazyk hostitelské země. Ale jak zjistil Nauck (2001), i mezi skupinami segregujících se imigrantů existují rozdíly:

! i „Výzkum odhalil dvě extrémní skupiny imigrantů, a to Turky v Německu . a ruské Židy v Izraeli. Obě skupiny mají vysoké tendence k segregaci: Rodiče mají velmi malou znalost jazyka hostitelské země, uplatňují etnickou homogenitu pro výběr partnerů svých dětí při uzavírání manželství aj."

Otázku, proč právě tyto dvě skupiny imigrantů uplatňují spíše strategii segregace, a nikoli strategii integrace, Nauck objasňuje z dalších specifičností odvíjejících se od kulturní distance mezi imigranty a hostitelskou populací. Je to frekvence přímých kontaktů a komunikace imigrantů s členy majoritní populace, kulturní kapitál rodin imigrantů aj.

Důležitým problémem při psychologickém zkoumání adaptace imigrantů v hostitelských zemích je mezigenerační transmise hodnot (intergenerational transmission of values). Právě toto předávání určitých hodnot původní kultury od rodičů k dětem může významně ovlivňovat to, jaké strategie adaptace v novém kmtunrím prostředí imigranti uplatňují. Že k této transmisi hodnot dochází více či méně ve všech rodinách imigrantů různého etnického či rasového původu, je obecně známo, avšak málo se ví o tom, co je vlastně obsahem této transmise.

Na tuto problematiku se dlouhodobě zaměřuje německá psycholožka Ute Schônplugová (2001a, b). V jednom výzkumu (Schônplug, 2001b) zjišťovala, jaké hodnoty jsou předávány dětem v rodinách tureckých imigrantů v Německu a zda je tato transmise shodná či odlišná od rodin Turků žijících v Turecku. Srovnávala shodné vzorky rodičů a dětí obou skupin a zjistila, že transmise určitých hodnot charakterizujících turecké etnikum jako spíše kolektivistické společenství je v obou skupinách totožná. To se týká zejména patriarchálního charakteru tureckých rodin: Otcové mají v rodinách nejvyšší rozhodovací moc, kdežto matky nižší. Avšak současně se projevil u tureckých imigrantů vliv nového prostředí: Sociální pozice dětí v imigrantských rodinách se zvyšuje, zvláště tehdy, když nabývají vyšších úrovní vzdělání.

6.2 Postoje k adaptaci imigrantů v hostitelských zemích

Je nutno brát v úvahu, že výzkumné nálezy prokazují značnou variabilitu vztahů mezi imigranty a hostitelskou populací také v závislosti na tom, o jaké kulturní skupiny se jedná na obou stra-

nách. To dokládají mnohé výzkumy v Nizozemsku - což je země s vysokým podílem imigrantů, mezi nimiž jsou silně zastoupeni i přistěhovalci z výrazně odlišných kultur, než kterou sdílejí Nizozemci, zejména Maročané a Turci. Právě k nim se vztahuje specifický výzkum (van Oudenhoven, Prins a Buunk, 1998) o postojích minoritních skupin a majoritní populace k adaptaci imigrantů:

1. V prvním šetření byl začleněn vzorek Maročanů (32 žen a 62 mužů) a vzorek Turků (72 žen a 131 mužů) v produktivním věku mezi 17 a 60 roky. Tito lidé byli oslovováni výzkumníky ve svých klubech,

kde jim byl předkládán scénář - fiktivní novinový článek, v němž byl ústřední postavou turecký nebo marocký muž či žena. Text byl konstruován v několika verzích tak, aby reprezentoval jednu ze čtyř adaptačních strategií (integrace, asimilace, separace, margi-

nalizace). Například ve scénáři reprezentujícím integraci byl popisován příběh Maročana, který žije v Nizozemsku asi deset let, má dobré kontakty s nizozemskými spolupracovníky v zaměstnání, avšak dodržuje ramadán a jiné zvyklosti podle islamského náboženství apod. Naopak ve scénáři asimilace je tatáž postava vylíčena jako usilující o získání nizozemského občanství, s potomky mluvícími již nikoliv arabsky, nýbrž holandsky apod. Po přečtení scénáře respondenti vyplňovali dotazník (podle přání buď v holandském, nebo v tureckém, resp. arabském jazyce), jehož otázkami bylo zjišťováno, do jaké míry se respondent ztotožňuje s jednotlivými reprezentacemi adaptačních strategií.

2. V druhém šetření byly naopak zjišťovány postoje většinové společnosti, tj. Nizozemců, k adaptačním strategiím. Výzkumníci předpokládali, že Nizozemci upřednostňují strategii integrace a asimilace: Jestliže jsou Turci a Maročané vnímáni jako lidé, klen upřímně stojí o kontakty s Nizozemci, je to považováno za příznak, že se chtějí adaptovat k nizozemské kultuře. K danému účelu byl zkoumán poměrně rozsáhlý vzorek Nizozemců (N = 1844 osob), kteří vyjadřovali své postoje k jednotlivým scénářům adaptace buď Turků, nebo Maročanů.

Výsledky odrážejí komplikovanou situaci, pokud jde o vzájemné postoje na obou stranách: Maročané i Turci se sice vyslovovali pozitivně ke scénáři vyjadřujícímu strategii integrace, tj. ke kontaktům s Nizozemci, avšak zároveň jasně preferují uchování své původní kultury. Naproti tomu Nizozemci mají také pozitivní postoj k integraci a asimilaci těchto minorit, ale zároveň jsou přesvědčeni, že většina příslušníků těchto minorit provádí strategii separace. (Tomu nasvědčuje i to, že ve skutečnosti přes 90 % Turků a Maročanů žijících trvale v Nizozemsku nechce přijmout ni-

zozemské občanství, což je podle autorů výzkumu příznakem jejich strategie separace.)

Výzkumy v různých evropských i jiných zemích poskytují doklady o tom, že postoje obyvatelstva hostitelských zemí k imigrantům jsou determinovány také distancí kultur daných skupin (o interkultur-ních rozdílech mezi etniky viz podrobněji Průcha, 2001, s. 167-183). Postoje příslušníků hostitelské země k imigrantům závisí na míře rozdílnosti, která je mezi jejich kulturou a kulturou imigrantů: čím větší je tato kulturní diference, tím je pravděpodobnější, že imigranti budou méně ochotně přijímáni hostitelskou populací. Například Dijker (1987) ve výzkumu postojů nizozemských obyvatel Amsterdamu ke třem skupinám imigrantů - Surinamci, Turci, Maročané - zjistil, že vůči Surinamcům se projevují pozitivnější postoje, menší obavy, nižší stupeň nepřátelství na rozdíl od obou ostatních etnických skupin. Důvodem je to, že Surinamci většinou mluví holandsky, a tudíž se lépe adaptují v Nizozemsku než Turci a Maročané.²¹

Distance mezi kulturami hraje roli ve vztazích mezi minoritními etniky a majoritní společností i v jiných zemích, jak dokládají např. ze situace ve Skotsku Saeed, Blain a Forbes (1999). Na rozdíl od ostatních částí V. Británie není ve Skotsku počet imigrantů z Asie (hlavně ze zemí bývalého koloniálního impéria) tak vysoký, avšak dominantní minoritou jsou Pakistanci. Postoje majoritní společnosti (Skotů) k nim jsou komplikovány i tím, že Skotové sami se snaží posilovat a rozvíjet svou vlastní etnickou identitu - „skotství“ (Scottishness), jež má nahradit britskou identitu (Britishness).

Výzkum se zaměřil na mládež (ve věku 14-17 let) pákistánské minority žijící v městě Glasgow. Pomocí nástrojů kvalitativního typu (specifické dotazníky a projektivní techniky) bylo zjišťováno, jakou identitu skotští Pakistanci sami sobě připisují, a to v aspektu etnika, rasy a náboženství. Ukázalo se, že rozložení autodeskriptivních charakteristik této minority je následující:

Jsem muslim 97 % osob

Jsem Pákistánec 46 % osob

Jsem černý 26 % osob

Jsem Skot 22 % osob

Jsem Brit 9 % osob

21 Surinamci v Nizozemsku jsou imigranti z Republiky Surinám (v severní části Jižní Ameriky), která je bývalou kolonií Nizozemska, od roku 1975 nezávislá republika. Úředním jazykem Surinamu je holandské jazyky. — Podle údajů šatavy (1994) žije v Nizozemsku asi 80 000 Surinamců kreolského původu a asi 100 000 Suri-namců indopákistánského původu.

Z těchto a dalších zjištění se vyvozuje, že mládež pákistánské minority ve Skotsku identifikuje sebe sama především jako náboženskou minoritu; ztotožnění se s identitou hostitelské země (tj. skotskou, resp. britskou) je velmi slabé. Autoři to vysvětlují jednak velkou kulturní distancí mezi oběma etniky, jednak tím, že dosud proklamovaná „britská identita“ se rozpadá na dílčí „národní identity“ (anglickou, skotskou, welšskou). Z této situace pak pramení vzájemné nepochopení, předpojatost a předsudky mezi majoritní společností a touto minoritou.

Je nepochybné (a přirozené), že velikost kulturní distance hraje roli i v soužití jiných etnik: Čím je kulturní distance větší, tím vyšší je pravděpodobnost komplikací v soužití - jak je dokládáno např. ze skandinávských zemí s jejich současnými imigranty z Afriky či Asie nebo i v České republice při soužití nerómské a romské populace.

- Avšak teorie o vlivu kulturní distance, resp. kulturní blízkosti (cul-tural proximity) nemá univerzální platnost. Ve styku příslušníků některých etnik jsou shledávány bezproblémové vztahy, i když kulturní distance mezi nimi je velká. To je doloženo z Finska v případě Vietnamců. Ačkoliv kulturní distance mezi Finy a Vietnamci je velká, vietnamští imigranti jsou mnohem lépe akceptováni hostitelskou populací a setkávají se s minimálními diskriminačními akty než jiné skupiny imigrantů. To je vysvětlováno tím, že Finové a Vietnamci mají některé shodné životní hodnoty, jako je pracovitost, houževnatost, pozitivní vztah ke vzdělávání.

6.3 Akulturační stres a etnická identita

S problematikou akulturace je spojena ještě jedna psychologická charakteristika. V interkulturní psychologii je označována jako psychologický stres/tíseň (psychological distress) etnické skupiny nebo akulturační stres (acculturative stress) v případě imigrantů. Berry et al. (2002) konstatují, že při styku příslušníků minoritní etnokulturní skupiny s dominantní kulturou dochází k celé škále změn u jednotlivců minoritní skupiny, počínaje poměrně jednoduchými změnami (v oblékání, způsobu stravování, vyjadřování aj.) až po obtížné stavy nejistoty, deprese, anxiety aj.

Tento jev nabývá v současnosti na důležitosti, jak v souvislosti s postavením domácích (autochtonních) etnických minorit v jednotlivých zemích, tak zvláště ve skupinách imigrantů a uprchlíků nucených různými okolnostmi opouštět svou zem. Co vlastně psychicky prožívají lidé, když se nedobrovolně ocitají v jiné zemi? A uvě-

domují si vůbec obyvatelé hostitelské země, jak příchozí imigranti psychicky strádají?

V interkulturní psychologii byly zjištěny některé poznatky o akulturačním stresu projevujícím se u různých skupin imigrantů (Berry et al, 2002; Liebkind, 2001) nebo o psychických traumatech, jimiž trpí mnozí imigranti (Grinberg a Grinberg, 1989). Byly provedeny podrobné výzkumy o akulturačním stresu u různých etnokulturních skupin imigrantů např. v Austrálii (Nesdale, Rooney a Smith, 1997) nebo ve Finsku (Liebkind a Jasinskaja-Lahti, 2000).

Z dosud provedených výzkumů zaměřených na vztah mezi etnickou identitou imigrantů a psychologickou tísní, resp. akulturačním stresem, se dají shrnout tyto poznatky:

- Důležitost uvědomované etnické identity pro imigranty spočívá v tom, že je pro ně zdrojem, jenž jim pomáhá vyrovnávat se s požadavky, které na ně klade nové kulturní prostředí, a snižovat stres plynoucí ze života v novém prostředí. Podle Tajfelovy teorie sociální identity (Sociál Identity Theory) hlavní přínos vznikající pro imigranty z jejich silné etnické identity je vysoké sebehodnocení při akulturačním procesu, kterým musí v novém prostředí procházet.

- Některé výzkumy prokazují, že čím více se imigranti identifikují se svou etnickou skupinou, tím více jsou přesvědčeni, že mají „externí oporu“ při své adaptaci na nové prostředí. Touto externí oporou může být pro imigranta především pocit, že jsou mu k dispozici lidé, na které se může spoléhat s žádostí o radu nebo pomoc, kterým může věřit apod.

Důležitý výzkum vztahu mezi etnickou identitou a psychologickou tísní imigrantů prováděli v Austrálii Nesdale, Rooney a Smith (1997). Výzkum byl vyvolán mimořádnou okolností, kdy do Austrálie přicházely početné skupiny Vietnamců v důsledku několikaleté občanské války a americké intervence (1964-1975). Příchod vietnamských uprchlíků nebyl pro Australany něčím mimořádným - tato země je v podstatě multietnická (s dominantní angloaustralskou populací), žijí v ní četné skupiny někdejších přistěhovalců jak z Evropy, tak z Asie (Číňané, Indonésané, Singapurci aj.). Avšak akulturační stres vznikal na straně Vietnamců - jednak z jazykových důvodů (angličtina a vietnamština jsou dva naprosto odlišné jazyky), jednak z náboženských důvodů (v Austrálii je převážně křesťanské náboženství, kdežto Vietnamci mají většinou buddhistické náboženství).

Australský výzkum (Nesdale, Rooney a Smith, 1997) je významný tím, že aplikuje některé metody, jež mají univerzální charakter, a tedy mohly by být aplikovány i u nás. Proto budu o tomto výzkumu informovat podrobněji se zaměřením na metodologickou stránku - viz rámeček 6.

Rámeček 6 - Etnická identita a vztah k psychologické tísní u imigrantů

Výzkumu byla podrobena skupina vietnamských dospělých imigrantů (172 mužů a 98 žen) žijících v různých oblastech Austrálie. Vzorek byl reprezentativní co do socioekonomického rozvrstvení a náboženství (buddhistické, křesťanské, jiné). Výzkumná procedura zjišťovala tyto charakteristiky imigrantů s aplikací příslušných měřicích nástrojů:

- Etnická identita: Stupeň etnické identity byl měřen pomocí Univerzální škály etnické identity (Universa! Scale of Ethnic Identity) vyvinuté autory. Škála obsahuje 22 výroků, s pěti stupni hodnocení. Jednotlivé výroky naplňují tři faktory: hrdość nad vlastní etnickou příslušností a vlastním jazykem; oblibenost tradičních společenských činností vlastní etnické skupiny; pocit přináležítosti k hostitelské zemi a zájem o ni.
- Sebehodnocení: Bylo měřeno pomocí Rosenbergovy Škály sebehodnocení (Self-Esteem Scale) zjišťující celkové hodnocení jednotlivce.
- Ovládání vlastního života: Byla aplikována Škála sebekontroly (Self-Mastery Scale), která umožňuje určit, do jaké míry jednatelce považuje svůj život za ovládaný sebou samým nebo vnějšími vlivy nebo určený osudem.
- Interpersonální důvěra: Pomocí Škály interpersonální důvěry (Interpersonal Trust Scale) byl měřen stupeň důvěry přikládáný jednotlivcem jiným osobám a celkové komunitě.
- Hmotná a verbální podpora: Byla aplikována Škála pro hodnocení interpersonální podpory (Interpersonal Support Evaluation Checklist) umožňující změřit, jak jsou subjekty přesvědčeny o tom, že v případě nouze jim někdo pomůže nebo poradí apod.
- Psychologická tíseň imigrantů: Tato charakteristika byla měřena pomocí Autodeskriptivního dotazníku (Self Report Questionnaire) s 24 položkami, který zjišťuje pociťované psychické a tělesné poruchy jednotlivce.

Všechny škály a dotazníky byly přeloženy do vietnamštiny a předkládány instruovanými vietnamskými tazateli vyšetřovaným imigrantům, a to v jejich domovech nebo v imigračních centrech. Tímto způsobem mělo být zaručeno, že administrace výzkumných nástrojů bude co nejvíce přizpůsobena kultuře imigrantů.

Z mnoha výsledků tohoto výzkumu zde uvedu jen to hlavní. Prokázalo se, že existuje signifikantní vztah mezi stupněm etnické identity imigrantů a jejich psychologickou tísní: Čím více imigranti trvají na své etnické identitě, čím více se cítí vázání ke kultuře své komunity, tím spíše u nich dochází k psychologické tísní v obklopující je kultuře majoritní společnosti.

pinou a jazykem je sice pozitivně korelován s vysokým sebehodnocením, ale zároveň také s pociťovanou psychologickou tísní imigrantů. Ocítají se tak v rozporu - na jedné straně usilují o to, aby byli co nejlépe přijímáni dominantní populací hostitelské země, na druhé straně se obávají opustit svou oporu, tj. vlastní etnickou identitu.

Tento rozporný proces je univerzální povahy, tj. objevuje se v různých zemích a u kulturně odlišných skupin imigrantů. Souhrnně lze na základě řady výzkumů konstatovat:

Imigranti většinou uplatňují při své adaptaci v hostitelské zemi strategii integrace (tj. zachování vlastní kultury a určité přejímání kultury hostitelské země), kdežto příslušníci dominantní populace v hostitelské zemi preferují u imigrantů strategii asimilace (tj. opuštění vlastní kultury imigrantů a přijetí kultury hostitelské země) - jak bylo také prokázáno i výše popsaným výzkumem van Oudenhovena, Prinse a Buunka (1998) v Nizozemsku. Důsledkem tohoto rozporu je to, že čím více lpí

imigranti na své etnické identitě, tím více se stávají terčem předsudků nebo i diskriminace ze strany populace hostitelské země.

Je to jakýsi začarovaný kruh, v němž se ocitají imigranti nejen v Austrálii, ale i v jiných zemích. Přicházejí do hostitelské země s vírou, že jejich život tam bude lepší než v zemi, kterou z různých důvodů opustili. V nových podmínkách se snaží opírat o příslušníky svého etnika, neboť tím si posilují vlastní sebedůvěru. Avšak - jak prokázal uvedený výzkum - vysoký stupeň faktoru Hrdost nad vlastní etnickou sku-

Kapitola 7

Předsudky a stereotypy týkající se etnik, národů a ras

V této kapitole se dostáváme k záležitosti, která je ve společenské praxi mimořádně závažná. Souvisí s mnohými negativními jevy ve světě, jako jsou etnické konflikty, mezinárodní spory, rasové nepokoje apod. Interkulturní psychologie je v této oblasti velice produktivní, jak dosvědčují spousty výzkumných nálezů - bohužel nedoceňovaných politickými reprezentacemi zemí a národů. Z mnoha výzkumů zde představím výběrově jen některé, jež jsou významné svými nálezy nebo aplikovanými metodami.

7A Vznik a vývoj etnických a rasových předsudků

Jak bylo vysvětleno v podkap. 3.5, předsudky a stereotypy jsou nedílnou součástí psychiky lidí a jsou zjišťovány na různých úrovních soužití lidských společenství: Jde o předsudky mezi jednotlivými národy a zeměmi, mezi jednotlivými etnickými skupinami uvnitř jedné země, mezi rasovými či náboženskými skupinami. Na světě neexistuje země či národ, v němž by jeho příslušníci nesdíleli - ve větší či menší míře - určité předpojaté postoje vůči příslušníkům jiných zemí a národů. Je příznačné, že tyto postoje či předsudky existují velmi často právě mezi sousedícími národy, ale běžnější jsou i vůči národům či etnikům geograficky velmi vzdáleným. Je sice prokazováno, že tyto postoje a předsudky nemají racionální jádro, často jsou historického původu a nemají opodstatnění v současnosti, avšak zároveň se vyznačují vysokou setrvačností a v podobě stereotypů se přenášejí z jedné generace na druhou.

I

j Vzhledem k této situaci konstatují Berry et al. (2002), že etnické

i stereotypy a předsudky mají univerzální charakter, tj. dopro-

I vázejí vztahy lidí v celém světě (s. 371). Z toho důvodu se výzkum

í stereotypů a předsudků stal v interkulturní psychologii velmi rozší-

| řeným, jak to reprezentují stovky publikovaných nálezů,

i Zde nebudu jednotlivé případy předsudků popisovat, jsou jednak

v různých souvislostech zmíněny v některých kapitolách této knihy, ■! jednak jsou podrobněji popsány ve vztahu k české populaci (v podkap.

9.3). Namísto toho nyní objasním problematiku vzniku a vývoje před-i sudku u dětí a mládeže a v návaznosti na to problematiku redukce

i předsudků podle „hypotézy kontaktu“.

| Problematika postojů a předsudků je v psychologii dosti podrobně

rozpracována. Předsudek je obvykle definován jako fixovaný postoj, i s emocionálním podkladem, který je zaujímán k nějakému objektu či

; k jiným lidem, jednotlivcům i velkým skupinám (viz definice 33, 34).

Jsou-li předsudky zaměřeny na určité etnické nebo rasové skupiny, ! mluví se o etnických předsudcích (ethnic prejudice) nebo raso-

lých předsudcích (racial prejudice). Jejich existence je u dospělé po-

! pulace prokazována snad ve všech zemích.

Avšak jak je tomu u dětí a mládeže? Poznatky týkající se specificky i etnických, rasových či náboženských předsudků u dětí a mládeže jsou

■ poměrně chudé. Nedostatečně jsou vysvětleny tyto základní otázky:

■ Z kterých zdrojů se utvářejí etnické a rasové předsudky u dětí?

■ V kterém věku si děti tyto předsudky přisvojují?

■ Má školní vzdělávání vliv na formování či změnu těchto předsudků?

■ Jaké předsudky jsou charakteristické pro populace dětí a mládeže j jednotlivých zemí či národů, např. pro mladé Čechy?

/ Hayesová (1998) uvádí podle jiných západních autorů, že pro vývoj l předsudků je rozhodující kultura prostředí, z něhož člověk pochází -' což znamená, že v průběhu enkulturace jednotlivce přejímá kromě „pozitivních“ hodnot, norem, tradic atd. také případné „negativní“ j obsahy dané kultury, včetně předsudků. Platí zvláště, že (1) děti si

osvojují etnické předsudky od svých rodičů a příbuzných, (2) děti jsou schopny rozlišovat mezi etnickými či rasovými skupinami již od raného věku.

Zahraniční výzkumy (Aboud, 1988, a další) toto konstatování potvrzují. Sociolog A. Giddens (1999) uvádí podle nálezů týkajících se britské a severoamerické populace, že, již ve věku 3-4 let si některé děti uvědomují odlišné postoje, které jsou spojeny s rozdíly mezi bělochy a černochoy". Některé výzkumy provedené v USA v osmdesátých a devadesátých letech shromáždily poznatky o tom, že rasové předsudky se

objevují již u dětí ve věku pěti let, a to jak u bělošských dětí ve vztahu k černochoy, tak u černošských dětí ve vztahu k bělochoy. Většina nálezů konstatuje, že vznik rasových předsudků u dětí je významně ovlivňován typem sociokulturního prostředí, v němž žijí: rasové předsudky se častěji

vyskytují u dětí vyrůstajících v rodinách s nižším socioekonomickým statusem a s nižší úrovní vzdělání rodičů. \

Důležitý výzkum týkající se vzniku, vývoje a ovlivňování rasových předsudků u dětí byl proveden v Austrálii (Gutman a Hickson, 1996). Výzkum se zaměřil na předsudky australských bělošských dětí (Euro-Australian children) týkající se dvou etnických skupin, k nimž se nejvíce vážou rasové předsudky, tj. domorodých Austrálců (Aboriginal Australians) a Australanů původem z asijských zemí (Asian Australians). Výzkum Gutmanové a Hicksona (1996) měl za cíl objasnit:

- v kterém věku dětí se rasové předsudky objevují;
- jak se tyto předsudky vyvíjejí v jednotlivých věkových kategoriích dětí;
- jaký vliv má na vznik rasových předsudků styk bělošských dětí s vrstevníky z jiných etnických skupin v prostředí školy.

Pokud jde o vliv prostředí na utváření rasových postojů dětí, sledovalo se, zda bělošské děti navštěvující školy, v nichž jsou i spolužáci z rodin domorodých Austrálců, mají větší rasové předsudky než bělošské děti, které s domorodci nepřicházejí do styku.

Protože tento výzkum má značnou důležitost i pro českou situaci, představím jej podrobněji v rámci 7.

Rámeček 7 - Rasové předsudky u dětí a vliv kontaktu _s příslušníky jiné rasy_

Vyšetřovanými subjekty ve výzkumu (Gutmanová a Hickson, 1996) byly skupiny euroaustralských dětí, jejichž jazykem je angličtina - celkem 244 dětí ve stáří 5-6 let, 7-9 let a 10-12 let s rovnoměrným zastoupením obojího pohlaví. Vždy polovina dětí každé věkové skupiny byla z jedné ze dvou škol reprezentujících odlišné etnické prostředí:

Škola A byla lokalizována v oblasti s převážně homogenní euroaustralskou populací. Žáci nebyli v kontaktu s domorodci ani s koncentrovanou populací asijských imigrantů. Škola se označovala jako bezproblémová co do rasových předsudků a s dobrými vztahy s rodiči a komunitou.

Škola B byla umístěna ve venkovské oblasti, v níž probíhaly v minulosti rasové konflikty. Ve škole bylo 30 % žáků z rodin domorodých Austrálců. Ve školní atmosféře se odrážely negativní předsudky veřejnosti vůči domorodcům, také ze strachu, že by mohlo docházet (pod vlivem nové legislativy) k vracení půdy bělochů původním obyvatelům. Škola vyvíjela různé iniciativy na podporu pozitivního vztahu k domorodým Austrálcům a k snížení rasových předsudků mezi žáky.

Výzkumná procedura byla následující: Ve skupinách žáků byl aplikován evaluační nástroj měřící rasové postoje (Multiple-response Racial Attitude Measure - MRA). Jeho podstatou je to, že žáci jsou žádáni, aby přiřazovali pozitivní nebo negativní atributy k posuzovaným etnickým skupinám. Například pozitivní atributy byly vyjádřeny adjektivy: čistý, zdravý, přátelský, milý aj.; negativní atributy: hloupý, nemocný, neposlušný aj.

Druhým aplikovaným nástrojem byla Míra rasové přijatelnosti (Measure of Racial Reconciliation). Je to projektivní technika, jejíž podstata spočívá v tom, že děti umísťují fotografie reprezentující

příslušníky posuzovaných etnických skupin v určité vzdálenosti na tabuli podle toho, zda je mají více, nebo méně rády.

Výsledky tohoto výzkumu přinesly zejména tyto poznatky o rasových předsudcích australských dětí:

■ Rasové předsudky byly zjištěny již u dětí nejmladších věkových skupin,

tj. 5-6 let a 7-9 let, a to ze strany euroaustralských dětí vůči oběma minoritním skupinám, především k domorodým Australáncům, o něco méně k asijským Australanům.

■ Ve starší věkové skupině, tj. 10-12 let, se rasové předsudky diferencují:

Zatímco k populaci asijských Australanů jsou žáci tolerantnější, jejich negativní postoje k domorodým Australáncům se naopak zhoršují. To odráží již strukturu předsudků dospělých Euroaustralanů, kde se tato diference projevuje rovněž. Na předsudky dětí působí i to, že v majoritní dospělé populaci jsou rozšířeny negativní postoje k domorodcům také prostřednictvím vtipů, literatury a jiných negativních obrazů působících na děti.

■ Pokud jde o vlivy školního prostředí na rasové předsudky dětí, výrazně se projevily rozdíly mezi školou A a školou B:

Přes velký počet edukačních programů realizovaných ve škole B, které měly vytvářet pozitivní interakci mezi žáky různých etnik, euroaustralští žáci této školy projevovali silnější negativní postoje vůči domorodým Australáncům než žáci školy A. Prokázalo se tak, že širší sociokulturní kontext působí významně na vývoj rasových předsudků dětí: ve škole B měli žáci osobní, každodenní zkušenost ze života v rasově smíšeném prostředí, zatímco žáci školy A nikoliv.

(Tyto nálezy jsou pozoruhodné nejen proto, že prokazují existenci rasových předsudků již u dětí raného školního věku, ale že dokládají i malé působení programů multikulturní výchovy ačkoliv byly tyto programy na škole B realizovány, na děti asi neměly příliš velký účinek - ten byl nepochybně větší v případě vlivu prostředí a osobní zkušenosti dětí.

Totéž potvrzují výzkumy z jiných společností. V Nizozemsku byl proveden rozsáhlý výzkum postojů mládeže (N = 2851 subjektů ve věku 10-17 let) k etnickým minoritám, s jejichž příslušníky se v zemi setkávají (Verkuyten a Thijs, 2002). Zjistilo se, že tyto postoje jsou výrazně diferencovány: Nejvíce negativní jsou vůči Turkům, o něco méně vůči Maročanům a nejméně k Surinamcům. Tyto postoje mládeže se plně shodují s postoji dospělých Nizozemců. Nepůsobí zde nějak vý-

znamně vliv multikulturní výchovy, která je začleněna do vzdělávacích programů nizozemských základních škol již od roku 1985.

Zároveň jsou tyto nálezy v rozporu s „hypotézou kontaktu“, podle níž předsudky lidí vůči příslušníkům jiných etnik či ras se snižují v těch prostředích, kde dochází k jejich vzájemnému kontaktu či spolupráci (viz v podkap. 7.2).

7.2 Redukce předsudků: hypotéza kontaktu

V interkulturní psychologii se etnické a rasové předsudky nejen analyzují z hlediska psychologických aspektů, ale také se uvažuje nad důležitou praktickou záležitostí: Jak lze existující předsudky eliminovat či alespoň zmírňovat?

To je samozřejmě úkol zaměstnávající spousty odborníků v multikulturní výchově, kteří vypracovávají četné vzdělávací programy k překonávání rasistických předsudků, organizují kampaně ke sblížení etnik aj. (podrobněji viz Průcha, 2001). Bohužel, ačkoliv je entuziasmus těchto aktivit chválný, o skutečných efektech různých programů a kampaní nejsou k dispozici téměř žádné věrohodné poznatky. Některé výzkumy přinášejí nálezy svědčící spíše o neúspěšnosti aktivit multikulturní výchovy, pokud jde o eliminaci etnických a rasových předsudků.

Ani v interkulturní psychologii nebyl objeven účinný, prakticky aplikovatelný způsob redukce předsudků. Avšak byla vytvořena teorie o tom, že za určitých podmínek může docházet k redukci předsudků - pro tuto teorii se vžil název „hypotéza kontaktu“.

Hypotéza kontaktu (contact hypothesis) byla poprvé formulována již před půlstoletím G. W. Allportem v knize *The Nature of Prejudice* (Allport, 1954, 2004). Tato teorie tvrdí, že za určitých podmínek může kontakt mezi skupinami odlišnými rasově či etnicky snižovat předsudky působící v těchto skupinách. O jaké podmínky se jedná? Skupiny musí mít přibližně shodný status; musí kooperovat pro společný cíl; kontakt mezi nimi musí být dobrovolný; kontakt musí být nadřazenou institucí či úřady podporován.

Hypotéza kontaktu byla rozpracována ve velké řadě výzkumných prací, jejichž nálezy vedou některé odborníky k pesimistickému závěru o její platnosti, jiné naopak k závěru optimistickému. Pettigrew a Tropp (2000) zpracovali metaanalýzu několika stovek publikovaných výzkumů o hypotéze kontaktu a zjistili, že kontakt mezi skupinami má ve většině případů zápornou korelaci s předsudky. To vedlo mnohé odborníky k přesvědčení, že kontakt mezi skupinami (intergroup contact) skutečně snižuje předsudky. Avšak kritici pouka-

zují na určitá omezení - např. to, že v analyzovaných výzkumech jsou zjišťovány jen bezprostřední změny v předsudcích, nikoliv dlouhodobé, trvalé změny jako důsledek kontaktu skupin.

Uvedu zde dva charakteristické výzkumy snažící se objasnit, zda kontakt mezi skupinami může vést k redukování etnických předsudků:

První výzkum byl proveden v Itálii a týká se předsudků vůči imigrantům. Voci a Hewstone (2003) se zaměřili na zkoumání vztahu mezi (1) anxiétou působící v kontaktu etnicky odlišných skupin a (2) snižováním předsudků u těchto skupin. Vycházelo se ze situace, kdy počet cizinců usazených v Itálii v posledních dvou desetiletích stále roste, v současné době dosahuje skoro 2 milionů osob. Jsou to cizinci přicházející hlavně za prací ze střední a východní Evropy, z Albánie, Maroka, Tuniska aj.

V první části výzkumu bylo vyšetřováno 310 italských studentů univerzit v Padově a Miláně. Byl použit dotazník zaměřený na jejich postoje k imigrantům z Afriky, jímž se zjišťovala kvantita kontaktů s Afričany, uvědomování si etnických rozdílů mezi danými skupinami. Několika škálami byly hodnoceny postoje Italů k Afričanům a také Jemné předsudky" (subtle prejudice) - např. pomocí otázek typu „Kdyby se Afričané žijící v Itálii více snažili, mohli by být stejně tak dobří jako Italové?“

V druhé části výzkumu bylo provedeno podobné šetření, avšak v pracovním prostředí, a to v nemocnici, kde se mezi pomocným personálem nachází mnoho cizinců z mimoevropských zemí (Indie, Peru, Brazílie aj.). Specifickými nástroji byla měřena intenzita pracovních kontaktů mezi Italy a zahraničními pracovníky, předsudky italských pracovníků vůči cizincům aj.

....

1 Výsledky tohoto výzkumu dokládají podle mínění autorů, že pracovní kontakt mezi příslušníky etnicky odlišných skupin snižuje anxieta, a v důsledku toho také redukuje nepříznivé postoje vůči imigrantům (s. 48). Upozorňuje se zároveň na určitá omezení: V první části výzkumu šlo o postoje italských vysokoškoláků, kteří mají liberální názory na vztahy k imigrantům, a tudíž z autodeskripce jejich jemných předsudků" nelze vyvozovat přesvědčivé závěry o platnosti hypotézy kontaktu. V druhé části výzkumu však šlo o subjekty nacházející se v intenzivní pracovní kooperaci, se společnými pracovními úkoly pro domácí a zahraniční pracovníky, a tudíž se projevil pozitivní efekt kontaktu na postoje italských subjektů k cizincům.

Velice zajímavý je jiný výzkum (Wagner et al., 2003), neboť se zabývá vlivem kontaktu s cizinci na předsudky ve dvou populacích téhož národa - „východních" a „západních" Němců. Podle oficiálních statistik přetrvávaly i po deseti letech od sjednocení Německa rozdíly mezi oběma částmi, a to i v oblasti vztahů vůči cizincům - v bývalé NDR je četnost násilí vůči cizincům vyšší než v bývalé NSR. Přitom ale počet cizinců ve východní části mnohem menší (zhruba 2 % populace) než v západní části (zhruba

10 %). Autoři na základě toho soudí, že příčinou může být to, že východní Němci mají mnohem nižší příležitost ke kontaktu s cizinci, a proto sdílejí více etnických předsudků než západní Němci. Byla tudíž formulována výzkumná hypotéza: Vyšší stupeň etnického odmítání ve východním Německu ve srovnání se západním Německem může být vysvětlen rozdílnými příležitostmi ke kontaktu s cizinci.

K testování této hypotézy byl proveden výzkum pokrývající celkem 2839 východních a západních Němců starších 18 let. Byl měřen index předsudků vůči cizincům na základě výroků respondentů o jejich kontaktech s cizinci a sdílených postojích k nim. Zjistilo se zejména:

Rozdílné regiony Německa skutečně vytvářejí odlišné předpoklady pro kontakty s cizinci, pro bydlení v sousedství s cizinci, pro přátelské vztahy s nimi. Ve východní části je tento kontakt významně nižší než v západní části.

V druhé části výzkumu byl vyšetřován reprezentativní soubor německé mládeže (N = 3560) ve věku 15-24 let. Opět se ukázalo, že místo bydliště determinuje počet kontaktů s cizinci a koreluje s úrovní předsudků: mládež ve východní části Německa má mnohem méně příležitostí ke kontaktům s cizími vrstevníky ve školách, k navazování přátelských vztahů s nimi, což koreluje s vyšší úrovní etnických předsudků.

Autoři výzkumu interpretují zjištěné nálezy takto:

„Výsledky demonstrují, že kontakt mezi odlišnými skupinami má rozhodující roli pro objasňování etnických předsudků. Rozdílná úroveň předsudků u respondentů z východního a západního Německa může být vysvětlena rozdílnými zkušenostmi kontaktu s cizinci. To tedy prokazuje aplikovatelnost teorie kontaktu pro objasňování závažného problému, jímž je etnické odmítání v určitém regionu téhož národa." (s. 34)

Na základě toho formulují autoři i doporučení pro politiky, tj. poskytnout Němcům ve východní části více příležitosti ke kontaktům s cizinci tím, že se zvýší počet cizinců v tomto regionu. (Avšak právě

toho se obyvatelé východní části Německa obávají, hlavně kvůli již současné vysoké nezaměstnanosti aj.).

Tento jednoznačný závěr autorů výzkumu však není tak přesvědčivý, jak se to jeví na první pohled:

b Jednak lze k výzkumu zaujmout metodologické výhrady, např. v souvislosti se zjišťováním etnických předsudků pomocí výroků typu: „Cizinci, kteří páchají v Německu kriminální činy, by měli být ihned deportováni.“ Vyjadřuje určitý stupeň souhlasu s takovýmto výrokem skutečně míru etnického předsudku?

h Jednak jde o vztah mezi početností etnické minority, kontaktu majoritní společnosti s ní a úrovní předsudků u majoritní populace: Výzkum (Wagner et al., 2003) argumentuje, že západní Němci mají méně etnických předsudků v důsledku toho, že na jejich území žije více cizinců a kontakt s nimi snižuje úroveň etnických předsudků. Proti tomu ale svědčí jiné výzkumy, které shledávají, že čím počet-

nější je určitá etnická minorita (např. přistěhovalci), tím vyšší napětí, obavy a předsudky vznikají v majoritní společnosti.

V této souvislosti se ukazuje, že interkulturní psychologie se při svých explanacích musí opírat také o nálezy týkající se kontaktu jednotlivých etnických společenství v etnicky (národnostně) smíšených teritoriích. V bývalém Československu to dokládali Výrost a Zelová (1988) výzkumem činitelů podílejících se na formování etnických (národnostních) postojů v populaci Slováků a Maďarů žijících na Slovensku. Tito autoři zjišťovali korelace mezi (1) intenzitou kontaktů určitého etnika s příslušníky jiné národnosti a (2) kvalitou postojů k nim. Zjistili, že „jednotlivci s intenzivními kontakty s příslušníky jiné národnosti mají velmi příznivé postoje k příbuzenským vztahům mezi nimi“ (s. 162). Podobně působí na formování etnických postojů lidí také hustota etnické smíšenosti v určitém území:

„V lokalitách s vyšším zastoupením příslušníků maďarské národnosti byl postoj Slováků k nim příznivější než v lokalitách s nižším zastoupením Maďarů v obyvatelstvu. Avšak vliv národnostního složení oblasti na postoje Maďarů k Slovákům (tedy menšinového společenství k většinovému) se nezjistil.“ (s. 194)

Je tedy patrné, že hypotéza kontaktu nemůže být považována za univerzálně platnou, resp. aplikovatelnou pro redukování etnických či rasových předsudků, a že je třeba ji ověřovat dalšími speciálními výzkumy.

7.3 Národní a etnické stereotypy

Jak bylo konstatováno v podkap. 3.5, není národa či etnika, které by nechovalo určité stereotypy o jiných národech nebo etnikách. Běžné mínění o těchto stereotypech je velmi zkrácené. Tvrdí se, že národní a etnické stereotypy jsou něčím velmi negativním, co je potřeba vymýtit či potlačovat. Jen zřídka se objevuje názor některých odborníků, že:

„stereotypizace je nezbytnou součástí našich procedur, jimiž se vyrovnáváme s vnějším světem, a tudíž by na ně mělo být nahlíženo jako na potenciálně pozitivní a nezbytné prostředky kategorizace“ (Saville-Troike, 1993, s. 195).

i, t V české odborné literatuře napsala o problematice etnických stereo-!./ typů výbornou stať D. Drabinová (1999), která také provedla empirický 1 výzkum stereotypů mladých Cechů o sousedních národech (viz v podkap. 9.3). Drabinová rozlišuje „národní stereotypy" a „historické stereotypy" a vymezuje je takto (s. 14 a 15):

DEF (39) Historické stereotypy jsou specifickou formou percepce světa a lidí v minulosti, tvoří určitý most mezi dějinami mentalit, politickými dějinami a dějinami interkulturních kontaktů a jsou součástí interdisciplinárního kulturně-historického bádání.

;DEF (40) Ijární stereotypy slouží všem členům společnosti jako společné hodnotové soustavy vztahů, umožňující konstruovat vnitřní a vnější svět, posilují spojitost členů společnosti, sounáležitost a rozlišení: „naše" společnost je jiná. Uplatňují se k doložení loajálnosti vůči vlastnímu národu a odůvodňují stavění se do role „obětního beránka" v období krizí. V konfliktních obdobích se pak stereotypní označení vyostřují v silně negativně zbarvené obrazy.

V interkulturní psychologii a v komparativní sociologii existuje velké množství výzkumných dokladů o existenci národních stereotypů (na-tional stereotypes), které v kondenzované formě vyjadřují typické mínění příslušníků jednoho etnika o příslušnících jiného etnika. Tyto stereotypy jsou zjišťovány jak u dospělé populace, tak u mládeže. Některé zahraniční nálezy v této oblasti zde krátce uvedu (nálezy o stereotypch české populace jsou popsány v podkap. 9.2 a 9.3).

Řada výzkumů týkajících se národních a etnických stereotypů byla provedena v Kanadě, zřejmě v důsledku pestré palety etnik a ras žijících v tomto státě. Zároveň se Kanadáné jak z anglofonní, tak z frankofonní populace vymezují vůči USA, s nimiž je mnoho spojuje, ale také je pociťováno mnoho odlišného.

Richard Lalonde (2002), psycholog z York University v Torontu, zjišťoval stereotypy, které sdílejí Kanadáné o dvou příbuzných národech - o Američanech a Australanech. Teoretickým východiskem byla hypotéza o rozdílnosti sociální identity mezi skupinami (sociál identity-intergroup differentiation hypothesis). Tato teorie objasňuje, že silná identifikace s vlastní skupinou je spojena s větší pociťovanou odlišností s jinými skupinami. Jinými slovy: Jedinci, kteří se silně identifikují se svou vlastní skupinou, vnímají zároveň větší odlišnosti ve vztahu k jiným skupinám. Ve výzkumu se tato souvislost prokázala, avšak pro nás je zde zajímavé to, co se týká stereotypů:

Byla vyšetřována skupina kanadských vysokoškoláků (N = 171) s průměrným věkem 19,5 roku. Na základě ratingu studenti hodnotili tři národy, tj. Američany, Australany, Kanadány. V ratingu byl aplikován sémantický diferenciál s 30 položkami a sedmistupňovou škálou vyjadřující stupeň souhlasu nebo nesouhlasu. Pro ilustraci uvádím jen některé položky, jež podle autora mají dokládat stereotypy o národních skupinách - tab. 8 (zkráceně podle Lalondeho, 2002, s. 618).

Tab. 8 Průměrné skóry stereotypizace

	Američané	Australané	Kanadáné
skromný - pyšný	6,5	4,7	4,6
nenacionalistický - nacionalistický	6,4	5,2	5,1

spravedlivý - nespravedlivý	4,1	3,1	2,8
zdvořilý - hrubý	5,2	2,8	2,2
progresivní - konzervativní	3,5	3,8	4,2
flexibilní - tvrdohlavý	2,8	4,2	4,7
přátelský - nepřátelský	4,3	1,9	1,9
tolerantní - netolerantní	5,0	3,1	2,6
tichý - hlučný	5,9	4,8	3,8
pasivní-agresivní	5,6	4,1	3,3
příjemný - nepříjemný	4,2	2,2	2,1
spravedlivý - nespravedlivý	4,1	3,1	2,8

Co je z těchto údajů patrné?

1. Mladí Kanadčané přisuzují Američanům negativní atributy častěji a výrazněji než vlastní skupině i než Australanům. Například v položce spravedlivý - nespravedlivý se průměr hodnocení vlastního etnika (2,8) více blíží levé krajní poloze (1, tj. spravedlivý), kdežto průměr hodnocení Američanů (4,1) se více blíží kontrastní pravé poloze (7, tj. nespravedlivý). Podobně vlastnost „zdvořilý“ se přisuzuje spíše Kanadčanům (2,2) a Australanům (2,8), kdežto vlastnost „hrubý“ spíše Američanům (5,2). Na druhé straně jsou některé negativní vlastnosti přisuzovány spíše Kanadčanům (konzervativní, tvrdohlavý) než Američanům.

2. Celkově se zjistilo více signifikantních diferencí ve vztahu Kanaďané-Američané (celkem 25 položek z 30) než ve vztahu Kanaďané-Australané (15 položek z 30). Byla provedena ještě další, doplňující šetření, např. o intenzitě kontaktů Kanadčanů s příslušníky obou národů aj., což má vliv na intenzitu stereotypizace. V diskusi k této části výzkumu Lalonde (2002) uvádí:

„Američané jsou pro Kanadčany relevantnější skupinou než Australané v důsledku větších kontaktů, a proto se také k Američanům váže více stereotypů na straně Kanadčanů než k Australanům, ačkoliv se jedná o příbuzná etnika. Celkově výsledky podporují hypotézu o rozdílnosti sociální identity mezi skupinami.“

Vsouvislosti s tím, jak je prosazována tzv. evropská identita ze strany politiků EU, se některé výzkumy začaly zabývat tím, jaké ná-

rodní stereotypy má mládež jednotlivých evropských zemí vůči jiným národům. V Nizozemsku zkoumala M. Du Bois-Rey-mondová (1998), jak pohlížejí mladí Nizozemci na své sousedy - Němce a Německo. Z předchozích výzkumů se prokázalo, že vzájemné postoje Nizozemců a Němců jsou asymetrické: Nizozemci mají dosti ambivalentní postoje vůči „velkému bratrovi“ a události z druhé světové války stále tyto postoje negativně ovlivňují, naproti tomu Němci chovají vůči Nizozemcům vesměs pozitivní postoje.

Negativní postoje Nizozemců jsou pochopitelné - vždyť jejich země byla během války (1940-1945) okupována nacistickým Německem. Příznačné ale je, že tyto postoje se uchovávají i v současné generaci rodičů a dětí, kteří již nemají s touto okupací přímé osobní zkušenosti. Zjistilo se rovněž, že postoje Nizozemců vůči Němcům jsou věkově diferencovány: vyhraněné postoje (častěji negativní) mají jednak lidé starší než 50 let a jednak mladí lidé ve věku 15-29 let; naopak střední věková skupina (30-50 let) má převážně neutrální nebo spíše pozitivní postoje. Autorka výzkumu neobjasňuje, proč se projevuje tato zvláštní věková odlišnost.

Výzkum Du Bois-Reymondové (1998) se tudíž zaměřil na skupinu nizozemských žáků a studentů ve věku 12-14 let a 17-18 let, pokud jde o jejich postoje vůči Němcům. Byly aplikovány dvě techniky kvalitativního výzkumu:

1. Technika „písemného dialogu“, kdy se od subjektů požadovalo napsat esej na téma: „Představte si, že hovoříte s německým chlapcem nebo dívkou: Jaké informace o Německu byste žádali, aby vám sdělil(a)?“

2. Druhou aplikovanou technikou byly skupinové diskuse s žáky a studenty různého věku ve školách. Autorka oprávněně předpokládala, že pomocí těchto technik lze získat od subjektů věrohodnější výpovědi než z běžných dotazníků.

Z výsledků výzkumu jsou závažné tyto nálezy o národních stereotypch:

■ Potvrdilo se, že mezi nizozemskou mládeží daných věkových kategorií se udržují mnohé stereotypy v postojích vůči Němcům; dominují přitom negativní stereotypy - např. Němci pijí příliš mnoho piva; jsou tlustí a hluční; chovají se panovačně.

■ Překvapující je to, že jsou manifestovány i negativní postoje vůči německému jazyku. Němčina je považována za jazyk ošklivý, nepříjemný, málo romantický aj. Autorka výzkumu konstatuje (s. 35):

o důsledek pocíťované nelibozvůčnosti němčiny, nebo zda tento postoj pramení z negativních stereotypů o Němcích." í

, ■/ Pokud má mladý Nizozemec osobní zkušenost z přátelského vzta-- hu s Němci, negativní postoje jsou většinou eliminovány a jsou zdůrazňovány pozitivní rysy Němců, např. pohostinnost, pořádkumilovnost.

Protože historické zkušenosti Nizozemců s Němci během druhé světové války jsou v lecčems podobné zkušenostem Čechů, je zajímavé, co o stereotypch Nizozemců konstatuje Du Bois-Reymondová (1998):

„Národní stereotypy mají zřejmě dlouhodobou mezigenerační setrvačnost -jinak nelze vysvětlit, že v nizozemské mládeži se uchovávají některé negativní stereotypy o Němcích, když tato mládež i její rodiče nemají přímé zkušenosti s německou okupací Nizozemska v letech 1940-1945.“

Konstatování, že určité populace mají nějaké etnické/národní stereotypy o jiných populacích, je jistě důležité, avšak samo o sobě neobjasňuje, jak tyto stereotypy fungují v životě lidí, jakou mají působnost. O tom je k dispozici poměrně málo vědeckých expíanací - když opomineme nevědecké spekulace některých žurnalistů a politiků, při nichž stereotypy jsou ztotožňovány s xenofóbií či

rasismem apod. Avšak z některých věrohodných výzkumných nálezů se dá usuzovat, že působení etnických stereotypů se může projevovat v některých oblastech života společnosti velmi intenzivně:

Dvě psychologičky v USA (Lott a Saxon, 2002) zkoumaly, jaký vliv mají etnické stereotypy na výběr uchazečů pro určité pracovní místo.

V simulované situaci byly velkému souboru subjektů (N = 1056) v různých městech USA předkládány fotografie tří žen, které se údajně hlásily o místo ve školské jídelně. Fotografie představovaly typické tváře tří reprezentativních různých etnických skupin: Američanky anglosaského etnika (s typickým jménem Ellen Smith), Američanky hispánského etnika (Maria Carillo) a Američanky židovské rasy (Mildred Steinberg). Tyto ženy byly jednotlivými respondenty posuzovány pomocí bipolární škály s 45 položkami, vyjadřující preferenci výběru dané osoby pro pracovní místo. Výsledkem bylo zjištění, že „z hlediska etnicity byla Američanka hispánského etnika posuzována jako nejméně schopná pro zastávání příslušného zaměstnání oproti druhým dvěma ženám“.

Jak je patrné, etnické stereotypy mohou působit i negativně v životě společnosti a jejich souvislost s etnickými či rasovými předsudky je asi dosti těsná. Ovšem skutečné fungování etnických stereotypů ve sféře společenské praxe, a zejména jejich efekty pro soužití různých etnik zůstávají stále málo objasněny.

„Shledali jsme vyjádření o negativních charakteristikách německého jazyka u mládeže všech věkových skupin. Není jasné, zda se tu jedná pouze

Kapitola 8

Kulturní, etnická, národní identita

Pojem „identita“ patří v sociálních vědách k nejkomplicovanějším. Teorie identity byla rozpracována zejména v sociální psychologii (Tajfel, 1982, a jiní) jako objasnění toho, jak jedinec vnímá své vlastní postavení v síti sociálních rolí a vztahů. V interkulturní psychologii se setkáváme s termíny „kulturní identita“ (cultural identity), „etnická identita“ (ethnic identity), „národní identita“ (national identity), které mají společnou podstatu:

Identita je pocit prožívání příslušnosti jedince k určitému společenství (etniku, národu, rase), s jehož hodnotami, normami či jinými rysy se ztotožňuje.

Berry et al. (2002) vymezují kulturní identitu jako souhrn přesvědčení a postojů, které lidé sdílejí o sobě samých jako členech určité kulturní skupiny. Tato identita je „utlučená“ a projevuje se jen v situacích, kdy lidé přicházejí do styku s jinou kulturou. Obdobně etnická identita je chápána jako pocit sounáležitosti s určitým etnikem, který může být zdůrazněn společným jazykem, historií, společnými hodnotami či ideály aj.

Národní identita může být charakterizována z hlediska pozitivní funkce, kterou plní (Piscova, 1997, s. 40).

DEF (41) Národní identita plní různé funkce, mezi nimiž je významná integrační úloha, tj. jako prostředek formování solidarity mezi členy společenství, pocit sounáležitosti. Neurčitá, celkem legitimní potřeba někam patřit se modifikuje na artikulované vlastenectví a národní patriotismus,

který může sehrávat úlohu jako mobilizační a sjednocující činitel společnosti, zejména v situacích vnějšího ohrožení. (Piscova, 1997, s. 91)

V dějinách národů a etnik se vyskytují četné případy této mobilizační funkce národní identity - v českém národě to bylo např. v souvislosti

s ohrožením republiky ze strany Německa koncem třicátých let. Podobně u Finů vzdmula národní identita silný pocit patriotismu, který způsobil, že Finsko se ubránilo proti obrovské přesile sovětské armády v letech 1939-1940.

8.1 Primordiální a instrumentální identita

Etnická a národní identita je objasňována též prostřednictvím teorie primordiálního vs. instrumentálního základu, kterou u nás zpřístupnila slovenská psycholožka V. Bačova (1997) podle zahraničních koncepcí: Primordiálním základem identity se rozumí to, „co pochází z daností sociální existence člověka“: příbuzenské vztahy, mateřský jazyk, sousedé, lidé stejného národa a rasy, zvyky a tradice aj. Instrumentální základ identity je dán „příslušností jedince k těm společnostem, která mu přinášejí užitek, praktické výhody (převážně ekonomické a politické)“. Instrumentální identita je založena racionálně, jedinec chápe společnost jako „instrument“ na dosahování cílů.

Bačova (1997, s. 306) vysvětluje, že primordialita má úzký vztah k etnické identitě:

„Podle primordialistického chápání je podstatou etnicity vzájemná hluboká blízkost, spřízněnost, příbuzenství, stejná kultura, teritoriální znaky a biologické znaky (společní předkové, rasa, kmen). Tyto znaky jsou dané a nezpochybnitelné. Oslovují víc emocionální než racionální stránky lidského myšlení. Silně se aktivují, když je společnost ohrožená. Etnicita dodává jednotlivcům nejhlubší identitu. Ta navozuje jednotu a solidaritu, jež překonává různá rozdělení společnosti (podle věku, pohlaví, tříd, vzdělání).“

Autorka uvádí výroky, které ilustrují primordialistické a instrumentalistické „konstruování etnicity“ ve střeoevropské kultuře: Příklady primordialistických přesvědčení:

- Národnost jednotlivce je jednou provždy daná.
- Příslušnost k národu je silnější než příslušnost k sociální třídě.
- Lidstvo žilo ve formě národů odjakživa.
- Jazyk je nej důležitější podmínkou existence národa.
- Každý národ má přirozené právo na vytvoření svého státu.
- Zárukou jednoty státu je národnostní čistota území.
- Budoucí pokolení by měla rozvíjet národní dědictví.

Příklady instrumentalistických přesvědčení:

- Člověk se dokáže stát příslušníkem kterékoliv národnosti.

m Národnostní příslušnost je věcí výběru a rozhodnutí.

b Materiální zájmy spojují jedince víc než národnostní příslušnost.

h Lidé začali žít jako národy až nedávno, v novověku.

b Preferování národnostního principu před státním je nebezpečné.

b Další generace se už nemusí zabývat záležitostmi národa.

b Každý současný národ zahrnuje lidi různého původu (kmenů, ras).

Předpokládá se, že „obsah etnických přesvědčení, která jednotlivec vyznává, ovlivňuje vzorce jeho etnické identifikace“: Jedinci s primordialistickými přesvědčeními prožívají svou etnickou příslušnost intenzivněji.

Někteří sociální vědci považují primordialistický přístup k etnicitě za překonaný, zastaralý. Jak uvádí Bačova (1997):

„V západních sociálních vědách převládal do současnosti názor, že primordialismus, etnicita a silná etnická identita jedinců je romantický a iracionální pozůstatek z minulosti a překážka pokroku. Jednou z příčin tohoto názoru je individualismus, který se vyvinul a dominuje v západní kultuře a v západních společnostech. Proto se domníváme, že tento názor nelze zobecňovat na společnosti a kultury, v nichž individualismus jako hodnotový systém není dominantní.“ (s. 311)

Je tedy zřejmé, že primordialita nebo instrumentalita je ve společnostech zastoupena v závislosti na typu kultury: pro kolektivistické společnosti je charakteristické spíše primordialistické přesvědčení, pro individualistické společnosti spíše instrumentalistické přesvědčení.; Toto rozlišení má důležité praktické implikace: v mezinárodním vyjednávání a v mezinárodních konfliktech se příliš často stává, že vyjednaváči z individualistické kultury (zejména Američané) nechápou a nerespektují primordialistickou etnicitu svých partnerů reprezentujících jinou kulturu (vizjirobněji v podkap. 13.3).

Jaká je vlastně národní identita Čechů a Slováků? Pro současnou českou populaci je k dispozici celkem málo vědeckých zjištění o obsahu a charakteru národní identity, pouze ojedinělé výzkumy sociologů přinášejí poznatky o tom, jaké pořadí důležitosti charakteristik národní identity dospělí Češi proklamují (Nedomová a Kostecký, 1996; Zich, 1999). Naproti tomu na Slovensku byla v posledních letech uskutečněna řada empirických výzkumů týkajících se etnické identity Slováků a národnostních menšin na území Slovenska, národní hrdosti a vzájemných vztahů mezi etnickými skupinami (Baumgartner a Prankovský, 2000; Piscova, 1997; aj.).

Výzkum provedený pracovníky Společenskovedního ústavu SAV v Košicích (Baumgartner a Frankovský, 2000) zjišťoval a srovnával etnické přesvědčení v majoritní a minoritní populaci na Slovensku. Byl aplikován dotazník IDEX podle Bačové, s výroky hodnocenými sedmi-

stupňovou škálou. Celkem 582 respondentům (Slovákům, Ukrajincům, Rusínům) čtyř věkových kategorií byly předkládány tyto otázky:

a Domníváte se, že si zřetelně uvědomujete příslušnost ke své národnosti?

a Domníváte se, že jazyk je nevyhnutelným základem existence národa?

b Považujete příslušnost k národu za navždy danou a neměnnou? a Domníváte se, že národy existovaly vždy, od začátku lidských dějin?

Hlavním zjištěním je to, že se prokázala preference primordialis-tického etnického myšlení, tedy v souladu s předpokladem Bačové (1997) o charakteru kultury obyvatel střední Evropy. Nebyly shledány významné rozdíly mezi sledovanými etniky, avšak zajímavé je, že zdůraznění jazyka jako základu etnicity bylo nejčastější u respondentů nižšího věku (20-34 let, 35-49 let).

V jiném slovenském výzkumu objasňuje Piscova (1997), že mezi různými aspekty národní identity je jedním z nej důležitějších teritoriální aspekt. Ten je reflektován vyjádřením vztahu lidí k různým teritoriálním úrovním - k obci či městu, k okresu, k Slovenské republice a posléze k Evropě. Zjistilo se, že u slovenské populace výrazně dominuje blízký vztah jednak k místní lokalitě, jednak k Slovenské republice. Avšak právě zde se objevují významné rozdíly mezi etniky, jak dokládá tab. 9 (Piscova, 1997, podle Bodnárové, 1997).

Tab. 9 Vztah k Slovenské republice podle národností (v %)

Národnost Vztah

	velmi blízký	nepříliš blízký	vůbec ne blízký	
slovenská	43,3	46,4	6,1	2,3
maďarská	20,9	50,0	17,9	9,7
Jiná	34,2	50,0	13,2	2,6

i ' Jak je vidět (s omezením daným malou velikostí vyšetřovaných skupin respondentů), příslušníci menšin mají významně horší vztah k zemi, v níž žijí - více než 27 % slovenských Maďarů nemá k této zemi „blízký vztah". Toto zjištění je v souladu s nálezy týkajícími se postojů etnických menšin i v mnoha dalších zemích.

{lv/

8.2 Vztah národní identity a evropské identity

V současných letech je velmi aktuální problematikou vztah mezi národní identitou, sdílenou příslušníky jednotlivých národů Evropy, a tzv. evropskou identitou. Evropská identita je konstruktem těch politiků a sociálních vědců, kteří prosazují integraci zemí v rámci Evropské unie, nejlépe dovedenou až do federalistické podoby. Proto se postuluje „evropská identita" jako ztotožnění občanů s integrovanou či federalizovanou Evropou. Jak známo, požadovaná evropská identita je postulát, o jehož realnost se politici příliš nezajímají - avšak existují o něm určité nálezy právě v interkulturní psychologii.

V některých zemích se objevují práce objasňující historické kořeny a neměnnost národní identity obyvatelstva dané země. Skupina historiků a sociálních vědců zkoumala u skandinávských národů a u obyvatel Británie, zda národní identita se objevuje až v moderním věku, nebo zda existovala i dříve, jaký je vztah mezi národní identitou a jazykem a kde vlastně leží počátek národní identity Skotů

(Scottishness), Velšanů (Welshness), Dánů a jiných (Björn, Grant a Stringer, 1994). Tito odborníci se shodují v tom, že národní identita existovala již v období raného středověku a dříve:

„Národy existovaly již ve starověku a středověku. Nemají ovšem všechny znaky moderních národů. Dnes víme, že období migrací bylo ihned následováno aktem ‚teritorializace‘, které dalo příslušné populaci politickou a národní identitu (gens) v rámci určitého území (patria).“ (s. 24)

Jak bylo uvedeno v podkap. 3.3, také čeští historici dokládají vznik národní identity Cechů již v období středověku. To všechno svědčí o síle a vytrvalosti národní či etnické identity.

Dnes se národní identita vymezuje v protikladu či v disharmonii k evropské identitě. Tak je tomu zejména s identitou Britů označovanou jako Britishness. Například Kumar (2003) vysvětluje v práci s příznačným názvem Britain, England and Europe - Cultures in Contra-flow (Británie, Anglie a Evropa-Protikladné kultury), že z historických a náboženských příčin je britská, resp. anglická identita neslučitelná s identitou evropskou:

„Od poloviny 17. století, kdy byla Anglie konfrontována se dvěma katolickými státy, Španělskem a Francií, nastal odklon Anglie od kontinentální Evropy. Anglie se klonila k míru, svobodě a protestantismu, kdežto kontinentální Evropa k militarismu, despotismu a katolictví. Anglický právní systém Common Law byl v protikladu s kontinentálním římským právem, stejně jako anglický individualismus s kontinentálním byrokratismem a státní kontrolou.“ (s. 15)

Nejen Kumar, ale i další odborníci označují Brity za „ostrovní rasu“ (island race), kvůli různým specifickým britské identity. Avšak také u jiných národů a etnik Evropy se projevuje rozpor mezi národní identitou a postulovanou evropskou identitou.

Jaký je tedy reálný vztah národní identity a evropské identity?

Existuje řada výzkumů, které se snaží zjistit, jak vnímají a hodnotí evropskou identitu mladí lidé či dospělí v jednotlivých evropských zemích. Většinou jde o zjištění týkající se jen populace jedné země, někdy je zahrnut i komparativní aspekt. Příkladem je šetření o „zprostředkovaném“ vnímání evropské identity (Du Bois-Reymond, 1998): Vysokoškolští studenti ve třech zemích (Německo, Nizozemsko, Británie; celkem 225 subjektů) psali eseje na zadanou otázku: „Co pro mne osobně znamená Evropa?“ Na základě obsahové analýzy výpovědí se ukázalo, že studenti z Nizozemska a Británie jsou dosti kritičtí vůči evropské integraci a zdůrazňují uchování své národní identity a národní kultury. Podle autorky u nizozemských subjektů hraje roli hlavně obava, že malé národy mohou být „převálcovány velkým bratrem“, tj. Německem jako vedoucí zemí v Evropě (viz o vztazích mezi malými a velkými národy v podkap. 13.2). Závěr je tudíž dosti skeptický:

„Celkový dojem z našich dat není příslibem pro budoucnost Evropy. Mladá generace, a to v různých zemích, má těžkosti identifikovat se s potenciální sjednocenou Evropou. Většina našich respondentů byla skeptická, pokud jde o další vývoj. Především zdůrazňovali na základě osobních zkušeností, že Evropa neposkytuje nic pro jejich rodiny, přátele, práci.“ (Du Bois-Reymond, 1998, s. 32)22

Nezávisle na předchozím byl proveden na univerzitě v Múnsteru srovnávací výzkum národní identity Němců a Nizozemců a jejich postojů k evropské identitě (Plorack a Piontkowski, 1999). Zjistilo se, že skutečně existují rozdíly mezi příslušníky obou národů:

■ Nizozemský soubor respondentů projevoval na škále měřící intenzitu národní identity (national identity scale) významně silnější národní identitu než soubor německých respondentů.

22 Nálezy tohoto a jiných výzkumů o postojích západoevropské mládeže k evropské identitě a evropské integraci byly zcela ignorovány v masové kampani zaměřené na podporu vstupu České republiky do EU na jaře 2003.

■ Zároveň také Nizozemci projevovali silnější národní identitu než evropskou identitu, zatímco stupeň národní identity a evropské identity byl u Němců takřka stejný.

b Respondenti z obou zemí, kteří projevovali silnou identifikaci se svým národem, podporovali také silněji udržení národní kultury než respondenti se slabou národní identifikací.

To je ovšem dílčí pohled na základě nevelkých vzorků obyvatelstva dvou evropských zemí. Národní identita je zřejmě závislá na mnoha determinantách - sociokulturních, geopolitických, historických -, takže se může odlišovat mezi zeměmi i u paralelních socioprofesionálních skupin populace. To lze vidět na výsledcích jiného výzkumu (Cinni-rella, 1997), v němž byla srovnávána národní a evropská identita ve skupinách univerzitních studentů dvou zemí - Británie a Itálie. U Britů byl zjištěn nesoulad mezi národní identitou (vysoká intenzita) a evropskou identitou (nižší intenzita). Ve vzorku italských studentů se tento rozdíl takto markantně neprojevoval.

Zatím největší systematická komparace vnímání národní identity a evropské identity byla provedena v rámci projektu Eurobarometr (Eurobarometer), Eurobarometr je rozsáhlé výzkumné šetření realizované Evropskou komisí, jímž se opakovaně provádí výzkum veřejného mínění na reprezentativních vzorcích populace členských zemí EU a v posledních letech i kandidátských zemí. V dokumentu Standard Eurobarometer 45 (1996) jsou publikovány výsledky dotazování o tom, zda se obyvatelé zemí EU ztotožňují s evropskou identitou (feeling European - cítit se Evropanem), nebo zda se považují především za občany svého státu či regionu. Výsledky jsou pozoruhodné:

■ Na otázku: „Považujete se především za občana Evropské unie, občana své země, nebo občana svého regionu?“ odpověděla většina (61 %) dotázaných (v souhrnu všech zemí EU), že na prvním místě se cítí občany své země, na druhém místě občany svého regionu (22 %) a jen malá část (16 %) se ztotožňuje s evropskou identitou.

■ Ještě pozoruhodnější jsou však data o tom, jaké je rozložení vztahu mezi evropskou a národní identitou v jednotlivých zemích Evropské unie, jak dokládá tab. 10.

Jak je doloženo těmito daty, ve všech zemích Evropské unie převládá ztotožnění obyvatel s identitou své vlastní země, zatímco přihlašování se k evropské identitě (resp. k „evropskému občanství“) je velmi slabé. Je příznačné, že nejsilněji je národní identita (řesp. přihlašování se k „občanství své země“), jako prioritní vyjadřována obyvateli početně malých zemí - Finska, Švédska, Dánska, Portugalska, Řecka, Irska, Nizozemska. Možná to souvisí s historickým vývojem národů těchto zemí, které si svou národní identitu intenzivněji uvědo-

Tab. 10 Rozložení identit v zemích Evropské unie (v procentech dotazovaných obyvatel)

Země	Evropská	Národní	Regionální
Finsko	4	78	18

Švédsko	6	69	25	
Dánsko	7	79	13	
Portugalsko	9	64	27	
Řecko	10	74	16	
Španělsko	10	51	38	
Rakousko	11	71	18	
Německo	14	59	27	
Spojené království	15	71	14	
Belgie	15	51	32	
Nizozemsko	16	67	15	
Irsko	16	77	7	
Francie	16	61	23	
Lucembursko	25	62	12	
Itálie	30	53	16	

Pramen: Standard Eurobarometer 45, 1996, s. 87.

mují a chrání. Avšak i obyvatelstvo Británie, jež je početně velkou zemí, manifestuje silnou národní identitu.

S tím souvisí obava ze ztráty národní identity a kultury země, jež byla zjišťována u občanů EU (Standard Eurobarometer 51, 1999): Tuto obavu sdílejí především Irové (63 % respondentů), Řekové (54 %), Lucemburčané (49 %), Dánové (48 %), Švédové (47 %), Finové (45 %) a opět občané Británie (68 %).

Je ale vztah mezi národní identitou a evropskou identitou trvalý, nebo se pod vlivem členství v EU mění? Ze srovnání dat získaných v různých časových obdobích je zřejmé, že postavení národní identity se nemění: Podle posledního šetření (Eurobarometer 57, 2002) zůstává silný pocit převažující národní identity stále u příslušníků malých národů (Finsko, Švédsko, Řecko, Irsko) a V. Británie.

Jak je patrné, vztah národní identity a postulované evropské identity se na základě výzkumných nálezů jeví jinak než v propagačních materiálech o integrování Evropy.²³

²³ Sotva přispěje k budování evropské identity také stále přežívající postoj některých politiků, kteří Evropu ztotožňují jen s velkými západoevropskými národy - jako např. tvrzení R. Prodiho v masově šířené publikaci: „Tolikrát jsme řekli, že Evropa je dcerou latinské a germánské kultury..." (Prodi, 2003, s. 39, zvýraznil J. P.) - Cožpak kultura Slovanů nebo Ugrofinů a dalších etnik nepřispívala k rozvoji Evropy?

Zároveň je nutno vidět, že národní identita zůstává stále něčím, co se nedá v úplnosti postihnout jen na základě kvantitativního vyhodnocování výpovědí respondentů v dotaznících apod. Je to tužba určitých společenství lidí, kteří požadují svobodu a samostatnost tehdy, když cítí, že jim je upírána, nebo hrozí, že ji ztratí. Také tuto emocionálně založenou stránku je nutno respektovat ve výzkumech interkulturní psychologie, protože se znovu a znovu objevuje v různých zemích světa. Vedla k osamostatnění slovenského národa v nedávných letech a zesiluje např. u Skotů v Británii či u frankofonních Québečanů v Kanadě. Výstižně je to vyjádřeno vyznáním národní identity, které u nás zveřejnila Louise Beaudoinová, ministryně zahraničí kanadské provincie Québec (Právo, 7. 10. 1999):

„Zvenčí může být dost složité proniknout do našeho problému. Jsme jako relativně malý národ obklopeni anglofonním mořem. Nedivte se tedy, že se nechceme v tomhle oceánu rozpustit.

Chceme si prostě uchovat národní, jazykovou a kulturní identitu. Vzhledem k přesahu ekonomických hranic nad politickými, je naše identita velmi zranitelná. Je vystavena čím dál silnějším tlakům. Musíme ji proto chránit.

Existuje i sociálněpsychologický rozměr věci - pocit Québečanů, že an-glofonní Kanada není jejich vlastní země. Mají pocit ztotožnění s Québecem, konkrétním územím, kde se mluví francouzsky, kde se žije frankofonně, kde je francouzskou kulturou naplněn duchovní a společenský rozměr země.

To ostatní je velice odlišné anglofonní severoamerické prostředí. Kanada je pro nás anglofonní asimilační žentour."

8.3 Národní charakter

Fenomén nazývaný „národní charakter" je v psychologickém nazírání uvědomován a popisován již od časů antiky. Je známo, že starověcí Řekové zaznamenali určité charakteristické rysy etnik (např. Peršanů, Egyptanů), s nimiž přicházeli do styku, a právě tak římscí autoři, zanechali svědectví o etnických společenstvích, s nimiž většinou válčili. Mnohé etnopsychologické charakteristiky zaznamenal Gaius Iulius Caesar ve svých válečných pamětech, zvláště o Galech (tedy Keltech) a Germánech.

Caesar vlastně prováděl první interkulturní psychologické komparace (samozřejmě nevědecké, jen na základě vlastní zkušenosti), když např. vysvětloval, v čem a proč se odlišují Galové a Germáni:

„Germáni mají dosti jiné obyčeje. Celý jejich život - to je lov a horlivý vojenský výcvik. Odmala zvykají útrapám a hledí si otužování. Kdo zůstanou nejdéle panici, požívají mezi svými nejchvalnější pověsti. Neboť panictví - soudí Germáni - podporuje mohutný růst, zvyšuje síly, tuží svalstvo. ...

Kdežto Galium blízkost provincií a znalost zámožského zboží poskytuje hojnost věcí k blahobytnému životu a zvýšené potřebě, proto si zvykli Germánům podléhat, a byvše od nich v bitvách mnohokrát poraženi, dnes už se s nimi ani sami nesrovnávají co do statečnosti." (Caesar, 1972, s. 185-189)

Zkoumání národního charakteru ve smyslu moderní psychologie bylo zřejmě zahájeno až dílem Wilhelma Wundta, jeho desetisvazkovou Psychologií národů (Völkerpsychologie), vydávanou na počátku 20. století. Avšak tím, kdo asi více ovlivnil evropské a také české odborníky v této oblasti, byl Gustave Le Bon. Tento francouzský psycholog a sociolog vydal pozoruhodnou knihu, jež vyšla i v českém překladu s názvem Psychologické zákony vývoje národů (Le Bon, 1898). V této knize popisuje

charakteristiky vytvářející „duši národa“ a „duši rasy“ (tedy podle dobového pojetí personifikace národů). Mezi základní Le Bonovy teze patří zvláště to, co se později stalo ústřední myšlenkou teorie kulturního relativismu, tj. že odlišnost etnik a národů je doprovázena odlišnostmi ve vnímání a chápání objektivního světa:

„Hluboké rozdíly mezi duševním složením rozličných národů mají ten následek, že tito národové pojmají svět velice různým způsobem. Z toho vyplývá, že cítí, uvažují a jednají velice různými od sebe způsoby, a že se následkem toho ocitnou často v neshodě o všech věcech, jakmile se spolu setkají. Většina válek, jichž dějiny jsou plny, se zrodila z těchto neshod.“ (s. 146)

U nás navazoval na Le Bonovy myšlenky zejména Emanuel Chalupný (1879-1958), český sociolog také s orientací na psychologické problémy. Je autorem knihy *Národní povaha česká* (Chalupný, 1907), v níž zformuloval jako asi první v české vědě definiční vymezení pojmu národní povaha:

DEF (42) Národní povaha je souhrn vlastností, jimiž národ se liší od národů jiných. Tato povaha dochází výrazu v myšlení, cítění a jednání, tedy ve všem, čím národ žije. Jeho jazyk, zvyky, zaměstnání, kroje, umění, náboženství, mravní zásady, politické a právní řízení nabývají zvláštního rázu a během generací se ustalují a vyhraňují v svérázný charakter, (s. 7-8)

Chalupný argumentoval, že národní povaha úzce souvisí s jazykem příslušného etnika: „Jazyk není sice příčinou, ale je plodem a projevem národní povahy, a tedy lze ji z něho vyčistit.“

O posuzování souvislosti mezi jazykem a národní povahou se vedou stále debaty mezilingvisty i psychology. Většinou se soudí, že nějaká souvislost zde existuje, ale doklady o tom bývají mnohdy vědecky nevěrohodné. Tak tomu bylo u Chalupného, když např. vysvětloval, že:

„francouzština je jazyk vznětlivého, radikálního, kvapného národa, proto se v tomto jazyce zkracují slova; naopak němčina je jazykem důkladných, zdoluhavých Němců, a proto má jejich jazyk slova dlouhá“.

Po Chalupném se otázkami národního charakteru Čechů zabývali další - zejména J. Mahen (1924) a F. Peroutka (1934). Byly to však vesměs práce úvahové, nikoli přímo vědecké (viz o tom v podkap. 9.1). V současné době se u nás neprovádí výzkum národního charakteru.

Jinak je tomu v zahraničí, kde se tato problematika stala tématem teoretických a výzkumných analýz v rámci interkulturní psychologie a komparativní sociologie. Jedním z odborníků v této oblasti je Alex Inkeles ze Stanfordovy univerzity, jenž vydal knihu s názvem *National Character: A Psycho-Social Perspective* (Inkeles, 1997). V této knize je uplatněno komparativní hledisko: Inkeles popisuje charakter Němců (na základě dat z druhé světové války), Američanů (jimž věnuje v knize nejvíce místa), Dánů a Nizozemců, i sovětských občanů (avšak jen uprchlíků na Západ). Inkeles používá jak svých vlastních dat (většinou získaných z dotazníkových šetření), tak data z Euro-barometru a jiných zdrojů.

Některé komparace národních charakterů v Inkelesově analýze jsou pozoruhodné. Například při srovnávání Dánů a Nizozemců by se dalo očekávat, že v jejich národním charakteru nejsou velké difference, neboť jde o dva západoevropské národy s blízkou kulturou, příbuzným jazykem atd. Přesto rozdíly shledány byly, zejména v psychosociálních charakteristikách „kvality života“ - např. Nizozemci

se cítí více omezeni ve svém životě než Dánové, ve větší míře prožívají životní zátěž, mají nižší pocit životní pohody atd., jak ilustruje tab. 11 (výběr z obsáhlejší tabulky, Inkeles, 1997, s. 374).

Tab. 11 Kontrastní rysy národního charakteru Nizozemců a Dánů

Nizozemci Dánové

Kontrola života

Jak mnoho svobodného rozhodování a kontroly máte nad svým životem? (odpověď „velmi mnoho“) 22% 43%

Vnímané zatížení

Mají lidé vykonávat nařízení, i když s nimi plně nesouhlasí? (odpověď „ano“) 39% 57%

Věříte v existenci hříchu? (odpověď „ano“) 49% 29%

Věříte v existenci pekla? (odpověď „ano“) 15 % 8 %

Pocitové stavy

Jak jste spokojen/a se svým životem? (odpověď „velmi spokojen/a“)* 42% 55%

Jak často pociťujete doma úzkost?

„často“ nebo „někdy“ 71 % 22 %

„nikdy“ _6%_44%

* průměr dat z 12 šetření v průběhu 10 let Pramen: Inkeles, 1997, s. 374.

Inkeles interpretuje data o Dánech a Nizozemcích takto:

„Tyto dva národy byly vybrány ke srovnání proto, že se předpokládala shoda mezi nimi v mnoha ohledech, neboť obě populace sdílejí společnou evropskou kulturu. Problém ale není, nakolik jsou si podobné, nýbrž zda a jak mnoho se vzájemně odlišují. Zjištěné diference se nezdají být náhodné. Spíše naznačují, že vedle společných rysů evropské kultury jsou mezi Dány a Nizozemce také odlišnosti v psychosociálních rysech.“ (s. 372-373)

K tomu přistupuje zjištění o „národní hrdosti“, které opět svědčí o rozdílech: Na vlastní národ jsou „velmi hrdí“ více Dánové (30 %), méně Nizozemci (19 %).

Existují desítky jiných komparací národních charakterů různých populací. Některé jsou založeny na srovnávání „národních kultur“ podle taxonomie Hofstedeho (viz v podkap. 5.1, 5.2), např. komparace Japonců a Nizozemců (Hofstede a Soeters, 2002).

Je pozoruhodné, že velkou pozornost věnují systematickému výzkumu národního charakteru právě Japonci.²⁴ Ti zřídili pro tento výzkum speciální instituci (Research Committee of the Study of Japanese National Character), která publikuje od roku 1961 data z prováděných šetření. Aplikují se v nich přímé rozhovory (face-to-face interview) a dotazníky, obvykle, s 2000-4000 respondentů. O těchto periodických analýzách informuje Hayashi (2002). Japonci se tak dozvídají, že některé nepodstatné rysy jejich národního charakteru se pod vlivem Západu a amerikanizace sice mírně obměňují, ale základní hodnoty japonské národní kultury zůstávají v čase neměnné.

Existují pokusy o přesnou kvantifikaci národního/etnického charakteru. Japonský odborník Ch. Hayashi (1998) uveřejnil v časopise *International Journal of Comparative Sociology* studii, v níž statistickými metodami (s využitím dat získaných pomocí dotazníků) měří a srovnává charakter sedmi národů - Japonci, Američané, Němci, Nizozemci, Angličané, Francouzi a Italové. Hayashi vymezuje „národní charakter“ ve své studii následovně (s. 92-93):

DEF (43) Národní charakter je souhrn znaků kolektivu zahrnující hodnotový systém, způsoby myšlení, postoje, pocity a porozumění. Je pro něj příznačné také specifické kulturní klima představované sociálními normami, zvyky, vzděláním, uměním, náboženstvím aj.

²⁴ To má více příčin, zejména odlišnost kultury, silně uvědomovaná při konfrontaci s cizinci. Jak známo, Japonsko bylo ve své historii až do konce 19. století uzavřenou zemí, čehož důvodem byl strach z vnějšího ohrožení. Toto dědictví se udržuje i dnes jakožto obava z narušení národní kultury, a proto je asi tak silný zájem o studium vlastního národního charakteru a jeho případných změn.

Hayashiho studie má spíše smysl metodologický než faktografický; dozvíme se z ní, jak lze statistickými postupy národní charakter měřit, ale nikoliv konkrétní fakta o srovnávaných národních charakterech.

Vedle pojmu „národní charakter“ se jeví pro psychologii důležitý také pojem národní mentalita. Je to sice jev uvědomovaný již dávno, ale nedostatečně prozkoumaný. Jak konstatuje J. Janoušek (1999), „národní mentalitou rozumíme soubor společných psychických vlastností členů určitého etnického společenství“ (s. 29). Podle tohoto výkladu by národní mentalita mohla být chápána jako součást národního charakteru nebo je možno oba jevy považovat za víceméně totožné.

8.4 Národní autoportrét

Jiný přístup k vymezení a hodnocení národního charakteru aplikují ti odborníci, kteří pracují s metodou tzv. národního autoportrétu (national self-portrait). Jde o metodu, kdy příslušníci určitého národa či etnika jsou dotazováni na to, jak vidí svůj vlastní národ, jaké vlastnosti mu připisují, event. jak tyto vlastnosti srovnávají s vlastnostmi jiných národů. Tato metoda je používána ve Finsku. Finové totiž rádi hodnotí sami sebe a srovnávají se s jinými národy, což pramení nejvíce z toho, že v dřívějších desetiletích existoval ve finské populaci jakýsi komplex národního sebedopceňování: Finové se považovali za chudší a méně schopné než jejich „větší bratr“, tj. Švédové. Dnes nejsou mezi oběma národy ekonomické či vzdělanostní rozdíly, avšak snaha utvrzovat si národní identitu srovnáváním s jinými národy Finům zůstala. Někteří autoři však píšou o tom, že Finové projevují stále určitou „komunikační anxieta“ ve styku s cizinci, protože mají nízké národní sebehodnocení. Podívejme se nyní na jeden výzkum v této oblasti:

Jaakko Lehtonen (1992) z univerzity v Jyväskylä prováděl výzkum opírající se o model národních stereotypů. Model zahrnuje čtyři druhy výpovědí respondentů o vlastním národě a o jiných národech:

: Model národních stereotypů (Lehtonen, 1992)

S 1 -> S 1: Jednoduchý autostereotyp na základě výpovědi: „Podle našeho názoru jsme my (naš národ)...”

S 1 -> (S 1 <r S 2): Projektovaný autostereotyp: „Myslíme si, že oni (příslušníci konkrétního cizího národa) nás považují za...” S 1 -> (S 2 -> S 2): Projektovaný heterostereotyp: „Podle našeho názoru si oni (příslušníci konkrétního cizího národa) o sobě myslí, že jsou...” S 1 S 2: Jednoduchý heterostereotyp: „Myslíme si o nich (o příslušnících konkrétního cizího národa), že jsou...”

Tento model umožňuje charakterizovat určitý národ jednak z úhlu nazírání na sebe sama (Selbstbild), jednak z úhlu hodnocení vlastního národa příslušníky jiného národa (Fremdbild). Sdílené stereotypy či sdílená hodnocení sebe sama a jiných hrají zřejmě roli v interkulturní komunikaci a mohou způsobovat i pocity méněcennosti, či naopak nadřazenosti některých národů. Lehtonen (1992) prováděl výzkumy, v nichž srovnával jednak Finy a Švédy, jednak Finy a Estonce (ti jsou s Finy jazykově a etnicky příbuzní) a konečně Finy a Rusy. Níže jsou uvedena některá data o autostereotypech a heterostereotypech získaná od finských dospělých informantů. Hodnoty E vyjadřují počet pozitivních (+) nebo negativních (-) charakteristik mezi deseti nejfrekvencovanějšími:

- My, Finové, si o sobě myslíme, že jsme: pracovití, nedůvěřiví, ostýchaví, čestní, předpojatí, toporní, houževnatí, mlčenliví, sobečtí, samolibí. E = - 7
- My, Finové, se domníváme, že Švédové nás považují za: hloupé, pracovité, pijáky, zaostalé, pomalé, agresivní, chudé, prostáčky, ostýchavé, houževnaté. E = - 8
- My, Finové, se domníváme, že Rusové nás považují za: bohaté, klidné, pracovité, pijáky, zapadáky, přátelské, hrdé, nezdořilé, moderní, čestné. E = + 7
- My, Finové, se domníváme, že Estonci nás považují za: bohaté, klidné, přátelské, pracovité, pomáhající, moderní, hrdé, nezávislé, pohostinné, kultivované, bojovné. E = + 10.

Jak je patrné, při sebehodnocení Finů vysoce převládají negativní charakteristiky a totéž se objevuje při projektovaném stereotypu, tj. jak hodnotí Švédové Finy podle názoru Finů. Podle Lehtonena a jiných odborníků to svědčí o neracionálních, pesimistických autostereotypech udržujících se ve finské populaci. Souvisí to s malým počtem obyvatel země? (Švédů je téměř dvojnásobný počet než Finů.) Zdá se, že nikoliv - jak o tom svědčí překvapující nálezy z estonské populace:

Výše referovaný výzkum Lehtonenův byl totiž se stejnou metodikou a v srovnatelné skupině informantů proveden v Estonsku. Ukázalo se, že autostereotypy Estonců a Finů se podstatně odlišují: Estonci chovají o sobě převážně pozitivní charakteristiky (E = + 8) a také se domnívají, že ze strany Švédů jsou posuzováni převážně pozitivně (E = + 8).

Finové tedy mají o sobě nepřiměřeně negativní, sebezpodceňující mínění, jež neodpovídá tomu, jak jsou fakticky pozitivně vnímáni příslušníky jiných národů. Podle některých výzkumů jsou finští

manažeři a obchodníci považováni zahraničními partnery za spolehlivé, klidné a houževnatě pracující. Naopak Estonci (kterých je pouze 1,5

milionu ve srovnání s 5 miliony Finů) sebedoceňující mínění o svém vlastním národu nemají.

Čím však jsou rozdíly v autostereotypech mezi Finy a Estonci způsobovány? Podle některých autorů je to způsobováno historickými důvody: Finsko bylo od 12. století až do roku 1809 součástí švédského království jako jeho chudé a ekonomicky i kulturně zaostávající teritorium - a to se zřejmě promítá do reflexe národní identity Finů dodnes, kdy je Finsko jednou z nejvyspělejších zemí světa. Estonsko naopak mělo své kořeny v západoevropské, především německé kultuře a ve srovnání s početně daleko mohutnějším Ruskem bylo vždy ekonomicky vyspělejší a vzdělanější (např. univerzita byla založena dříve v Estonsku než v Rusku) - odtud plynou i pozitivní charakteristiky (autostereotypy) národní identity tohoto malého národa.

Jaký by asi byl profil národní identity Čechů měřený touto metodikou? O tom se zatím můžeme jen dohadovat. Lze však soudit, že národní autoportrét významně ovlivňuje život národů, tedy i českého - jak to obecně definuje B. Kuras (1999, s. 11):

„Způsob, jakým se národy chovají, je přímo závislý na tom, jak pohlížejí na sebe a na své dějiny. Podobně to, jak se k nim chovají druzí, závisí na tom, jak druzí pohlížejí na ně a na jejich dějiny. To pak zase závisí na tom, jak národy dovolí druhým na ně pohlížet a k nim se chovat.“ (Zvýraznil J. P.)

Kapitola 9

Psychologie českého etnika

V této kapitole se dostáváme k velmi „choulostivé“ záležitosti: Když někdo píše o svém vlastním etniku, může se dostávat do nebezpečí, že jeho vlastnosti nekriticky nadhodnocuje, nebo naopak podhodnocuje. Obojího se samozřejmě snažím v maximální míře vyvarovat a jako v celé této knize budu se opírat především o věrohodné výzkumné výsledky. Bohužel právě ve výzkumu českého etnika je -v důsledku nerozvinutosti etnopsychologie a interkulturní psychologie u nás - velmi málo vědeckých poznatků o psychologických charakteristikách současného českého etnika. Na druhé straně existují četné reflexe vlastností českého etnika publikované v médiích, jak v pohledu Čechů, tak v pohledu cizinců. Tyto reflexe připomenu jako zajímavý, byť nevědecký, zdroj informací o nás samých.

V této kapitole nejprve stručně zbilancuji, co bylo publikováno o českém národním charakteru, a v druhé části podrobněji uvedu nálezy o etnických postojích, stereotypch a předsudcích Čechů.

9.1 Česká národní povaha

Jaký je národní charakter českého etnika? Tuto otázku si kladli mnozí sociální vědci, filozofové a žurnalisté již před sto lety i dříve. Někteří této otázce věnovali i samostatné knižní práce. Zejména Emanuel Chalupný, profesor sociologie na univerzitě v Brně, napsal a vlastním nákladem vydal knížku Národní povaha česká (Chalupný, • 1907). Je to zvláštní spis: na jedné straně pokoušející se o vědecký přístup - Chalupný např. definoval pojem „národní povaha“ (viz v pod-kap. 8.3), na druhé straně obsahující některé neseriózní spekulace.

Jaké vlastnosti jsou podle Chalupného příznačné pro českou národní povahu?

Chalupný nejprve vychází z názorů T. G. Masaryka, jenž v knize Česká otázka vyvracel hojně citovaný výrok, že Slované, a tedy i Češi, mají „holubí povahu“. Sám Chalupný považuje za charakteristickou vlastnost Čechů hlavně iniciativnost a současně nedůslednost:

„Čech se vmyslí do všeho - ale nevytrvá. Uchvátí mnohdy primát, ale brzy ho pozbude. Učiní skvělý vynález, jako takový Ressel, ale nedovede ho zpeněžit. Český závod Laurin & Klement zvítězí v mezinárodní soutěži - a pak se změní v majetek cizinců. Čech razí cestu, ale ne sobě, nýbrž jiným. Jakýsi bezděčný altruismus.“ (s. 23)

Jinou typickou vlastností Čechů je individualismus:

„Česká kultura je víc individualizována než jinde. Proto v umění a vědě, kde cenu mají hlavně díla jednotlivců, vynikáme více nežli v politice, kde rozhoduje výsledek, a ne úmysl nebo program.“ (s. 25)

Podle Chalupného je pro český národní charakter typická i mírumilovnost:

„Čechové jsou stateční, ale přece mírumilovní, tj. když je zle, dovedou bojovat, ale když nemusí, mají nejraději pokoj“ (s. 27).

Chalupný přisuzuje Čechům ještě mnoho dalších vlastností, zejména tvořivost, sklon k racionalismu, jímž se také odlišují od Slováků: „Typ český je západní, rozumovější, typ východní citovější“ (s. 38).

Poněkud kuriózně vyznívá spekulace Chalupného o tom, že i z jazyka Čechů lze soudit na určitý rys jejich národní povahy - anticipace: To, že má čeština přízvuk na první slabice slov, prý svědčí „o anticipující, nedočkavé povaze a tím i jisté nestálosti; český vzestup je rychlý a bravurní, brzy však ochabne“.²⁶

Bohužel po Chalupném se nenašel psycholog či sociolog, který by projevoval zájem o vědeckou analýzu povahy českého etnika. Toto téma však zaujalo spisovatele Jiřího Mahena natolik, že napsal knihu o českém Charakteru (1924). Nepřistupuje k tématu vědecky, avšak se správným názorem o užitečnosti „národní sebereflexe“ jako informačního zdroje:

25 Je jisté, že v této spekulaci se Chalupný mýlil. Avšak na druhé straně existují doklady toho, že mezi vlastnostmi určitého jazyka a psychikou (charakterem) příslušného národa či etnika skutečně může existovat nějaká souvislost - viz podrobněji v kap. 10.

i ;Nejvíce odpovědí na otázku, jak se projevuje česká povaha celkem, našli ■ bychom v hospodách, v úvodnicích našich deníků a v našich humoristických ' časopisech“ (s. 11).

Mahen v knížce vyjmenovává „užitečné“ a „málo užitečné nebo škodlivé“ vlastnosti charakterizující české etnikum. Zde uvádím některé z Mahenova výčtu:

Užitečné vlastnosti:

- Český člověk je člověkem zdravého, opatrného rozumu.
- Je schopen velkých myšlenek a má smysl pro velké věci.
- Je schopen ideálního nadšení a rozhorlení.
- Je čiperný přes svou „rovnováhu“, ačkoliv je pomalý.

- Je aktivní - budme rádi!
 - Je schopen do určité míry organizace práce.
- Málo užitečné nebo škodlivé vlastnosti:
- Český člověk je těkavý, nevytrvá a rád přehání.
 - Má v sobě poměrně málo odvahy, je málo revoluční.
 - Je spíše Hamletem než don Quijotem.
 - Nábožensky je vlažný a netečný až povážlivě.
 - Je spíše chytrákem než člověkem, který se osvobozuje bojem.

Zajisté bychom shledali v těchto charakteristikách leccos, co by bylo možno přisuzovat i současným Čechům - ostatně rysy národního charakteru jsou dosti trvalé v čase, jak bylo vysvětleno v podkap. 8.3. To dosvědčuje i jiná práce o české národní povaze, knížka F. Peroutky *Jací jsme* (1924, 2. vyd. 1934). Autor byl povoláním žurnalista, a tomu odpovídají jeho formulace vlastností české národní povahy, ale na druhé straně se pokoušel o některá srovnání Cechů s jinými národy:

„Nebyli jsme nikdy duševními askety. Ve stránce rozumové a v množství myšlenek není u nás vad. Ale naše myšlenky s námi nerostou. Nedovedeme dosti při nich stati.“ (s. 19)

„Naučili jsme se chápat vše. Francouz velmi těžko chápe cizí umění nebo se jím aspoň velmi těžko baví. Ale my jsme cizí literaturu, obrazy, hudbu pochopili snad dokonce všestranněji než ostatní národové.“ (s. 20) „Otázka slovanské humanity nebyla dosud vědecky zpracována a rozhodně tím není řečeno nic určitého o naší povaze, praví-li se, že jsme národ slovanský. Poláci například nemohou býti pokládáni za národ humanitní v masarykovském smyslu. Věřili v různé věci, ale nejvíce věřili v meč. Smyslem jejich historie je boj a odboj a jejich poesie je naplněna chválou boje.“ (s. 140)

Peroutka zastával tezi často se pak objevující u některých jiných autorů, včetně některých současných, že Češi jsou „malý a slabý národ“:

„Vedle našeho položení na křižovatce působila na naši povahu i nezabezpečení národní existence. Národ velký a silný, jehož existence je nepopíratelná a neohrožitelná, vyvíjí se zcela jinak než národ, který se dlouho domnívá, že je na zhasnutí.“ (s. 21)

I dnes je tato teze národní sebelítosti, rezignace před velkými národy apod. zastávána některými politiky, žurnalisty či spisovateli. Zvláště vyhrcošeně to vyjádřil spisovatel Jáchym Topol (2003) v jedné své stati, v níž „provinční češství“ spojuje s budoucím oslabením jazyka:

„My jsme okraj, my jsme díra, Čechy jsou díra, provincie, to rozhodně. ... My nemáme jazyk, kterým mluví mnoho lidí, my nemáme žádné bitevní lodě, my nemáme tolik katedrál, jako mají někde jinde. ... Jsme provincie, český jazyk je jazyk provincie. Je to otázka několika desetiletí nebo možná dvou let, kdy čeští spisovatelé začnou psát anglicky. Jeden z důvodů bude, aby své knihy prodali, aby si dobře žili. Druhý, aby nebyli provinční. A třetí, že už je čeština vůbec nebude zajímat.“ (s. 3)

Stěžší lze konstatovat, zda tento extrémní postoj vyjadřuje určitý rys české národní povahy, tj. sebedoceňování, „ušlápnutost“, nízkou národní hrdost - avšak nepochybně tento postoj existuje mezi některými intelektuálními příslušníky českého etnika. Ostatně přesvědčení o omezování národních jazyků a postupné ztrátě národních identit pod vlivem globalizace vyslovují i někteří jiní autoři, např. Milen (2002) - viz v kap. 10.

Český národní charakter v pohledu cizinců

Je zajímavé konfrontovat sebereflexi českého národního charakteru s pohledem cizinců, kteří mezi Čechy žijí a o svých zkušenostech z tohoto soužití leccos vypovídají. Uvedu zde ilustrativně jen některá publikovaná vyjádření:

Názory Marije Turajličové, chorvatské studentky práv na pražské univerzitě:

„Češi mě nejvíce překvapili pozitivně. Jsou vzdělaní, mírní a mají smysl pro humor.“

„Čeští muži jsou na rozdíl od balkánských zemí velmi jemní a kultivovaní. Na druhou stranu jsou ale málo mužní. Většina Chorvatů by asi s Čechem chodit nechtěla. Byl by asi jemnější než ona.“

„Další věc, na kterou nemusíte být příliš pyšní, je vaše neprůbojná povaha. Až zbabělost. Nedokážete se za sebe bít.“ (Lidové noviny, 6. 8. 2002)

Feng-Jún Songová se narodila v Číně, žije však již řadu let v Česku, kde dokonce získala doktorát na Karlově univerzitě. Hodnotí Čechy a srovnává je s Číňany takto:

„Češi zanedbávají své zdraví, české ženy se o sebe během těhotenství a po porodu velice špatně starají a pak na to doplácí nemocemi. Čínské ženy jsou v tomto směru šťastnější. Drží se tradic čínské medicíny.“ „Češi moc pijou alkohol všech možných druhů. Pivo piju, jen když je venku teplo. Ale vy pijete pořád.“

„České ženy jsou velmi hodné. V tom mají čeští muži štěstí. Typická česká žena udržuje domácnost, pořádně uklízí, vaří, žehlí. Myslím, že čínští muži se víc podílejí na chodu domácnosti, víc ženám pomáhají a často je i hýčkají.“ (MFDnes, 27. 12. 2002)

Zajímavou charakteristiku o Češích vyslovuje i německá spisovatelka

Tania Morrisonová, provdaná za Čecha, za kterým se přestěhovala do

Prahy:

„Dřív jsem si nemyslela, že se německá mentalita od té české nějak pod-

statně liší. Teď teprve zjišťuji, že jsou rozdíly dost velké. Němci mají sklon

brát všechno strašně vážně, češi naopak. Skoro se dá říct, že mají blízko

ke jižní mentalitě.“ (Knižní novinky, č. 4, 2002)

(Ze srovnávacího hlediska je důležité také hodnocení Čechů jako za-I měšťanů ve firmách řízených cizinci. Doktor Leo Dittman, ředitel i poradenské společnosti Horton International, hodnotí Čechy po pra-

/ covní stránce takto:

. i

■ „Češi jsou oceňováni pro svoji přizpůsobivost - snadno se adaptují na nové ' prostředí, rychle se učí nové postupy, a často je dokonce o něco obohatí." i „Češi jsou zahraničními manažery vnímáni jako ,obtížně říditelní'. Nejsou i ochotni někoho uznávat jen proto, že zastává nějakou funkci." j „češi sice mají dobré nápady, ale obvykle je nedokážou prosadit. Více se sou-středí na technickou stránku problému než na přípravu silných argumentů, získání důležitých lidí na svou stranu." (Zena a život, č. 24, 2002)

Nebudu pokračovat v prezentaci názorů cizinců na Čechy, je možno jich najít spoustu. Jistě tyto názory vypovídají o některých charakteristikách české národní povahy, i když jsou to jen poznatky subjektivní a zkušenostní, nikoli vědecká zjištění.

Z hlediska interkulturní psychologie existuje ještě jeden zdroj informací o národním charakteru. Budu se nyní zabývat výzkumnými nálezy o stereotypech Čechů, zvláště mládeže, o vlastním národě a o jiných národech a etnikách.

9.2 Autostereotypy Čechů a stereotypy cizinců o Češích

S hodnocením národního charakteru úzce souvisí to, jaké stereotypy se udržují v určitém národě o jeho vlastních příslušnících, tedy autostereotypy. Autostereotypy mají samozřejmě i Češi, avšak existuje o tom jen málo výzkumných zjištění. Empirické šetření v této oblasti provedla Š. Tlolková (1999) z Ostravské univerzity. Vyšetřovala tři skupiny mládeže v devíti městech České republiky, a to žáky základních škol, studenty gymnázií a studenty univerzit, s celkovým počtem N = 787 subjektů. Byl použit dotazník se škálou, s níž respondenti hodnotili určité vlastnosti českého národa z toho hlediska, nakolik jsou pro něj typické. Následující tab. 12 uvádí nejvíce typické a nejménó typické autostereotypy demonstrované českou mládeží (podle Tlolkové, 1999, s. 55):

Tab. 12 Vlastnosti českého národa (podle českých respondentů)

Nejvíce typické vlastnosti Nejméně typické vlastnosti

smysl pro humor vznešenost

závistivost výbojnost

chytráctví sebekritika

podezíravost izolacionismus

podnikavost kult mučednictví

kulturnost skromnost

schopnost improvizace aktivita

alkoholismus tolerance

Je nutno přitom vidět určitá omezení tohoto výzkumu: Především šlo o autostereotypy mládeže, které se mohou lišit od autostereotypů dospělých. Ostatně i uvnitř skupiny respondentů z řad mládeže se projeví rozdíly podle věku. Studenti vysokých škol byli mnohem kritičtější než mladší respondenti:

„U většiny pozitivních vlastností dosahuje skupina vysokoškoláků nižších hodnot než skupina žáků, a naopak negativní vlastnosti se dostávají u vysokoškoláků do popředí" (s. 52).

Dále je nutno brát v úvahu, že v šetření šlo o vlastnosti národního charakteru (celkem 30), které byly dotazníkem subjektům zadány, nikoli o vlastnosti spontánně elicitované samotnými subjekty, takže tím se okruh i typičnost demonstrováných stereotypů snižuje. Kromě

toho je diskutabilní, zda nejmladší subjekty, tj. žáci základní školy, rozuměly abstraktním pojmům jako např. „izolacionismus" nebo „kult mučednictví".

Tlolková (1999) srovnávala své výsledky se zjištěními jednoho slovenského výzkumu stereotypů z roku 1992, z čehož vyplynulo, že „Češi přistupují k hodnocení vlastní národní povahy velmi kriticky" (s. 53).

Autostereotypy Čechů by bylo zajímavé porovnat se stereotypy, které chovají o Češích příslušníci jiných národů. V podkap. 9.1 jsem uvedl některé spontánní názory cizinců na Čechy, ale exaktní výzkumy stereotypů cizinců o Češích mi nejsou známy. Výjimkou je pouze výzkum polský (Bartmiski, 1995) a výzkum zahrnující Rakušany (Najdková, 1999).

Mladí Poláci (vysokoškoláci ve věku 19-25 let) vidí Čechy jako „veselý, vlastenecký, společenský, vzdělaný, inteligentní, kulturní a otevřený národ s velkým smyslem pro humor". Co nám podle polských studentů chybí je „samostatnost, abstinence, zbožnost, odvaha, neústupnost". (Bartmiski, 1995; citováno podle Tlolkové, 1999)

Mladí Rakušané (196 studentů gymnázií ve věku 18 let) se vyjadřovali v rámci výzkumu Najdkové (1999) k otázce: „Které vlastnosti : podle tebe nejvíce charakterizují český národ?" Zjištěná data (procentuální výskyt nejčastěji přisuzovaných vlastností) jsou v tab. 13.

■ Tab. 13 Vlastnosti českého národa (podle rakouských respondentů)

Pozitivní vlastnosti		Negativní vlastnosti	
pohostinný	49,5	nacionalistický	22,4
přátelský	45,9	holdující alkoholu	18,4
pracovitý	31,1	nepořádný	11,2
připravený pomoci	29,1	chladný	7,6
veselý	25,0	závistivý	7,6
slušný	25,0	líný	7,1

dovedný	21,9	lakotný 7,1
podnikavý	16,8	
chytrý	14,8	
obětavý	14,8	i

I když tato data mají omezenou platnost (vzhledem k velikosti a výběru souboru respondentů), přece jen jsou pozoruhodná: Na jedné straně mladí Rakušané vidí Čechy spíše pozitivně (srov. vysokou četnost přisuzovaných pozitivních vlastností), na druhé straně negativní typické vlastnosti Čechů přisuzované rakouskými respondenty jsou vnímány i v sebereflexi samotných Čechů (až na vlastnost „nacionalistický“, jež by musela být hlouběji objasněna).

9.3 Stereotypy Čechů o jiných národech

Samozřejmě v české populaci jsou sdíleny četné stereotypy jak o jiných národech, tak o etnických a rasových skupinách žijících v České republice (Romové, Vietnamci, Židé aj.). Tyto stereotypy jsou manifestovány v krásné literatuře, v médiích, v anekdotách či v hospodských debatách, avšak výzkumné nálezy o nich z pozice psychologie či sociologie jsou zcela ojedinělé. Připomenu zde jeden z nemnoha výzkumů v této oblasti - viz rámeček 8.

Rámeček 8 - Etnické stereotypy mladých Čechů o sousedních _národech__

Jeden z mála výzkumů etnických stereotypů Čechů prováděla D. Drabinová (1999), a to se zaměřením na geograficky blízké národy (Slováci, Rakušané, Poláci, Němci, Maďaři). Soubor respondentů tvořilo 794 subjektů, z toho 390 studentů gymnázií (věk 17-18 let) a 404 žáků 9. ročníku základních škol (věk 14-15 let), kteří byli vybráni z různých regionů ČR, včetně příhraničních lokalit. Respondenti vyplňovali dotazník, v jehož první části měli seřadit uvedené pět národů „podle vlastních sympatií“. Druhou část dotazníku tvořila postojová škála ke zjištění heterostereotypů o daných národech. Zadáno bylo 35 vlastností (většinou adjektiva, např. přátelský, pracovitý, pohostinný, závistivý, nespolehlivý, výjimečně podstatná jména, např. alkoholismus, nacionalismus), o nichž měli respondenti podle pětibodové škály hodnotit, zda jsou pro příslušný národ typické, či netypické.

Hlavní výsledky: Pořadí národů podle sympatií, jež k nim mladí Češi chovají, bylo: 1. Slováci, 2. Rakušané, 3. Poláci, 4. Němci, 5. Maďaři. Přitom se neobjevily výrazné rozdíly mezi preferencemi udávanými žáky ZŠ a studenty gymnázií. Ovšem jde jen o pořadí podle průměrného umístění, nikoli o skutečnou míru obliby určitého národa.

Důležitější jsou výsledky týkající se typických vlastností národů: Nejvíce typické vlastnosti přisuzované jednotlivým národům jsou uvedeny v tab. 14 (podle širších výsledků Drabinové, 1999).

Tab. 14 Typické vlastnosti národů v hodnocení mladých Čechů

Slováci: smysl pro humor, veselý, pohostinný, přátelský, alkoholismus, závistivý

Poláci: pohostinný, přátelský, veselý, smysl pro humor, podnikavý

Němci: podnikavý, vzdělaný, pracovitý, nacionalismus, výbojný, rasismus, chytrý, zručný, rozvážný, chladný, samolibý

Rakušané: vzdělaný, pracovitý, podnikavý, pohostinný, přátelský, slušný, chytrý, zručný, spolehlivý, rozvážný

Maďaři: veselý (s nízkou četností: smysl pro humor, horkokrevný, pohostinný)

Poznámka: Vlastnosti jsou seřazeny podle součtu relativních četností hodnot 4 (spíše typická vlastnost) a 5 (rozhodně typická vlastnost).

[když v tomto šetření bylo hodnoceno pouze pět národů a i když musíme brát v úvahu nedostatečné zkušenosti osobního styku mladých Čechů s příslušníky všech těchto národů, přece jen jsou zde pro zjišťování stereotypů o jiných národech nápadné některé okolnosti:

1. Největší počet „národních vlastností“, a to jak typických, tak netypických, je přisuzován českými respondenty Němcům a Rakušanům. Výrazně nižší počet vlastností byl shledán u Poláků a Slováků, nejmenší počet u Maďarů. Autorka výzkumu k tomu uvádí:

i „Nejvýraznějších kontur nabývá v očích mládeže obraz Němce, jde však i o obraz plný kontrastů. Intenzivně jsou vnímány kladné vlastnosti týkající se německého intelektu, vzdělanosti a pracovitosti, negativně je hodnocena dimenze sociální a ideologicko-politická.“ (s. 42)

Negativní heterostereotypy o Němcích jsou zejména: výbojný, chladný, samolibý, nacionalismus, rasismus.

Čím je to asi způsobeno? Hrají zde roli psychologické faktory, tj. pociťovaná potřeba Čechů vymezovat se více k národům, s nimiž mají silně negativní historické zkušenosti (Němci), než k národům, kde tyto negativní zkušenosti nejsou? Jak konstatuje autorka, Němci stále představují onoho „dědičného nepřitele“, který svou výbojností potenciálně ohrožuje slabšího souseda (s. 48).

2. Projevila se poměrná stálost udávaných stereotypů české mládeže, když se porovnávají výsledky tohoto výzkumu s jiným předchozím výzkumem téže autorky.

3. Ještě jedna věc je nápadná: Nepotvrdil se předpoklad, že by česká mládež sdílela převážně negativní etnické stereotypy o sousedních národech. Naopak při srovnání těchto heterostereotypů s autostereotypy mladých Čechů (podle výše uvedeného výzkumu Tlokové, 1999) se ukazuje, že více negativních a sebekritických rysů lze shledat v českém autoportrétu než v heterostereotypech některých jiných národů. Jinak řečeno: Podobně jako Finové (viz v podkap. 8.4) i Češi pravděpodobně vidí sami sebe v horším světle, než jací ve skutečnosti jsou, resp. než jak je vidí příslušníci sousedních národů. O tom svědčí nejen tento výzkum, ale i některé výzkumy zjišťující stereotypy Poláků a Rakušanů o Čechách (Bartmiňski, 1995; Najdková, 1999 - viz v podkap. 9.2).

Výše uvedené výzkumy zjišťovaly etnické stereotypy o jiných národech u mladých Čechů. Zůstává tedy neobjasněno, jaký je profil těchto stereotypů u dospělých Čechů, resp. u jednotlivých věkových kategorií. S ohledem na nálezy podobných zahraničních výzkumů je nutno předpokládat určitou variabilitu stereotypů Čechů o jiných národech a etnikách v závislosti na věku, vzdělání, socioprofesioním postavení.

V jiné práci (Průcha, 2006, s. 68-99) uvádím nálezy z vlastních a některých dalších provedených šetření o etnickém vědomí české mládeže. Vyplývá z nich, že základní rysy etnických a národních stereotypů projevující se u žáků základních škol jsou velmi podobné i u středoškolských studentů a

vysokoškoláků. To by mohlo svědčit (pokud by se to ověřilo na větších souborech respondentů) o poměrné stabilitě etnických a národních stereotypů od dětství až po dospělost.

Celkově však zůstává v této oblasti mnoho neobjasněného. Například jde o otázku, jaký je vztah mezi stereotypy Čechů o různých národech a etnikách a postoji české veřejnosti k imigrantům. Jak shledali Rabu-šic a Burjanek (2003), postoje Čechů (podle výpovědí reprezentativního souboru 1094 respondentů ve věku 18-75 let) k imigrantům jsou spíše odmítavé. Avšak týká se to obecně imigrantů nebo jen příslušníků některých etnik a národů? A jakou roli v tom hrají jednak stereotypy Čechů a jednak jejich negativní zkušenosti s některými cizinci (kriminalita, nelegální pobyt aj.)?

Další aspekty vnášejí do této problematiky nálezy o intoleranci Čechů k cizincům podle jejich národnosti, rasy či náboženství. V šetření Eurobarometru 2002.2 pokrývajícím i respondenty z České republiky bylo zjišťováno, které skupiny lidí jsou vnímány jako „rušivě působící v každodenním životě“. Čechům vadí nejvíce příslušníci jiné rasy (25 % respondentů), méně příslušníci jiných národností (19 %), nejméně příslušníci jiných náboženství (10 %). Z toho je zřejmé, že i stereotypy Čechů vůči cizincům nejsou univerzální, ale jsou asi ovlivněny danými třemi (nebo i dalšími) charakteristikami.

Kapitola 10

Jazyk a komunikace v interkulturním aspektu

Pro interkulturní psychologii má velký význam to, co se vztahuje ke komunikačnímu chování lidí a k nástroji tohoto chování, tj. k jazyku. Zde se zformovalo velice rozsáhlé výzkumné pole na styku mezi psychologií a lingvistikou, zejména pak tou její oblastí, která je nazývána interkulturní lingvistika (cross-cultural linguistics), kulturní sémantika (cultural semantics), kulturně kontrastivní lingvistika (culture-contrastive linguistics). Jsou to oblasti intenzivně rozvíjené v zahraničí (např. Wierzbicka, 1999; Kniffka, 1995), u nás jen velmi sporadicky (např. o kulturních specifičnostech angličtiny ve srovnání s češtinou pojednávají Urbanová a Oakland, 2002).

Mezi záležitostmi, které se v těchto oblastech zkoumají, jsou zejména: kulturní odlišnosti ve vyjadřování emocí a ve zdvořilostní komunikaci, maskulinita a feminita v jazycích, etnofaulismy (pejorativní označování jiných etnik), kulturní specifičnosti ve stylech komunikace a vyjednávání. Níže uvedu některá relevantní témata a příslušné výzkumy.

10.1 Emoce a zdvořilost v jazycích a kulturách

Interkulturní odlišnosti ve vyjadřování emocí jsou prokázány. Srovnává se, jakými způsoby příslušníci různých etnik a národů mohou komunikovat své emoční stavy, v závislosti na tom, co jim umožňuje jejich typ jazyka, a určují kulturně dané komunikační normy v dané společnosti. Například se dokazuje, že v ruštině a polštině existují slova a fráze s vysoce emocionálním nábojem, které nemají ekvivalenty v angličtině. Tak ruská slova „nadryv“ (duševní rozpolcenost) nebo „to-

ska“ (tesklivost) se nedají přímo přeložit do angličtiny, neboť „rodilí mluvčí anglického jazyka neznají tyto pocity, anglosaská kultura nemá pro tento psychický stav odpovídající výrazy“ (Harkins, Wierzbicka, 2001, s. 301). Někteří autoři dávají tyto odlišnosti do souvislosti s národním charakterem („ruská duše“) nebo s klimatickými podmínkami (melancholie obyvatel Skandinávie).

S tím souvisí interkulturní odlišnosti ve vyjadřování zdvořilosti (politeness) a v celkovém zdvořilostním chování (complimenting behaviour). I zde se prokazuje, že jednotlivá etnika a národy mají odlišné způsoby, jimiž komunikují zdvořilosti. Zatímco v některých společnostech je vyjadřování zdvořilosti poměrně strohé a jednoduché, v jiných společnostech představuje celý systém rituálů doprovázejících omluvy, prosby, poděkování, pochybnosti, nesouhlas apod.

Příkladem zdvořilostní strohosti jsou Finové, v jejichž komunikaci je vyjadřování proseb a díky poměrně jednoduché, bez rituálních komplimentů. Naproti tomu v řecké společnosti se uplatňuje dosti formální systém rituálů při děkování. To souvisí s formalizací oslovování v prostředí školy: Ve Finsku se používá velmi neformální oslovování jak žáka či studenta učitelem, tak naopak. Na středních i vysokých školách je obvyklé, že studenti oslovují učitele křestním jménem a tykají mu, resp. nepoužívají akademické tituly - což je naprosto nepřijatelné v české a v mnoha jiných společnostech (viz podrobné srovnání českých a finských stylů oslovování v komunikaci učitelů s žáky a studenty, in Průcha, 2001, s. 180-181).

10.2 Maskulinita a feminita jako interkulturní dimenze

Jednotlivá kulturní společenství se mohou odlišovat tím, jak je v jejich hodnotových systémech zastoupena maskulinita nebo feminita a jaká je reprezentace rodu (gender) v různých jazycích. Maskulinita - feminita jako jednu z interkulturních dimenzí měřil a srovnával Hofstede (viz v podkap. 5.1). Tuto dimenzi odvozoval z toho, jak se respondenti v 53 zemích vyjadřovali k určitým životním cílům v profesní oblasti. Tyto cíle se týkaly např. důrazu, který je přikládán výdělku, profesnímu uznání, postupu, spolupráci, dobrým vztahům na pracovišti. Ukázalo se, že v těchto cílech se vyskytovaly velké rozdíly mezi muži a ženami - muži kladli velký důraz na kariérové cíle, ženy spíše na dobré pracovní vztahy apod.

Na základě toho Hofstede srovnával jednotlivé země a regiony a vypočítával index maskulinity. Byly zjištěny významné interkulturní rozdíly:

- Nejvyšší hodnoty maskulinity byly zjištěny v Japonsku, Rakousku, Venezuele, Singapuru, Itálii.
- Země s nejvyšší feminitou jsou Švédsko, Norsko, Nizozemsko, Dánsko.

Podle pozdější Hofstedeho interpretace je dominantní maskulinita vyjádřením hodnot zaměřených na materiální blahobyt, úspěšnost, kariérový růst, kdežto dominantní feminita vyjadřuje zaměřenost na kvalitu života, na rovnoprávnost žen a mužů, na sociální solidaritu (podrobná srovnávací data jsou zpřístupněna v českém překladu, Hofstede, 1999).

S touto dimenzí souvisí jazyková reprezentace rodu. Srovnává se, jak jednotlivé jazyky vyjadřují rod, tj. mužský a ženský (gender languages), resp. jak jiné jazyky rodové rozlišení neznají (non-gender languages). K jazykům, které specifikují rod u podstatných jmen, přídavných jmen, zájmen, nebo dokonce u koncovek sloves, patří čeština, ruština, němčina, hebrejšтина, hindština aj., k jazykům bez rodové specifikace patří angličtina, finština, turečtina aj.

Diskutuje se, zda tyto rozdíly mají souvislost s kulturními specifičnostmi společností (Hellinger a Busman, 2001): Vyjadřování rodu v jazycích může vést k zvyšování sociálních rozdílů mezi muži a ženami, na druhé straně „non-genderové jazyky“ mohou přispívat k rovnoprávnosti mezi pohlavími a k potlačování dominantnosti mužského elementu. Jedna finská badatelka dává do souvislosti (1) to,

že finština nevyjadřuje rodové rozdíly a že zároveň (2) finská společnost jako první v Evropě zavedla volební právo žen, které mají dnes výrazné zastoupení ve vládě (skoro 50 %) a v parlamentu (skoro 40 %) - avšak to jsou již příliš odvážné spekulace.

10.3 Etnofaulismy

Zvláštní jev představují pro interkulturní komparace tzv. etnofaulismy (ethnophaulisms), tj. neoficiální názvy používané příslušníky jednoho národa či etnika pro příslušníky jiného národa či etnika. Často jsou taková označení udělována imigrantům či minoritním skupinám v určité zemi. Jde o škálu označení, od humorných až po pejorativní a vulgární. Vyskytují se ve všech jazycích a jsou užívána i v zemích s vysokou mírou demokracie. Například Rekové nazývají Čiňany „shiomatides“ (šik-mookáči), Finové pejorativně označují černochoy „mutakuono“ (černo-hubci), v anglosaském světě jsou Němci označováni jako „Kraut“ (zelí).

Také v češtině se používají různá označení tohoto druhu - „rákos-níci“ (o Vietnamcích), „ivani“ (o Rusech), „skopčáci“ (o Němcích), „černé huby“ (o Romech a černoších) apod.

V interkulturní psychologii převládá názor, že tato označení odrážejí stereotypy nebo předsudky jedné etnik vůči jiným. Mohou být také měřítkem toho, jak je vnímáno „cizinectví“ (foreignness) ve vztahu majoritní populace k imigrantským skupinám s odlišnou kulturou.

Mullen, Rozell a Johnson (2000) zkoumali etnofaulismy používané Američany-bělochy pro etnické skupiny imigrantů. Jde o takové případy, jako je označování španělsky mluvících imigrantů pejorativním výrazem spinách (doslova = špenát), vysloveno jako „spinidž“, což je podobné výrazu „Spanish“ (vysloveno „speniš“, tj. Španěl) aj. Autoři sledovali, jak byly různé skupiny imigrantů označovány v historii a na základě čeho tato označení vznikala (zejména: rozdílný jazyk, velikost imigrantské skupiny, vnější vzhled). Ukazuje se přitom základní relace: Etnofaulismy jsou tím častější a negativnější, čím vzdálenější na ose „cizinectví“ je vnímána kultura určité skupiny imigrantů.

Celkově panuje názor, že etnofaulismy jsou vyjádřením etnických či rasových stereotypů a „mohou vést k předsudkům vůči určitým skupinám“ (Kniffka, 1995).

Kromě výše zmíněných výzkumných okruhů týkajících se hlavně rozdílů mezi jazyky existuje velmi široké pole interkulturního výzkumu zaměřeného na komunikaci, jak nyní stručně objasním.

10.4 Interkulturní dimenze v komunikaci

Procesy verbální a neverbální komunikace jsou podrobně analyzovány psycholingvistikou, ale teprve v nedávných letech vstoupil do objasňování těchto procesů také aspekt interkulturní. Četné výzkumy dokládají, že způsoby komunikace jsou specifické pro jednotlivá etnika, národy, rasové skupiny. Pekerti a Thomas (2003, s. 139) vymezují vztahy mezi komunikací a kulturami takto:

„Systematické srovnávání komunikace mezi kulturami vyžaduje brát v úvahu specifičnosti jednotlivých jazyků, jimiž se komunikace realizuje. Obecně řečeno, akty komunikačního chování jsou manifestací internalizovaných hodnot a norem příslušných kultur. To znamená, že kulturně založená pravidla determinují styl, konvence a praxi komunikace.“

Toto je teoretické východisko výzkumů komunikace v interkulturním aspektu. V praxi ale dochází k tomu, že kulturní specifičnosti komunikace nejsou buď známy, nebo nejsou respektovány. Zde tedy

vytvářejí úkoly v takových praktických záležitostech, jako je multikulturní komunikační příprava diplomatů, manažerů mezinárodních firem, učitelů vyučujících žáky z minoritních a imigrantských rodin.

lékařů komunikujících s pacienty-cizinci aj. V souvislosti s tím je dnes publikováno v zahraničí mnoho prakticky zaměřených prací o tom, jak správně či efektivně provádět interkulturní komunikaci při obchodních jednáních, v mezinárodní reklamě a marketingu, v cestovním ruchu apod. (u nás Šroněk, 2000).

V pohledu interkulturní psychologie, jak jej vymezují Pekerti a Thomas (2003), spočívá první skupina problémů v tom, že jednotlivé jazyky nesou s sebou určité nazírání světa - jak to vysvětluje teorie jazykového relativismu (viz v podkap. 2.5 a v práci Salzmanna, 1997). Uživatelé určitého jazyka prostě „vidí“ okolní svět, jiné národy, etnika a jejich kulturu prizmatem svého vlastního jazyka. Dochází k tomu, že lidé mohou sice zvládnout cizí jazyk, ale přesto neporozumí kultuře národa či etnika s ním spjaté. Vznikají interkulturní komunikační bariéry, jež mohou vést i k závažným nedorozuměním, či dokonce konfliktům (viz podrobněji v kap. 13).

U nás se problematikou interkulturní komunikace teoreticky zabývala Z. Lehmanová (1999) na Fakultě mezinárodních vztahů VŠE v Praze. Uplatňuje termín „mezikulturní komunikace“, jehož význam charakterizuje takto (s. 21):

DEF (44) Stručně lze pojem mezikulturní komunikace vymezit jako reflexi komunikačního procesu mezi individuálními a nadindividuálními subjekty příslušejícími k rozdílným kulturním systémům. O efektivnosti mezikulturní komunikace lze hovořit, pokud v procesu interakce nedochází ke zkrácení předávaných informací, které by vyplývalo z rozdílností kulturních systémů.

Lehmanová vysvětluje, že mezikulturní komunikace se podstatně odlišuje od monokulturní komunikace (tj. probíhající mezi příslušníky téže kultury):

„Subjekty mezikulturní komunikace vstupují do komunikačního procesu s odlišnými, kulturou determinovanými kognitivními a emocionálními strukturami, s odlišnými způsoby vnímání a hodnocení skutečnosti.“

Z toho se pak vyvozují konkrétní cíle pro přípravu lidí k mezikulturní komunikaci: (1) Pochopení specifiky vlastní kultury. (2) Poznání a pochopení odlišností jiné kultury (jiných kultur). (3) Rozvinutí schopnosti komparace obou kulturních modelů.

„Zvládnutí tohoto kroku předpokládá takovou míru pochopení faktu odlišnosti kultur, specifiky vlastní i cizí kultury, která umožňuje dosažení pocitové hladiny oproštěné od emocionálních reakcí vůči vlastní i cizí kultuře“ (s. 24).

K tomu je nutno dodat: Tento třetí krok je teoretický postulát, jenž je v reálném životě sotva uskutečnitelný. Jak dokládají různé výzkumné práce, příslušníci jednotlivých národů a etnik jsou natolik spjati se

svými jazyky a kulturami, že mohou sice v interkulturní komunikaci dosáhnout pochopení odlišností jiných kultur, avšak nemohou se zbavit emocionálních postojů k jiným skupinám lidí, nemohou j akoby stát „nad“ všemi kulturami - to je prostě u lidských bytostí nedosažitelné.

Podívejme se nyní na některé konkrétní záležitosti interkulturní komunikace, jak se objasňují ve výzkumech:

Lidé, kteří jsou začleněni do nějakého typu interkulturní komunikace - např. při pobytu v cizí zemi (turisté aj.) nebo při pracovních jednáních s cizinci ve vlastní zemi (obchodníci, manažeři aj.) -, se setkávají s tím, že existují dvě vrstvy této komunikace: jedná se spjata se samotným jazykem (jazyky), s jehož pomocí se komunikuje; druhá je spjata s konvencemi a rituály, které doprovázejí sociální styk. Tato druhá vrstva komunikace je označována jako komunikační etiketa. Problémy vznikají tehdy, když účastníci interkulturní komunikace ovládají příslušný jazyk, avšak neznají - nebo znají, ale nerespektují - pravidla komunikační etikety svých partnerů.

U některých etnik a v některých kulturách má totiž komunikační etiketa velice významnou roli. Norine Dresserová (1996) v knize Multikulturní zvyklosti popisuje velkou řadu pravidel komunikační etikety charakteristických pro jednotlivé kultury a etnika. Jsou to např.:

- Pravidla neverbální komunikace týkající se pozdravů: Na rozdíl od Evropanů, kteří si při setkání podávají ruku, v kultuře asijských národů je tělesný kontakt při pozdravení tabu. Ale i mezi Evropany je rozdíl: Obyvatelé Středomoří (Francouzi, Španělé, Italové aj.), pokud jsou přátelé či známí, se při setkání líbají na obě tváře, a to příslušníci obou pohlaví. - Ale k tomu dochází i v jiných kulturách: Například autor této knihy byl kdysi „kulturně šokován" při své první návštěvě Gruzie tím, že se tam políbí vzájemně muži, setkají-li se třeba známí na ulici.

- Podobně se uplatňují interkulturní rozdíly při usmívání: Evropané a Američané vyjadřují úsměvem sympatie, přátelský vztah, dobrou náladu aj. V kultuře Japonců a Korejců je úsměv často výrazem nejistoty, omluvy, rozpaků, zmatku aj. - což je někdy Evropany interpretováno jako negativní gesto.

Specifickou záležitostí interkulturní komunikace je způsob oslovování. V jednotlivých kulturách existují dosti odlišné způsoby oslovování partnera, také v závislosti na tom, zda jde o veřejnou, nebo intimní komunikaci. U jednotlivých etnik a národů se uplatňuje vyšší či nižší míra formálnosti, oficiálnosti v oslovování. Například mnozí cizinci nechápou český způsob formálního oslovování projevující se nadměrným užíváním titulů (akademických aj.) - což je ale dosti běžné také v Rakousku, Německu, Polsku či Maďarsku. Naopak ve skandináv-

ských zemích je oslovování (i v oficiálním styku) velmi prosté, tituly se .neužívají (viz o zdvořilosti v kulturách, v podkap. 10.1).

Zatímco tyto případy interkulturních rozdílů v komunikaci jsou jen menšího významu a v praxi mohou mít i humorný nádech, jsou vedle toho i případy závažnější. Všimneme si dvou z nich - první se týkají interkulturních rozdílů v komunikaci mezi rasovými skupinami, druhé se vztahují ke komunikaci mezi majoritní a minoritní (resp. imi-grantskou) populací v jedné a téže zemi.

Interkulturní rozdíly komunikace mezi rasami jsou zatím málo objasněny - ačkoliv se uznává, že jsou velmi důležité. Jde zejména o problémy edukační: Když se děti jedné rasové skupiny vzdělávají ve školách, v nichž se komunikuje jazykem a s komunikační etiketou jiné rasové skupiny, mohou nastávat problémy. O tom se hojně debatuje zejména v USA (pokud jde o vzdělávání dětí černochoďů aj.), ale i v evropských zemích (pokud jde o vzdělávání dětí Arabů či Indů aj.). A nejen debatuje - některé výzkumy dokládají, že mezi rasami vskutku existují rozdíly v komunikaci.

Pekerti a Thomas (2003) zkoumali charakteristiky verbální komunikace u Novozélandčanů angloevropského původu a Asiatů (Indonésanů aj.). Zjistili rozdíly mezi příslušníky těchto dvou rasových skupin: V komunikačním chování Novozélandčanů dominují charakteristiky idio-centrického chování (idiocentric behavior), zaměřeného na cíle činnosti, kdežto u Asiatů převažují charakteristiky sociocentrického chování (sociocentric behavior), zaměřeného na sociální vztahy při činnosti. Tyto rozdíly v komunikaci korespondují s Hofstedeho klasifikací individualistických a kolektivistických kultur (viz v podkap. 5.2).

V. Lawrenceová a E. Shipleyová (1996) zjišťovaly a srovnávaly, jak se shoduje či odlišuje komunikace rodičů a dětí ve dvou rasově odlišných skupinách (běloši a černoši v USA). Aby byly tyto specifické komunikace co nejpřesněji identifikovány, byly v obou rasových skupinách zkoumány ještě podskupiny sociální (rodiny stře-dostavovské a rodiny dělnické). Komunikace byla registrována v několika typech situací (hra rodičů s dětmi, podávání jídla aj.) odehrávajících se v rodinném prostředí. Šlo o děti ve věku 3-6 let obojího pohlaví. Dospělo se k dosti překvapujícím nálezům, že rozdíly v komunikaci rodičů s dětmi existují jak mezi sociálními skupinami, tak mezi rasovými skupinami:

Pokud jde o rasové rozdíly, týkají se 13 různých lingvistických parametrů - např. toho, že bělošští rodiče poskytovali svým dětem více informací a přesněji specifikovaných v situaci, kdy děti měly identifikovat objekty v obrázkové knížce.

„Černošští rodiče se významně odlišují svou komunikací s dětmi od bělošských rodičů právě tak, jako se odlišují rodiče dělnické skupiny od rodičů střední vrstvy. Například černošští rodiče produkují méně větných struktur než bělošští a podobně dělničtí rodiče méně než středostavovští." (s. 243)

Obdobných dokladů o komunikačních rozdílech mezi rasami, kulturami, etniky existuje více. V České republice vyvstává problém mezikulturní komunikace hlavně v případě Romů. Někteří odborníci upozorňují na to, že existuje komunikační bariéra projevující se zejména při vstupu romských dětí do povinného školního vzdělávání: Tyto děti mluví většinou romským etnolektem češtiny, kterému se naučily od svých rodičů a vrstevníků, a komunikace s nerómskými učiteli jiní způsobuje potíže, resp. bývá jednou z příčin jejich selhávání a zařazování do zvláštních škol (Romové v České republice, 1999, s. 339). Lingvista K. Kamiš (1999) k tomu podrobněji vysvětluje (s. 109-110):

„Z komunikačního hlediska představuje vstup do 1. ročníku školy pro řadu dětí 'verbální šok', způsobovaný tím, že ve škole české majoriry je jediným útvarem jazyka, s nímž žáci přicházejí do styku, spisovná čeština. Přitom pro romské dítě je příznačné, že např. z hlediska lexikálního disponuje v češtině daleko menším počtem slov než české dítě ve své mateřštině: Romské dítě vykazuje při vstupu do 1. ročníku asi 400-800 slov češtiny, kdežto české dítě asi 2000-3500 slov. Je to dáno tím, že dětský slovník v předškolním věku je nasycován předměty a jevy, které dítě přímo nazírá - a zde existuje rozdíl mezi sociokulturním prostředím romských a nerómských rodin."

Dosti výrazné jsou kulturní rozdíly v komunikaci rodičů s dětmi

v souvislosti s odlišnostmi rodinné výchovy (viz v podkap. 11.1). Estonská výzkumnice T. Tulvisteová (2000) srovnávala komunikaci amerických a estonských matek s adolescenty (13-17 let) v přirozených situacích doma při jídle. Byly analyzovány videozáznamy této komunikace se zajímavými výsledky: Americké matky celkově produkovaly větší množství řečových výpovědí než estonské matky, ale významně méně produkovaly regulativní výpovědi. Estonky využívaly i situace při jídle k tomu, aby

své děti kontrolovaly a řídily - pomocí výroků typu „Neber si tak velký kus koláče do pusy!“ apod., kdežto Američanky věnovaly chování svých dětí při jídle mnohem menší pozornost. Podle Tulvisteové to souvisí s výrazně individualistickou kulturou Američanů na rozdíl od méně individualistické kultury Estonců.

Interkulturní rozdíly v komunikaci mají značný význam pro výkon některých profesí - např. profese lékařská, učitelská, manažerská nebo diplomatická. Viz podrobněji v kap. 15.

Část třetí

APLIKACE INTERKULTURNÍ

PSYCHOLOGIE

Jak bylo zmíněno v úvodu této knihy, interkulturní psychologie má praktický význam pro některé oblasti společenské praxe, v nichž se mohou uplatňovat její výzkumné poznatky. Všechny ze základních prací o interkulturní psychologii — zejména Cross-Cultural Psychology (Berry et al., 2002) a další - zdůrazňují, že psychologické aspekty rozdílů mezi kulturami, rozdílů mezi etniky a národy, předurčují interkulturní psychologii k tomu, aby byla nápomocna při řešení některých naléhavých problémů lidského soužití a kooperace.

V následujícím výkladu objasním několik vybraných oblastí aplikací interkulturní psychologie, a to oblast vzdělávání (kap. 11), zdravotní péče (kap. 12) a mezinárodního vyjednávání (kap. 13). Kvůli omezenému prostoru knihy vynechávám aplikace v oblasti managementu, mezinárodního podnikání a obchodu, která je ostatně již některými publikacemi u nás z interkulturního hlediska popsána (Hofstede, 1999; Nový a kol., 1996; Šroněk, 2000; Světlík, 2003).

Kapitola 11

Edukace (výchova a vzdělávání)

V oblasti vzdělávání (nejen v prostředí školy, ale i rodiny a jiných edukačních prostředí) mají poznatky interkulturní psychologie mimořádný význam. Je to dáno tím, želdo edukačních procesů zasahují faktory kulturní povahyt, jež se snaží popsat nově se formující disciplína nazývaná etnopedagogika (Průcha, 2002a), která má s interkulturní psychologií podstatné souvislosti. Podle toho, k čemu se zde zaměřují empirické výzkumy, lze identifikovat tyto hlavní okruhy problémů edukace, jež může interkulturní psychologie pomoci objasňovat:

- Interkulturní rozdíly v rodinné výchově, v postojích rodičů k vzdělávání dětí.
- Interkulturní rozdíly v žákovské a studentské populaci, rozdílné styly učení u dětí a mládeže, rozdílné postoje ke škole a učitelům.
- Interkulturní rozdíly mezi učiteli, v jejich stylech výuky a pedagogické komunikace, v orientacích na určité hodnoty a cíle vzdělávání.
- Vznik a vývoj etnických, rasových, náboženských stereotypů a předsudků u dětí a mládeže a jejich možné ovlivňování školní edukací.

- Psychologické problémy při vzdělávání mládeže a dospělých z etnických či rasových menšin v majoritním prostředí.
- Psychologické problémy při vzdělávání dětí a dospělých ze skupin imigrantů, uprchlíků a azylantů.

11.1 Interkulturní rozdíly v rodinné výchově a socializaci dětí

Výchova dětí v rodině je vskutku silně závislá na kulturních vzorcích a normách charakteristických pro jednotlivá etnika a národy. Jde o styly výchovy uplatňované rodiči k jejich dětem, ale také o Uj, jak dospělí určitého etnika nahlízejí na děti a mládež/, jaký charakter mají intergenerační vztahy a komunikace mezi dospělými a dětmi aj. Tak např. se běžně sdílí názor, že typická výchova dětí v českých rodinách je spíše autoritativní, kdežto v britských či nizozemských rodinách velmi liberální./Různé výzkumy prokazují, že jednotlivá etnika a národy vskutku mají své specifické normy a vzorce pro výchovu dětí nejen v rodině, ale i v institucích předškolní výchovy - jak na některých případech ukáží.

Nejčastěji se interkulturní rozdíly v rodinné výchově zjišťují analýzou chování a komunikace matek k dětem. Jsou matky ve všedi kulturních skupinách stejně emocionální k malým dětem, nebo nikoliv? Na to odpovídá výzkum W. Friedlmeierové, a G. Trommsdorfové (1999) srovnávající chování německých a japonských matek. Byla měřena emoční regulace v kvazipřirozených situacích při interakci matek (se shodnými vzděláním a socioekonomickými charakteristikami) s dvouletými dětmi. Rozdíly mezi japonskými a německými matkami byly prokázány, takže autorky výzkumu konstatují (s. 68(1):

„V kulturách Západu rodiče nahlízejí na děti jako na individuální bytosti, a tudíž se snaží posilovat jejich autonomii a nezávislost. V kulturách Východu rodiče chápou své děti jako pokračování sebe samých, a proto je důležitým výchovným cílem přizpůsobivost k sociálním očekáváním. Tudíž, japonské a korejské matky zdůrazňují citový vztah a fyzický kontakt s dětmi, kdežto např. americké matky povzbuzují v dětech to, aby vyjadřovaly své potřeby.“

To dokládá také B. von Kopp (2000) na základě empirických komparací socializace německé a japonské mládeže. V japonských a německých rodinách jsou realizovány odlišné kulturní vzorce výchovy dětí: V Japonsku směřuje výchova k vyhýbání se konfliktům, k přizpůsobování se dětí normám rodičů, kdežto v německé populaci autorita rodičů s přibývajícím věkem klesá, výchova směřuje k větší autonomii dětí. V důsledku toho němečtí rodiče v mnohem větší míře než japonští rodiče očekávají, že škola povede jejich děti k samostatnosti.

Také z řady jiných interkulturních srovnávacích studií je potvrzováno, že se rodinná výchova v různých etnických, rasových a náboženských společenstvích odlišuje. Jean Ipsa (1994) prováděl komparaci výchovných idejí a edukačního chování u ruských a americk-

kých matek a učitelek mateřských škol. Prostřednictvím dotazníků a rozhovorů s matkami a pedagogickými pracovníci předškolních zařízení v ruských a amerických městech na počátku devadesátých let shromáždil nálezy, které podle autora svědčí o kolektivistické orientaci edukace v ruské společnosti, na rozdíl od individualistické orientace edukace v americké společnosti. Jde konkrétně o tyto kulturní specifčnosti:

■ Ruské matky a učitelky vychovávají děti k poslušnosti, k zachovávání norem konformity a vůbec udržují tradiční orientaci výchovy. Ruské respondentky přikládaly velkou váhu orientaci dětí na vrstevníky a vztahy k nim.

■ Americké matky a učitelky považují za důležitou výchovu k individuálnímu rozvoji dětí, k posilování jejich zvědavosti, k jejich nezávislému chování.

Autor v tom vidí interkulturní rozdíly, jež ovšem připisuje (podle mého názoru ne zcela oprávněně) pouze minulým politickým vlivům působícím na sovětskou společnost:

„Kontrast mezi ruskou společností jako kolektivistickou a americkou společností jako individualistickou je vsutku ohromný. Není pochyb, že léta komunistické doktríny způsobují i dnes to, že Rusové inklinují ke kolektivistické výchově dětí. Zhruba polovina ruských matek a ruských učitelek se ztotožnila s výroky o kolektivistické výchově, zatímco u amerických respondentek to bylo pouze 17 % matek a 11 % učitelek.“

Systematický výzkum interkulturních rozdílů v rodinné výchově byl proveden v rámci rozsáhlého projektu IEA Preprimary Study (IEA je Mezinárodní asociace pro měření vzdělávacích výsledků). Projekt byl realizován v polovině osmdesátých let v 15 zemích a jeho účelem bylo:

■ zjistit a srovnávat typy edukace, které se uplatňují v rodinách a předškolních zařízeních daných zemí, a to u dětí předškolního věku (ve stáří 4 let);

■ popsat podmínky a profil těchto typů edukace.

Ve výzkumu bylo použito několik metod, především rozhovory s rodiči a učitelkami a také pozorování v rodinách a v mateřských školách. Hlavní zjištění se týká toho, že mezi zkoumanými zeměmi - mezi nimiž byly zastoupeny kulturně odlišné země jako Belgie, Itálie, Řecko, Slovinsko, Čínská lidová republika, Indonésie, USA a další byly skutečně shledány rozdíly v tom, jak jsou děti vychovávány v rodinách či v předškolních zařízeních. To se odráží zejména vtom:

a jaká očekávání a požadavky týkající se výchovy předškolních dětí uplatňují rodiče a učitelky mateřských škol;

« jakou míru odpovědnosti za výchovu dětí připisují rodiče sami sobě a jakou škole.

Podrobnější data o interkulturních rozdílech v rodinné výchově dětí (ve finské, švédské, indické aj. populaci) uvádím v jiné práci (Průcha, 2001, s. 168-171). Z těchto dat je patrné, že rodiče kulturně rozdílných zemí mají také odlišné představy o tom, na co mají ve výchově svých dětí předškolního věku klást největší důraz. Například finská rodičovská výchova se odlišuje od jiných tím, že považuje předškolní věk za skutečné dětství, v němž není žádoucí připravovat děti systematicky na školu - tedy zcela opačně, než je tomu u rodičů např. v Hongkongu a vůbec v asijských kulturách.

Na druhé straně je specifické, že ve finské rodičovské kultuře je kladen ve srovnání s jinými zeměmi největší důraz na výchovu dětí k sociální kooperaci: Jde o takové dovednosti, jako je hrát si s jinými dětmi, sdílet s nimi hračky, respektovat jiné děti, pomáhat jim v případě potřeby, přátelit se s vrstevníky atd. Čím se vysvětluje tato kulturní specifická výchovy v rodinách Finů? K tomu vysvětluje M. Ojala (1997, s. 95):

„Toto interkulturní srovnání umožňuje porozumět tomu, co je národní charakter Finů ve vztahu k výchově dětí. Může se zdát překvapující, že je kladen tak velký důraz na formování sociálních dovedností dětí, a to jak ze strany rodičů, tak i učitelek a vychovatelek v předškolních zařízeních. Ale proč tento důraz shledáváme právě u Finů, a nikoli u jiných srovnávaných národů? Není to způsobeno tím, že dospělí Finové cítí určitou nejistotu v navazování sociálních vztahů, a proto chtějí vést děti ke kooperaci? To jsou otázky, k nimž je zapotřebí dalšího zkoumání.“

Samozřejmě interkulturní rozdíly v rodinné výchově se týkají nejen dětí předškolního věku, ale i starších dětí, které se stávají žáky a studenty./Výzkumy zaměřené na adolescenty zjišťují jak některé shody, tak některé rozdíly mezi kulturními společenstvími. Tak např. bylo provedeno srovnání Rusů a Američanů z hlediska toho, jakou míru podpory k samostatnosti udělují rodiče a učitelé adolescentům (Chirkov a Ryan, 2001). Výzkum shledal, že mladí Rusové sice pocítují větší „usměrňování“ svého chování ze strany rodičů a učitelů než američtí vrstevníci, avšak obě skupiny mají shodnou potřebu rozvíjet svou samostatnost. Autoři výzkumu uzavírají, že výsledky spíše podporují hypotézu o tom, že potřeba samostatnosti je univerzální lidskou charakteristikou, tedy nikoli kulturně determinovanou. (To je ovšem v rozporu s teorií o rozdílech mezi kolektivistickými a individualistickými společnostmi - srov. v podkap. 5.2.)

Naproti tomu existují nálezy svědčící o tom, že řídicí styl ve výchově adolescentů uplatňují rodiče jednotlivých kulturních společenství odlišně (viz v podkap. 10.4 o výzkumu Tulvisteové, 2000). Herz a Gullone (1999) srovnávali výchovu adolescentů u australských (bělošských) rodičů a vietnamských rodičů (imigrantů v Austrálii). Z výpovědí adolescentů se zjistilo, že vietnamští rodiče uplatňují autoritativnější výchovu než australští rodiče:

„Za předpokladu, že výpovědi adolescentů jsou přesným odrazem skutečného rodičovského chování, výsledky výzkumu dosvědčují, že autoritativní rodičovské praktiky ve výchově, jež jsou ve shodě s konfucionistickými ideály kultury Vietnamců, se udržují dlouho i po imigraci do individualistické společnosti“ (s. 755).

Shodný nálezy o setrvačnosti výchovných praktik byl dosažen v případě tureckých rodičů žijících v Německu, a to i v druhé nebo třetí generaci.

Interkulturní rozdíly v rodinné výchově úzce souvisí s rozdíly týkajícími se rodičovských postojů k školnímu vzdělávání dětí. Jsou zjišťovány významné rozdíly mezi jednotlivými národy a etniky v tom, jaká očekávání a požadavky chovají rodiče a veřejnost ve vztahu k školnímu vzdělávání, jak velkou odpovědnost za rozvoj dětských osobností připisují jednak sobě a jednak škole (podrobněji in Průcha, 1999, s. 244-249).

Interkulturní rozdíly jsou také v postojích rodičů k školnímu výkonu dětí. Jak dokládá B. von Kopp (2000), němečtí i japonští rodiče přikládají vysokou závažnost školní úspěšnosti svých dětí, avšak neshodují se v tom, co tuto úspěšnost způsobuje: Jak Němci, tak Japonci sice považují za důležitý faktor úspěšnosti dobré učitele a přirozenou inteligenci dětí, avšak významně se odlišují, pokud jde o faktor „vlastní úsilí (píle)“ - pro japonské rodiče je to vůbec nejvýznamnější faktor školní úspěšnosti dětí, a s mnohem vyšší závažností než pro německé i rodiče.

Interkulturní rozdíly existují také, pokud jde o přípravu dětí na školu před zahájením povinné školní docházky: Některé nálezy dokládají, že v Japonsku je většina dětí před vstupem do školy připravována

rodiči nebo placenými učiteli na základy čtení a počítání. Obdobné interkulturní rozdíly byly identifikovány při srovnání postojů rodičů a učitelů mateřských škol ve Finsku a v Koreji (Ojala, 1997): Zatímco v asijské (korejské) kultuře jsou postoje rodičů zaměřeny na přípravu pro „akademické dovednosti“ již v předškolním věku dětí, ve finské populaci rodičů se očekává od předškolní výchovy jako prioritní úkol rozvoj sociálních vztahů mezi dětmi (s důrazem na výchovu ke spolupráci aj.).

Jednou z kulturních specifičností v této oblasti je také angažovanost rodičů ve vztahu ke škole. Interkulturní komparace prováděl

V. Krumm (1991) z univerzity v Salcburku, který porovnával angažovanost rodičů a také učitelů v zemích evropské kultury (Rakousko Německo, Švýcarsko), v americké kultuře (USA) a v asijské kultuře (Tchajwan):

- Rodičovská angažovanost byla vyhodnocována podle toho, zda a jak rodiče ovlivňují školní vzdělávání svých dětí, tj. zda podporují jejich učení doma, kontrolují prospěch svých dětí, spolupracují s učiteli aj.

- Učitelská angažovanost byla vyhodnocována dvojím způsobem: Jednak jako angažovanost typu K, tj. přímá kooperace učitelů s žáky, jednak angažovanost typu M, tj. aktivita vyvíjená učiteli k tomu, aby žáky motivovali k učení, k výbornému prospěchu.

Byly zjištěny tyto souhrnné charakteristiky interkulturních rozdílů:

rodičovská angažovanost učitelská angažovanost K učitelská angažovanost M

Rakousko

vysoká

nízká

vysoká

USA

nízká

vysoká

nízká

Tchajwan

velmi vysoká velmi vysoká velmi vysoká

Jedním z významných projevů interkulturních rozdílů mezi etniky je také to, jakou závažnost přiřkládají rodiče vzdělávání svých dětí, jakou vzdělanostní dráhu pro své děti volí apod. V devadesátých letech bylo v zemích OECD provedeno šetření s reprezentativními soubory rodičů, které se týkalo toho, jak chápou odpovědnost za výchovu dětí. Ve výzkumu bylo začleněno 11 zemí včetně České republiky (Pohled na školství v ukazatelích OECD, 1996). Respondenti odpovídali na otázku: Jak

velkou odpovědnost za osobní a společenský rozvoj mladého člověka by měla mít škola ve srovnání s rodinou?

Výsledky byly dosti překvapivé: Pouze ve dvou rodičovských populacích (Finsko, Dánsko) se převažující část (55 %) respondentů vyjádřila, že rodina má mít větší odpovědnost než škola. Ve většině populací (Rakousko, Česká republika, USA, Švédsko aj.) rodiče soudí, že rodina a škola mají mít společnou odpovědnost za výchovu dětí. Jsou však také země (Španělsko, Francie, V. Británie), kde jen velmi malá část rodičů (14 %) zaujímá postoj, že rodina je nejvíce odpovědná za výchovu dětí. Pokud se takto rodiče vyjadřují, lze z toho soudit, že interkulturní rozdíly ve výchově dětí mezi např. Finy a Angličany jsou dosti velké - a vskutku to potvrzují jak některé výzkumy, tak běžná pozorování.

V této oblasti jsou k dispozici i výzkumné nálezy o výchovných hodnotách v českých rodinách (Rabušicová a Rabušic, 2001). V rámci mezinárodního srovnávacího výzkumu hodnot v Evropě bylo

zjištěno, že české rodiny preferují ve výchově svých dětí hodnoty slušnosti, pracovitosti, samostatnosti, pocitu odpovědnosti, snášenlivosti, naopak nízká je preference náboženské víry. Touto preferencí výchovných hodnot se české rodiny podobají většině evropských zemí. Autoři ovšem upozorňují, že z hlediska „sociologického realismu“ je nutno chápat verbálně proklamované výchovné preference s opatrností, neboť není známo, jak probíhá skutečná každodenní výchova v rodinách.

11.2 Interkulturní rozdíly v procesech a výsledcích školního vzdělávání

Poznatky interkulturní psychologie jsou důležité pro vysvětlování rozdílů, které jsou shledávány v mezinárodních evaluacích procesů a výsledků školního vzdělávání. Tyto evaluace prováděné v posledních letech v zemích OECD aj. (zejména rozsáhlý projekt PISA, jehož se zúčastnila i Česká republika - viz Straková a kol., 2002) opakovaně potvrzují, že existují významné rozdíly mezi jednotlivými zeměmi ve výsledcích vzdělávání, tj. ve vědomostech, dovednostech a postojích žáků a studentů. Například asijské země (Japonsko, Korea, Singapur aj.) dosahují opakovaně lepších výsledků než některé evropské země či USA.

Ukazuje se, že tyto rozdíly mají souvislost s kulturními zvláštnostmi zemí. To je dáno tím, že v jednotlivých zemích a národech existují specifické hodnoty týkající se vzdělávání, specifické postoje žáků a studentů k učení, specifické způsoby učitelů v komunikaci s žáky apod. Dokládají to četné empirické výzkumy (srov. Hofstedeho nálezy o rozdílech individualistických a kolektivistických společností v oblasti vzdělávání, v podkap. 5.2).

V čem ale spočívají příčiny těchto edukačních rozdílností? A jsou to příčiny vskutku kulturního charakteru?

Především jde o kulturně zakotvené postoje žáků k učení a k sebehodnocení vlastní školní úspěšnosti. Těmito záležitostmi se zabývala M. Boekaertsová (1998) na univerzitě v Leidenu. Dokládá, že v různých kulturách mají žáci a studenti specifické „sebehodnotící konstrukty“, jež ovlivňují jejich učení ve škole. Vznikají tak např. tyto odlišnosti:

Vzdělávací výsledky v matematice a v některých jiných předmětech u žáků a studentů v USA jsou „etnický diferencované“: Žáci asijského etnika (Asian Americans) - např. Číňané, Korejci, Japonci, Vietnamci - výrazně převy-

sují bílé Američany. Avšak přesto tito bílí američtí žáci mají o sobě a své vlastní úspěšnosti vyšší mínění, vyšší sebehodnocení než žáci asijského původu. Boekaertsová k tomu cituje z jednoho mezinárodního výzkumu, v němž se skupina amerických žáků umístila na předposledním místě v testech matematických znalostí, avšak zároveň tito žáci byli na prvním místě o co do souhlasu s výrokem „Jsem úspěšný v matematice“.

Jeden z nejprůkaznějších výzkumů se týká rozdílů ve vyučování matematiky v japonských, čínských a amerických školách (Stigler a Par-ry, 1990; podrobněji o tomto výzkumu in Průcha, 2001, s. 173). Výzkum chtěl vysvětlit, proč se američtí žáci svými výsledky umísťují pod průměrem zemí v testech matematického vzdělání, kdežto žáci asijských zemí (Japonsko, Korea, Hongkong aj.) se umísťují na předních místech.

Autoři tvrdí, že tyto rozdíly ve vzdělávacích výsledcích se projevují již v nižším školním věku a že mají základ v kulturních odlišnostech. Provedli rozsáhlý srovnávací výzkum, který zahrnoval celkem 5500 dětí v 160 školách (1. a 5. ročník) tří zemí (USA, Japonsku, Čína-Tchajwan). Ve výzkumu bylo zahrnuto pozorování vyučovacího hodiny, v němž byly registrovány činnosti jak žáků, tak učitelů. A právě při tom byly shledány nejvýznamnější kulturní rozdíly:

Odlišná je především organizace vyučování: Japonští a čínští žáci tráví mnohem více času na práci v hodinách matematiky než žáci v USA. Například v 5. ročníku jsou žáci na Tchajwanu v 91 % času vyučování začleněni do učebních aktivit, v Japonsku 87 % času, ale v USA jen 64 %.

■ Odlišná je práce učitelů v hodinách: Učitelé v Japonsku a na Tchajwanu jsou vůdčími organizátory učebních činností žáků, připravují pro ně různé úlohy a problémy k řešení, kdežto američtí učitelé tolik žáky neaktivují. Přitom v asijských třídách převládá tzv. frontální výuka, tj. práce učitelů s celou třídou, zatímco v amerických třídách jsou žáci povětšinou začleněni do skupin. Výsledkem je nižší míra příležitostí žáků k učení: „Ačkoliv americké třídy mají obvykle skoro poloviční počet žáků ve srovnání s japonskými třídami, zkušenost žáků být veden učitelem je v USA mnohem nižší.“

■ Odlišný je také komunikační styl učitelů: Američtí žáci jsou dvojnásobně častěji chváleni než japonští žáci, ale mnohem méně často jsou jim vytýkány chyby a nejsou vedeni k opravě svých chyb, Například „učitelé v USA nevyvolávají žáky k tabuli, aby předvedli svůj výkon, protože se domnívají, že by to mohlo poškodit žákovo sebevědomí v případě chybného výkonu“.

Autoři výzkumu argumentují, že tyto zjištěné kulturní odlišnosti ve školní edukaci mají ještě hlubší kulturní základ: Jde o cel-

kový postoj k výchově a vzdělávání dětí v americké kultuře. Například americké matky sdílejí přesvědčení o přednostech individuálního učení a rozvoje - „věří, že matematické schopnosti jsou vrozené, a proto nespolehají tolik na učení ve škole“. Na rozdíl od nich rodiče v asijských zemích přikládají školnímu vzdělávání největší důležitost v kognitivním rozvoji dětí.

/ Interkulturní rozdíly ve školní edukaci jsou nejnověji potvrzovány ;, důkladným výzkumem tzv. edukačního klimatu. Edukační klima ve i třídách a školách je pojem vyjadřující to, co subjekty edukace (žáci, studenti, učitelé) vnímají a prožívají jakožto vzájemné psychosociální vztahy a interakce v konkrétním životě třídy a školy (viz o zjišťování edukačního klimatu Lašek, 2001). Srovnávací výzkum interkulturních rozdílů v edukačním klimatu provedli Aldridge, Fraser a Huang (1999) - viz rámeček 9.

Rámeček 9 - Interkulturní rozdíly v edukačním klimatu

Jde o výzkum týkající se edukačního klimatu ve školních třídách dvou zemí - Austrálie a Tchajwanu. Jak známo, jsou to země, které se sice nacházejí ve stejném regionu jihovýchodní Asie, ale zároveň jsou kulturně zcela odlišné - Tchaj-wan s filozofií a náboženstvím buddhismu a taoismu a s čínštinou jako jazykem komunikace a Austrálie s angloamerickou kulturou a s angličtinou jako úředním jazykem.

Výzkumná procedura spočívala v následujícím:

Zkoumáno bylo 50 tříd (1081 žáků) 8. a 9. ročníku všeobecně vzdělávací školy v Austrálii a paralelní vzorek 50 tříd (1879 žáků) 7.-9. ročníku na Tchajwanu. V obou případech šlo o typické školy těchto zemí jak z velkoměstského, tak z venkovského prostředí. Nejprve byl aplikován dotazník WIHIC umožňující monitorovat edukační klima ve třídách tak, jak je prožívají žáci. Jde o dotazník se škálou, podle níž subjekty vyhodnocují různé parametry klimatu: jak si žáci vzájemně pomáhají; jak projevují svou angažovanost pro vzdělávání; jak jsou podporováni ve výuce učiteli; jak jsou začleněni do aktivního učení apod. Dále byly použity metody kvalitativního výzkumu: pozorování výuky, rozhovory s žáky a s učiteli, terénní zápisky pořizované výzkumníky. Nálezy kvalitativního výzkumu svědčí vskutku o kulturních diferencích ve školní edukaci obou zemí. Zde uvedeme jen některé charakteristické poznatky:

- Edukační klima v obou zemích je odlišné co do filozofie, která je ovládá: Pedagogickým cílem v tchajwanských školách je rozvíjet co nejvíce znalosti a dovednosti žáků, kdežto za jejich sociální a emoční rozvoj se přisuzuje hlavní odpovědnost rodině a společnosti. Proto se vyučování výrazně zaměřuje na osvojování předepsaného učiva žáky. V australských školách naopak panuje přesvědčení, že kognitivní rozvoj žáků není jedinou či hlavní prioritou školní edukace. Dominantním cílem není to, aby se ve vyučování pokrylo všechno učivo, důraz je kladen na individuální rozvoj žáků.

- Interkulturní rozdíly se projevují i v postavení učitelů v obou zemích: Žáci na Tchajwanu mají vůči učitelům mnohem vyšší respekt, než je tomu v Austrálii,

a učitelé udržují od svých žáků sociální distanci. Ve třídách se proto jen zřídka vyskytuje nekázeň či projevy rušivého chování žáků. Naproti tomu v australských školách je nekázeň žáků běžná a v mnoha případech „se australští žáci chovají způsobem, který se vyznačuje despektem vůči učitelům“ (s. 58). Žáci zde také často projevují nesouhlas s tím, jakými metodami je učitelé vyučují apod. Pozorováním reálné výuky se zjistilo, že australští učitelé nemají vůči žákům sociální distanci, berou žáky jako své rovnocenné partnery, avšak titíž učitelé přiznávali v rozhovorech, že nekázeň žáků je vůbec největším problémem ve výuce.

Autoři výzkumu uzavírají konstatováním, že edukační klima ve školách obou sledovaných zemí je kulturně odlišné - a v obou případech lze shledávat některé pozitivní a některé negativní rysy (s. 59-60):

Patrně nedůležitějším kulturně rozlišujícím faktorem, který ovlivňuje edukační klima, je postavení učitelů a míra respektu, který k nim chovají žáci. V drsném až neurvalém prostředí škol Austrálie se žáci chovají mnohem rušivěji na rozdíl od tříd na Tchajwanu, kde vládne poměrný klid a ukázněnost. Na druhé straně tchajwanští žáci méně často diskutují s učiteli, méně často jim kladou otázky než jejich australští vrstevníci. Bohužel ve školách Austrálie se často vyskytují situace, kdy učení jedněch žáků je znemožňováno rušivým chováním jiných žáků.

V současné době je příznačné, že pozornost psychologů, sociologů a filozofů výchovy v zemích Západu se obrací ke kulturním zdrojům, z nichž vychází edukace v zemích Východu, především Asie. Hledají se tam léky na neduhy, s kterými se setkává školní edukace v USA a v jiných vyspělých zemích. Například významný pedagogický psycholog John Biggs v práci Učení na základě dědictví konfucianismu (Biggs, 1998) vysvětluje, že západní školství by se mělo obohacovat kulturou konfucianismu: Zkoumá, jak je možné, že v asijských zemích -jako je Čína, Japonsko, Korea, Singapur, Hongkong-je dosahováno lepších výsledků ve vzdělávání, ačkoliv počet žáků ve třídách těchto zemí je až dvojnásobný (tj. 40-50 žáků) ve srovnání s třídami ve školách západních zemí. Jak vysvětlit tento paradox?

Biggs odmítá vysvětlení podávaná některými odborníky Západu, že žáci a studenti asijských zemí jsou ve vzdělávání úspěšnější proto, že v souladu se svou kulturou vyrůstají v restriktivním edukačním prostředí, které je nutí k pasivnímu, nekritickému, reproduktivnímu učení, při němž žáci pouze memorují určité učivo apod. Biggs - jenž je sám specialistou pro výzkum učení - objasňuje, že západní odborníci mylně interpretují způsob učení v asijských školách jako učení nazpaměť (rote learning), jako pouze povrchní memorování; ve skutečnosti jde o strategii učení zaměřenou na opakování (repetitive learning), jež je nezbytná už při osvojování několika tisíc znaků čínského ideografického písma a podobných písem jiných jazyků, na rozdíl od osvojování jednoduché latinky. Nejde přitom o povrchní učení, nýbrž o smysluplné učení vyžadující hlubší porozumění. „Když se asijské studenty učí repetitivně, musí myslet," argumentuje Biggs.

Tím se také vysvětluje onen paradox, proč se v asijských vysoce naplněných třídách dosahuje lepších vzdělávacích výsledků než v mnohých zemích Západu, kde je počet žáků ve třídách nižší, a tudíž práce j, učitelů s nimi by měla být intenzivnější: Podle Biggse (1998, s. 727-728)

existují predispozice k učení (predispositions to learn) u asijských populací:

„Kulturní odlišnosti mezi společnostmi Západu a Východu umožňují vysvětlit i odlišný charakter učení ve třídách: Působí zde predispozice k učení. Například japonské děti jsou v průběhu své socializace vychovávány k tomu, aby byly poslušné, vytrvalé a konformní, kdežto děti v západních zemích jsou vychovávány k nezávislosti a k pěstování individuality. Avšak školy všude na světě potřebují od žáků smysl pro povinnost, pro zachovávání skupinových norem a vytrvalost v práci při plnění úkolů, * které žákům připadají nudné a zbytečné. Tudíž japonské děti jsou

* lépe disponovány k tomu, aby akceptovaly formální učení, dokonce již před-

tím, než zahajují školní docházku."

Podle Biggse se to týká školní edukace ve všech asijských zemích, které sdílejí dědictví konfucianismu: Konfucianské hodnoty, jako je píle a úsilí vyvíjené k dosažení cílů, disciplinovanost, spontánní koope-

rac aj., jsou ve školní edukaci klíčovým faktorem způsobujícím vyšší

efektivnost vzdělávání než v zemích Západu.

Tento názor zdaleka není ojedinělý - naopak, i řada jiných odborníků na Západě objevuje v zemích Asie pozitivní a inspirující prvky pro využití ve školní edukaci. Například na univerzitě v belgické Lovani publikovali W. Wielemans a P. Choi-Ping Chan (1992) rozsáhlou knihu Vzdělávání a kultura v

industrializující se Asii. Objasňují, jak se v zemích s buddhistickou a konfuciánskou orientací promítají do školní edukace jednak vlivy tradičních kultur a jednak vlivy západní „industrializační mentality“ (s. 454):

„Skutečnost, že školy asijských zemí se obracejí k tradičním dominantním kulturám a opírají se o jejich hodnoty, slouží k vyrovnávání vlivu nežádou-

cích aspektů industrializační mentality. Lidé těchto zemí si všeobecně uvědomují rozdíl mezi západní kulturou a svou vlastní. I přes určitou diverzifikovanost mají asijské kultury ve vztahu ke školní edukaci určité společné rysy, zejména ideje o blízkém vztahu člověka s přírodou, o harmonickém životě, o kooperaci a disciplíně, o zaměřenosti na rodinu, na meditaci a duchovní život aj. Nehledě na pragmatismus a soutěživost, která v těchto zemích nabyla na intenzitě, vliv kultury na výchovu je zde stále silný.“

Při komparaci interkulturních rozdílů ve školní edukaci vyvstává v případě některých etnik jeden důležitý faktor: vliv ideologie prosazované státem ve školách na hodnotové orientace mládeže.

Tento faktor se týká zemí, v nichž došlo ke změně politického systému - např. postfrankistické Španělsko nebo postsocialistické země.

„Chovají se jednotlivá etnika shodně, nebo rozdílně po změně politického systému? Jsou hodnoty vštěpované mládeži ve školách bývalého režimu stejně trvalé, nebo jsou nahrazovány jinými hodnotami v jednotlivých etnických společenstvích?“

Těmito problémy se zabývá J. Saarniit (1998), který srovnával paralelní skupiny estonské a ruské mládeže. V obou případech šlo o absolventy sovětské školy z roku 1983 a výzkumníka zajímalo, zda se projevují interetnické rozdíly mezi mladými Estonci a Rusy v hodnotových orientacích za podmínek nového režimu v roce 1992. Pomocí speciálních dotazníků a výpočtem indexu postkomunistického odklonu zjistil, že obě etnika jsou si dosti podobná - především v nově sdílené orientaci na liberální a materiální hodnoty a sociálněstatusovou prestiž:

„Změny v orientaci k jednotlivým hodnotám mají shodnou tendenci v obou etnických skupinách. Jediný signifikantní rozdíl je v tom, že změny v hodnotových orientacích jsou u absolventů ruských škol větší než u Estonců. Z indexu postkomunistického odklonu je patrné, že u Rusů je změna v hodnotách 1,6krát větší než u Estonců.“ (s. 54)

To je ovšem dosti překvapující nález, jenž lze obtížně vysvětlit z hlediska interkulturních či interetnických rozdílů, jak konstatuje Saarniit (1998, s. 59):

„Nejpřekvapivější se jeví data o interetnickém rozdílu v rychlosti změn hodnotové orientace. Je známo, že obnovení nezávislosti Estonska po kolapsu sovětského režimu bylo podporováno Estonci, avšak větší část ruské populace byla proti tomu. Zdá se tudíž nepochopitelné, že by se ruská populace rychleji změnila ve svých hodnotových orientacích směrem k liberální ideologii než estonská populace. Problém tudíž vyžaduje hlubší analýzu.“

Velký praktický problém v mnoha zemích dnes představuje vzdělávání dětí imigrantů. Ve vyspělých evropských zemích, kde populace imigrantů z kulturně odlišných etnik dosahuje větších rozměrů, se

vyskytuje stejný jev: Děti z rodin imigrantů zůstávají často ve výuce pozadu za dětmi majoritní populace, dosahují horších vzdělávacích výsledků a dospívají k nižším úrovním vzdělání a kvalifikace.

Dokládají to četné výzkumy - např. z Nizozemska (Kalmijn a Kraay-kamp, 2003): V rozsáhlém šetření zahrnujícím více než 10 000 středoškoláků se zjistilo, že studenti z rodin kulturně odlišných imigrantů (Maročané aj.) mají trojnásobně vyšší podíl odpadajících studentů, tj. nedokončujících studium a ocitajících se bez jakékoliv kvalifikace, ve srovnání s mladými Nizozemci. Zároveň se u dětí imigrantů projevuje vysoká míra sestupné mobility, tj. nucený přechod z akademicky orientované střední školy (typu gymnázia) do profesně orientované školy. Autoři to vysvětlují tím, že je to důsledek pozitivní diskriminace, kdy učitelé dávají dětem z rodin imigrantů vyšší hodnocení

studijních schopností, než jaké fakticky mají, a tyto děti pak ve studiu selhávají.

Tento jev je vysvětlován též na základě interkulturní psychologie - příčiny se vidí v kulturní odlišnosti, v rozdílných hodnotách a tradicích imigrantů aj. Příkladem je Německo s početně rozsáhlým tureckým etnikem sdílejícím hodnotový systém islámu (Schroeder, 2000):

■ Rozdíly vznikají již v rodinné výchově: Děti v muslimských rodinách jsou záhy vychovávány k tomu, aby byly poslušné k autoritě otců a respektovaly nejen rodiče, ale i starší bratry a sestry. S tím je spojena i specifická výchova podle genderových rolí: Chlapci jsou od věku 5-6 let vychováváni ke své budoucí roli otců, zodpovědných za rodinu, dívky jsou vedeny k tomu, aby si osvojily vlastnosti budoucích j' matek a žen zodpovídajících za chod domácností.

, | ■ Pokud jde o postoje ke školnímu vzdělávání dětí, došlo u turec-

kých muslimů v Německu k určitým změnám: Zatímco první generace Turků-imigrantů v šedesátých a sedmdesátých letech neměla pro školní vzdělávání svých dětí, a to zvláště dívek, příliš vysoká očekávání, v průběhu dalších desetiletí se postoj změnil - zřejmě pod vlivem hodnot majoritní populace - a turečtí rodiče se snaží zařadit vzdělání do hodnot, na jejichž základě ovlivňují životní dráhu svých dětí. Přesto však (podle Schroederové, 2000) nejsou postoje tureckých ^; rodičů a Němců ke školnímu vzdělávání identické, ba někdy se dostá-

f: vají i do konfliktu: Zejména cíl německé školy vychovávat děti jako

samostatné a kritické občany se střetává s tradičními hodnotami islámských rodin, které vidí školu jako instituci se sociální distancí mezi učiteli a žáky vychovávající k respektování autorit apod.

Obdobné nálezy jsou zjišťovány i při vzdělávání dětí islámské kul-j tury ve skandinávských zemích a jinde, resp. všude tam, kde se rea-

lizuje vzdělávání dětí i dospělých z kulturně odlišných skupin ve vzdě-l ávacích systémech majoritní populace.

Avšak co je prokázáno o vzdělávání dětí imigrantů v evropských t [zemích, neplatí pro imigranty v USA, kde dochází ke styku přísluš-

j níků jiných kultur. Tam se opakovaně v různých měřeních zjišťuje, že

"I děti Asiátů dosahují ve srovnání jak s bělošskými Američany,

(, tak hlavně s Afroameričany mnohem lepších vzdělávacích výsledků. Co je toho příčinou?

Na objasnění této skutečnosti se zaměřil výzkum role interkultur- i t nich faktorů pro vzdělávací výkonnost (school performance) adolescentů z etnicky a rasově odlišných skupin v USA (Bankston a Zhon,

2002). Konkrétně šlo o objasnění toho, jaký je vztah mezi úrovní sebehodnocení a úrovní vzdělávací výkonnosti u dětí z rodin imigrantů

(Asiati a Hispanoameričané) ve srovnání s dětmi domácí populace (bělošští Američané a Afroameričané). Ukázaly se dvě protichůdné charakteristiky mladých představitelů těchto skupin (celkem 6504 vyšetřovaných subjektů, v 7.-12. ročníku škol):

b Nejvyšší úroveň vzdělávací výkonnosti (měřené testy a známkami v předmětech) dosahují Asiati, nejmenší úroveň dosahují Afroameričané. Například známku A (nejvyšší stupeň v klasifikační stupnici prospěchu A-F) dosáhlo 32,7 % Asiátů, 26,3 % bělochů, 22,2 % Hispanoameričanů, ale jen 14,8 % Afroameričanů. h Naproti tomu v sebehodnocení vlastních schopností byl zjištěn zcela opačný obraz. Například při hodnocení vlastní inteligence ve srovnání s inteligencí jiných lidí se za nadprůměrně inteligentní označilo 11,3 % Afroameričanů, ale jen 3,3 % Asiátů. Podobně např. s výrokem „Mám mnoho vlastností, na které mohu být pyšný“ zcela souhlasilo 52 % černošských subjektů, 40 % bělošských Američanů, ale jen 29 % Asiátů.

Jak vysvětlit tento paradox? Podle autorů výzkumu hrají roli rozdíly v psychologických interkulturních charakteristikách (Bankston a Zhon, 2002, s. 401):

„Adolescenti z rodin imigrantů-Asiátů se snaží být ve vzdělávání výkonnější než jiné etnické a rasové skupiny, neboť pociťují větší psychologickou nejistotu. Černošští adolescenti projevují nejvyšší úroveň sebehodnocení, ale jejich vzdělávací výkonnost je nejnižší. Příčinou je zřejmě to, že rodiče ze skupin Asiátů vynakládají větší péči na své děti k vzdělávací výkonnosti. Naopak černošské děti nejsou svými rodiči takto vedeny, protože Afroameričané se zbavili komplexu méněcennosti v důsledku zvýšení jejich rasového sebevědomí v průběhu posledních desetiletí.“

Jak je z uvedených výzkumů patrné, role interkulturních faktorů pro vzdělávání je v zahraniční psychologii intenzivně zkoumána. Naproti tomu u nás je tato problematika zatím opomíjena, ačkoliv její závažnost je evidentní a bude vyvstávat stále naléhavěji.

Kapitola 12

Interkulturní faktory ve zdravotní péči

Jednou z důležitých oblastí praxe, v níž nacházejí poznatky interkulturní psychologie aplikace, je oblast zdravotní péče. Jde tu opět hlavně o respektování specifických v hodnotách a postojích týkajících se zdraví a nemoci, vnímání bolesti a reagování na ni, vztahů zdravotnického personálu k nemocným, prevence nemocí a úrazů aj. Tyto záležitosti jsou výrazně závislé na etnických, rasových a náboženských charakteristikách jednotlivých společenství.

Jako příklad lze uvést postoje lidí k interrupci (umělému přerušování těhotenství). I když se srovnávají země s demokratickým režimem, jako je třeba Česko a Polsko, existují mezi nimi výrazné rozdíly v postojích populace k interrupci: V polské společnosti výrazně orientované nábožensky a respektující hodnoty katolické církve, jsou postoje k možnostem umělého přerušování těhotenství mnohem odmítavější než v Česku. Podobné kulturní rozdíly jsou zjišťovány i mezi jinými národy a etniky.

Empirické výzkumy v interkulturní psychologii se zaměřují zejména na vliv hodnot na pojetí a realizaci zdravotní péče. Například Rossiter, Walsh-Bowens a Prilleltensky (2002) srovnávali, jak etické hodnoty ovlivňují klinickou péči zdravotníků a sociálních pracovníků v Kanadě a na Kubě. Shledali závažné rozdíly, např. výraznější senzitivitu kubánského personálu na sociální vztahy s klienty a pacienty, naproti tomu otevřenější jednání kanadských zdravotníků s pacienty aj. Autoři se domnívají, že tyto rozdíly jsou determinovány odlišnými hodnotovými systémy kubánské kultury jakožto kolektivistické společnosti na rozdíl od kanadské kultury jakožto individualistické.

Fan (2002) popsal specifičnosti hodnot týkajících se zdravotní péče, jež jsou charakteristické pro mnohé národy Asie řídicí se morálními

principy konfucianismu. V zemích, jako je Tchajwan, Hongkong, Korea, Singapur, Čína aj., se podle konfuciánské etiky považuje rodina za primární komunitu ovlivňující zdraví a životní harmonii. To se promítá i do zdravotní péče, při níž nemoc člověka není záležitostí pouze individua, ale i celé jeho rodiny. Této filozofii se přizpůsobuje dokonce i systém zacházení s finančními prostředky na zdravotní péči:

„V Singapuru je účet povinného zdravotního pojištění k dispozici rodině spíše než jednotlivci, a dokonce členové rodiny mohou dědit peníze zbývající na účtu tohoto společného zdravotního pojištění. Tento program je jasnou demonstrací toho, že politika zdravotní péče může vypadat velmi odlišně v závislosti na rozdílných kontextech kultury a morálky." (s. 618)

U nás byla problematika interkulturních faktorů zasahujících do zdravotní péče objasněna výstižně J. Marešem (2001). Jádro problematiky vyplývá z toho, že v určitých situacích zdravotní péče se setkávají příslušníci odlišných kultur - třeba lékaři a sestry z majoritní populace a pacienti a jejich rodinní příslušníci z různých minoritních etnik, ze skupin imigrantů apod. Vznikají problémy nejen jazykové a komunikační, ale především týkající se hodnot, zvyklostí a rituálu. Například v muslimských společnostech je stud mnohem silněji zakořeněn (a také respektován) než v zemích Evropy a to vyvolává určité potíže např. při vyšetřování muslimských pacientů lékařem z jiné kulturní skupiny.

Jak Mareš uvádí, každá kultura má také specifické pojetí zdraví a nemoci, má rozdílné způsoby komunikování zdravotních potíží, rozdílné znalosti o zdraví a nemoci atd. Od lékařů a zdravotnického personálu se proto požaduje respektování těchto specifičností. K tomu je však potřebné zavádět do přípravy lékařů a zdravotnického personálu vzdělávání směřující k vytváření kulturní senzitivity:

„Lékař by měl mít rozvinutý cit pro jednotlivé kultury a etnika, měl by rozpoznat jejich příslušníky, vybavit si jejich specifika a pak s nimi jednat adekvátně k jejich zvyklostem. Měl by nacházet takové kompromisy mezi postupy fungujícími u majority a postupy, na něž je zvyklá minorita, aby výsledkem byla úspěšná léčba specifického pacienta." (s. 403)

V některých zemích se již realizují na lékařských fakultách kurzy věnované přípravě mediců na práci s etnickými menšinami, např. v Kanadě se učí o Asiátech, indiánech, v USA o Afroameričanech a Hispa-

noameričanech. U nás vedla praktická potřeba (vojenské mise českých lékařů v zahraničí) k vypracování příručky zaměřené na zvláštnosti zdravotní péče pro pacienty muslimské kultury a náboženství (Lo-renzová, Mareš a Měrka, 1999). Jsou v ní uváděny praktické pokyny k respektování zvyklostí muslimů, např. pokud jde o lékařskou péči o muslimské pacientky:

„Muslimské ženy jsou velmi stydlivé a často nosí oděv, který zakrývá celé jejich tělo. Při lékařském vyšetření by jejich cudnost a stud měly být respektovány v nejvyšší možné míře. To znamená, že by ženu-pacientku měla vyšetřovat a léčit pokud možno žena-lékařka. V případě, že není možné ošetření ženy lékařkou, lze požádat manžela o výjimku a provést ošetření lékařem, ovšem za přítomnosti manžela.“

Celkově je u nás osvojování kulturní senzitivity u lékařů a zdravotnického personálu dosud nedostatečně zajišťováno vhodnými programy multikulturní přípravy. V zahraničí je tato oblast mnohem sířeji rozvíjena, jak dokumentuje i soubor publikací citovaných v Marešově (2001) stati.

Jak je tato oblast významná, dosvědčuje i to, že v roce 1999 začal být publikován speciální časopis *Journal of Transcultural Nursing* (v nakladatelství SAGE), který je deklarován jako „forum pro interkulturní kompetenci v zdravotní péči“. Je určen sestrám, zdravotním pracovníkům a pedagogům pro tyto profese (viz o transkulturním ošetřovatelství v kap. 15).

Je nutno zdůraznit, že aplikace poznatků interkulturní psychologie se netýká pouze zdravotní péče, ale širšího okruhu pomáhajících profesí, tedy psychoterapeutů, sociálních pracovníků, výchovných poradců aj. Jak vysvětluje na konkrétních problémech M. Vágnerová (1999, s. 356-377), znalost a respektování kulturních odlišností může v těchto profesích zabránit nebo zmírnit psychopato-logické projevy vznikající např. u imigrantů či příslušníků etnické minority.

I

Kapitola 13

Vztahy a konflikty mezi etniky a národy

V této závěrečné kapitole se budu zabývat problematikou, která je v současné době jednou z nejpalčivějších. V rozporu se zdravým lidským rozumem jsme svědky toho, že na mnoha místech světa jsou vztahy mezi některými etniky, národy, rasovými či náboženskými společenstvími nikoliv harmonické, nýbrž konfliktní až nepřátelské. Jsou vedeny mnohaleté války - zejména mezi Izraelci a Palestinci či mezi katolickou a protestantskou populací v Severním Irsku, některé mocné státy „osvobozují“ území jiných národů - jako USA v Iráku či Rusko v Čečensku atd. Ale nejde jen o konflikty na úrovni mezinárodní, nýbrž i uvnitř některých zemí se vyskytují více či méně závažné třenice, animozita až nenávist mezi příslušníky různých etnických či rasových společenství.

Tyto negativní jevy v soužití etnik a národů se vysvětlují z politických, ekonomických či historických aspektů, což je jistě oprávněné. Avšak dosti opominut zůstává aspekt psychologický, což je nepochopitelné. Vždyť konfliktní vztahy národů či vzájemně nepřátelské akty etnických skupin mají psychologický základ - vycházejí z určitých postojů, stereotypů, předsudků, zkušeností, což jsou psychologické kategorie. Právě interkulturní psychologie má významnou roli v tom, že umožňuje popsat a objasnit, jak tyto psychologické kategorie fungují na úrovni suprain-dividuální, tedy ve vztazích a jednání zemí, národů, etnik.

V této kapitole ukážu, opět na základě konkrétních empirických výzkumů, některé přístupy interkulturní psychologie při objasňování toho, jak nerespektování kulturních odlišností může vést na mezinárodní úrovni ke konfliktům a nepřátelství. Zvláštní pozornost budu věnovat negociačnímu chování v interkulturní komunikaci a nekritickému vyvyšování příslušníků jedné kultury nad příslušníky jiných kultur.

13.1 Animosita etnik a národů

Když se běžně mluví o předsudcích, etnických či rasových, jakožto „iracionálních“ postojích (viz v podkap. 3.5), obvykle se neuvažuje, že jejich doprovodem bývá animozita. V psychologii je animozita definována jako „zaujatost, odpor nebo nepřátelství vůči jiné osobě, předmětu nebo jevu“ (Hartl a Hartlová, 2000, s. 44). V interkulturní psychologii je pojetí animozity specifikováno zejména ve vztahu k etniku a národu. Na základě různých vymezení lze shrnout takto:

DEF (45) Animosita je pocit nedůvěry, opovržení či nepřátelství vůči jinému národu, zemi, etniku, založený na přesvědčení, že jiný národ či etnikum poškodilo v minulosti či poškozují v současnosti vlastní národ nebo etnikum.

Je běžně známa animozita části Čechů, Poláků, Norů či Francouzů vůči Němcům v důsledku okupace jejich zemí v druhé světové válce a podobných příkladů „národní animozity“ lze sledovat ve světě mnoho. Psychologové nejsou zajedno v tom, nakolik je animozita sycena kognitivním a emocionálním obsahem, ale jistě obě složky jsou v ní zastoupeny.

Byla též vypracována typologie animozity (Jung, Ang et al., 2002) a verifikována empiricky. Jsou rozlišeny čtyři kategorie:

- Situační animozita (situational animosity) je pocit nepřátelství

vůči jiné zemi/národu v důsledku určitého jednorázového zahu (politického, ekonomického, vojenského) jiné země, která je vnímána jako negativní vůči vlastní zemi.

- Trvalá animozita (stable animosity) je výrazem antagonistických pocitů, které se nahromadily během let v důsledku historických událostí mezi národy či etniky.

- Osobní animozita (personal animosity), ať situační, nebo trvalá, se vztahuje k zkušenostem jednotlivce.

- Národní animozita (national animosity) odráží negativní pocity celé velké skupiny lidí (národa, populace země) vůči jinému národu či zemi.

Tato typologie byla použita ve výzkumu animozity asijských národů vůči Američanům a Japoncům, a protože tento výzkum může být zajímavý svými nálezy i pro české odborníky, objasním její podrobněji (rámec 10).

Rámec 10 - Animosita Asiatů vůči Američanům a Japoncům

Pracovníci Národní univerzity v Singapuru Jung, Ang et al. (2002) zkoumali intenzitu animozity v pěti asijských zemích (Indonésie, Korea, Malajsie, Singapur, Thajsko) vůči dvěma velkými národy, a to Japonsku a USA. Asijské země mají četné historické zkušenosti s oběma těmito národy, což může vyvolávat „trvalou národní animozitu“ zejména vůči Japonsku, která je během druhé světové války

okupovalo a na druhé straně vůči USA v důsledku války ve Vietnamu. Výzkum byl prováděn v druhé polovině devadesátých let, kdy se mnohé asijské země cítily ekonomicky ohroženy ze strany USA, což mohlo vést k růstu „situační národní animozity“ vůči Američanům.

Metodou výzkumu bylo zjišťování názorů subjektů na výroky prezentované Škálou animozity. Výroky korespondovaly s jednotlivými druhy animozity, např.: „Američané/Japonci využívají současnou ekonomickou krizi k tomu, aby získali kontrolu nad naší zemí“ (situační národní animozita). „Amerika/Japonsko se nikdy nechovalo férově k naší zemi“ (trvalá národní animozita). Výroky byly hodnoceny pětistupňovou škálou v souborech 400 dospělých respondentů v každé zemi. Polovina respondentů hodnotila výroky týkající se Japonska, druhá polovina hodnotila tytéž výroky týkající se USA.

Výsledky prokázaly jednak odlišnosti mezi pěti zeměmi v intenzitě projevované animozity, jednak rozdíly v animozitě buď k Japonsku, nebo k USA:

a Ve většině zkoumaných zemí byla projevoována větší situační animozita vůči USA než vůči Japonsku.

h Průměrná národní animozita byla významně vyšší než osobní animozita. ■ Zvláštní postavení má Korea, kde se projevuje vůbec nejvyšší stupeň trvalé animozity (národní a osobní) vůči Japonsku. Podle autorů je to důsledkem „paměti národa“ na okupaci Koreje Japonskem v letech 1905-1945. Rovněž projevují Korejci nejvyšší trvalou národní animozitu vůči USA, ve srovnání s ostatními zeměmi.

Kromě toho autoři výzkumu konstatují, že „obyvatelé asijských zemí prokazují vyšší intenzitu národní animozity než osobní animozity, což je důsledkem kolektivistické kultury těchto zemí“ (podle teorie Hofstedeho - viz v podkap. 5.2). „Z toho plyne ponaučení pro politiky: Ti by měli brát na vědomí, že národy nezapomínají na své zkušenosti s jinými národy, když jednají o problémech mezinárodního míru.“ (s. 535-536)

Jak je z těchto výzkumů patrné, ve vztazích mezi národy a etniky mají velkou roli psychologické charakteristiky, jež jsou obvykle spojovány jen s jednotlivci. Je to zejména „paměť národa“ nebo „zkušenost národa“ či „pověst země“¹⁸. Plechanovová (2003) v Úvodu do mezinárodních vztahů uvádí, že pověst země (státu) je očekávání určitého typu jeho chování ze strany ostatních států:

„Ačkoliv je pověst velmi obtížně kvantifikovatelná, je velice důležitá v běžné praxi mezinárodní politiky. Jednotlivé státy mají u velké části mezinárod-

ního společenství určitou pověst, která vychází z historických zkušeností s mezinárodněpolitickým chováním toho kterého státu. Tato pověst pak velmi podstatně ovlivňuje chování ostatních států vůči němu.“ (s. 37)

13.2 Vztahy mezi malými a velkými národy

()becně jsou vztahy mezi národy či etniky determinovány tím, jaké postoje k sobě chovají příslušníci těchto společenství navzájem, jaké stereotypy či předsudky si o nich uchovávají a předávají své mladé generaci. Postoje jedněch národů k druhým mohou být naplněny různým obsahem - národy se mohou mít rády, nebo jsou navzájem indifereční, případně se nemají rády či se nenávidí. Například z různých vzkumů veřejného mínění plyne, že příslušníci českého národa a slovenského národa se

mají vcelku rádi. Totéž neplatí ve vztahu Slováků a Maďarů. A nepřátelské vztahy mezi dvěma slovanskými národy, Srby a Chorvaty, vedly, jak známo, až ke kruté válce.

Zvláštním typem vztahů mezi národy jsou asymetrické postoje, kdy příslušníci jednoho národa hodnotí jiný národ pozitivně, což ale neplatí obráceně. To je případ vzájemných postojů Rusů a Ukrajinců (11 larrington, 2002). Podle rozsáhlého výzkumu provedeného v roce 1998 na velkém vzorku dospělých osob (N = 1600 subjektů ze 70 měst a 43 vesnic) bylo zjištěno: Etničtí Rusové chovají převážně pozitivní postoje k Ukrajincům, na rozdíl od příslušníků kavkazských národů, k nimž zauímají negativní postoje. Na druhé straně etničtí Ukrajinci nesdílejí ve stejné míře pozitivní postoje k Rusům, což je asi způsobováno hlavně rusifikačními snahami carského i sovětského Ruska vůči Ukrajině.

Obdobně existují asymetrické postoje mezi jinými národy: Němci zauímají pozitivnější postoje vůči Nizozemcům než naopak, stejně tak Francouzi vůči Portugalcům než naopak. Van Oudenhoven et al. (2002) doložili asymetrické postoje mezi malými a velkými národy. Výzkumníci formulovali hypotézy o tom, že příslušníci malých národů (podle počtu obyvatel) pociťují větší míru ohrožení existence a samostatnosti svého národa než příslušníci velkých národů, a proto chovají k velkým národům méně pozitivní postoje. Platí to však i pro vztahy mezi jazykově příbuznými národy?

K verifikaci těchto postojů byl proveden výzkum zahrnující vzorky subjektů tří velkých národů, a to Německa (populace 82 mil. obyvatel), Francie (59 mil.), V. Británie (59 mil.), a tří malých národů - Nizozemska (16 mil.), Belgie (10 mil.), Dánska (5 mil.). Zároveň jde o jazykově příbuzné národy (germánské nebo románské jazyky). Soubory subjektů se srovnatelnými parametry věku a vzdělání byly vy-

šetřovány pomocí dotazníků se škálami hodnotícími blízkost posuzovaného národa s vlastním národem a sympatie k jinému národu. Výsledky ukázaly zajímavé relace:

- Na škále sympatie k jiným národům příslušníci malých národů (Nizozemci, Belgičané) přisuzují větší sympatie malým národům než velkým národům (Němcům a Francouzům). Naopak příslušníci velkých národů (Němci a Francouzi) přisuzují větší sympatie rovněž malým národům než velkým národům (jde o průměrné hodnoty, se statisticky významnými rozdíly).

- Na škále posuzující aroganci jiných národů se rovněž projevíly asymetrické postoje: Příslušníci malých národů hodnotí jako vyšší aroganci velkých národů než aroganci malých národů. Vůbec nejvyšší arogance byla přisuzována Francouzům.

- Jazyková příbuznost nemá vliv na zvyšování sympatií k jiným národům. Například vlámský hovořící Belgičané nepociťují větší sympatie k Nizozemcům, s nimiž mají vlastně shodný (germánský) jazyk, než francouzsky mluvící Belgičané. - Ostatně to potvrzuje nezávisle i výzkum Du Bois-Reymondové (1998) o negativních stereotypch Nizozemců vůči německému jazyku (podrobněji v podkap. 7.3).

Autoři výzkumu vysvětlují tyto rozdílnosti jednak historickými příčinami (např. okupace Nizozemska a Belgie Německem ve druhé světové válce), jednak na základě teorie sociální identity podle H. Tajfela:

„Příslušníci malých národů mají větší potíže při vytváření identity se svou etnickou skupinou již v důsledku srovnání malého počtu své skupiny s počtem příslušníků velkých národů. Proto se u

příslušníků malých národů vytvářejí pocity frustrace při soužití s velkými národy, které jsou pak posuzovány jako méně sympatické a arogantní."

Zajímavé ale je, že i mezi příslušníky velkých národů jsou shledávány rozdíly: Němci posuzují sebe samé jako méně sympatické než Francouze nebo Brity. Naopak Francouzi hodnotí sebe samé jako sympatičtější než Brity nebo Němce.

Jak patrně, jsou Vzájemné postoje a sympatie národů vskutku velmi rozdílné.

13.3 Interkulturní odlišnosti v negociačním chování etnik a národů

V mnohých sférách lidské činnosti nabývá na důležitosti vyjednávání, které je v psychologickém aspektu označováno jako negociační chování (negotiation behavior). Je to forma komunikace, při níž se part-

neři (jimiž mohou být jednotlivci, malé a velké skupiny, národy a státy) snaží vzájemně přesvědčit o správnosti svých stanovisek, zvrátit průběh vyjednávání ve svůj prospěch atd. Vyjednávání je významným fenoménem v diplomacii a mezinárodní politice, v obchodní komunikaci, v soudnictví aj. a jeho složkou je persvaze, tedy ovlivňování prostřednictvím přesvědčování (Grác, 1985).

V současnosti se silně zvyšuje zájem zahraničních odborníků v interkulturní psychologii o výzkum negociačního chování (Kramer a Musick, 1995, aj.), zejména v souvislosti s etnickými a rasovými konflikty, vystupňovanými až do válečných akcí v různých zemích světa. Ukazuje se totiž, že v negociačním chování hrají významnou roli interkulturní faktory: Jde o rozdíly ve vyjednávacích strategiích a způsobech komunikace, které jsou zakotveny v kulturních normách příslušných subjektů, ale většinou nejsou vyjednávacími stranami uvědomovány a respektovány. Existují doklady týkající se velkých mezinárodních konfliktů o tom, že nerespektování těchto interkulturních specifičností může vést k velmi negativním důsledkům.

Tuto skutečnost vysvětluje např. americký politik Robert McNamara, ministr obrany USA v šedesátých letech, ve svých memoárech o válce ve Vietnamu (McNamara, 1999). Objasňuje, že strašlivá válka byla kromě jiného vystupňována také:

„naprostou ignorancí Američanů vůči kultuře Asiatů. Ignorance jazyka, historie, kultury Vietnamců, neporozumění jejich způsobům komunikace a uplatňování jen vlastního, amerického typu komunikace." (s. 367)

Američané se chovali ve Vietnamu „povýšeně a s přesvědčením

o ušlechtilosti svých záměrů, ale s naprostou ignorancí k druhým". McNamara z toho vyvozuje, že je velice obtížné - i když nikoli nemožné -, aby velké mocnosti a malé národy dospívaly k vzájemnému porozumění (s. 384).

Je tedy přirozené, že se na negociační chování soustřeďuje zájem

1 v interkulturní psychologii. Jde ovšem o těžko postihnutelný fenomén, a tak se empirické zkoumání v této oblasti teprve postupně rozvíjí. K přesvědčivým nálezům o interkulturních rozdílech v negociačním chování dospěl výzkum, který prováděl společný tým psychologů z USA (University of Maryland) a z Japonska (University of Tokyo) (Gelfand, Murakami et al., 2002). Zároveň jsou v tomto

výzkumu postihnuty psychologické charakteristiky, jako je nadměrné sebevyvyšování nebo porušování nestrannosti k vlastnímu prospěchu, které byly dosud spojovány s chováním jednotlivců, ale nyní jsou prokazovány jako kulturní charakteristiky celých etnik a národů. Objasním tento výzkum podrobněji v rámci 11.

Rámec 11 - Negociační chování v interkulturním styku

I ■ _ i

i; Ve výzkumu (Gelfand, Muramaki et al., 2002) šlo o srovnávání subjektů reprezen-

tujících „individualistickou kulturu“ (Američané) a „kolektivistickou kulturu“ (Japonci) z toho hlediska, jak se odlišuje jejich negociační chování v situacích kon-;! fliktu. Vycházelo se z toho, že při negociačních se projevuje u jednajících stran

odlišné pojetí toho, co je nebo není čestné, a kulturní rozdíly se dají identifikovat v charakteristikách sebevyvyšování (self-enhancement-viz definice 38, v pod-kap. 5.3) a náklonnosti k vlastnímu prospěchu (self-serving bias). Cílem bylo j verifikovat hypotézu:

„Projevy sebevyvyšování a náklonnosti k vlastnímu prospěchu jsou dominantní při nego-: i ciačním chování v individualistické kultuře Američanů na rozdíl od kolektivistické kultury

Japonců.“

' ■ : a Ve výzkumu bylo aplikováno několik metod (retrospektivní verbální výpověď,

■ ■ | ' projektivní scénář, laboratorní experiment) s různými skupinami amerických a ja-

i ponských subjektů (vysokoškolští studenti se srovnatelným věkem a socioekono-

mickými charakteristikami). Například v první sérii šetření byla skupinám Ameri-• ';; čanů a Japonců předložena úloha, aby napsali co nejúplnější seznamy případů

,! | jednak správného, čestného chování (fair behavior), jednak nesprávného, ne-

čestného chování (unfair behavior). Přitom měli své výpovědi začínat buď výra-i zem „já“-pokud určité chování prováděli častěji než jiní lidé, nebo výrazem „oni“

I - pokud určité chování prováděli častěji jiní lidé než vyprávějící subjekt. Výsled-

kem bylo zjištění, že Američané spojovali významně častěji sebe samé s případy správného chování a ostatní lidi spojovali s případy nesprávného chování, kdežto u Japonců bylo toto přiřazování výrazně slaběji zastoupeno.

■ V druhé sérii šetření osoby vyplňovaly specifický dotazník, v němž měly popsat konflikt, ve kterém se někdy ocitly. K popsanému konfliktu pak odpovídaly

í na otázky: „Jak by z pohledu třetí, nezúčastněné strany bylo vnímáno vaše vlast-

1 ! ní chování? Jak by z pohledu třetí, nezúčastněné strany bylo vnímáno chování

vašeho protivníka?" Vyhodnocení odpovědí potvrdilo: Američané byli mnohem více a častěji přesvědčeni, že při objektivním posuzování třetí stranou by jejich chování bylo hodnoceno jako „správné“, na rozdíl od „nesprávného“ chování jejich pro-

tvníka. U Japonců tomu bylo opět jinak, tj. tato tendence přisuzovat jen sobě

■ ! správné jednání se neprojevovala.

■ Také další série výzkumu, s jinými skupinami subjektů a s použitím jiných metod (včetně simulací přirozených konfliktů), prokázaly vždy shodnou skutečnost: Při negociacích jsou Američané zaměřeni egocentricky, vnímají své vlastní chování

1 I jako správné a chování jiných jako spíše nesprávné. Autoři výzkumu uzavírají:

■ ■' j „Američtí vyjednači inklinují k tomu vnímat nabídky svých partnerů jako nesprávné, i i: a proto je odmítají, kdežto Japonci se takto neprojevují.... Američtí vyjednači jsou více

! 1 sebestřední, a v důsledku toho pak dosahují horších výsledků při vyjednávání ve srov-

nání s japonskými vyjednači." (s. 839)

Je jasné, že takováto výzkumná zjištění mají závažné implikace pro skutečné vyjednávání, zejména při mezinárodních konfliktech. Podle mnoha dalších výzkumů má nadměrné sebevyvyšování při vy-

jednávání negativní důsledky, neboť zmenšuje potenciální zónu dorozumění, vede k zhoršování vyhlídek na pozitivní řešení konfliktů. Někteří výzkumníci dokládají, že toto sebevyvyšování je vlastní příslušníkům individualistické kultury, která je příznačná pro Američany, resp. pro kulturu Západu - je to označováno jako „nerealistický optimismus“, na rozdíl od „sebekritičnosti“ příznačné pro společenství Východu (viz četné interkulturní komparace Američanů s Japonci či reprezentanty jiných asijských etnik, např. Heine a Lehman, 1995; Ki-tayama, Markus et al., 1997, aj.).

Zvláštní význam má negociační chování v situacích konfliktu. I zde některé výzkumy interkulturních psychologů objasňují, že styly řešení konfliktů jsou odlišné mezi jednotlivými kulturními společenstvími. Gabrielidis, Stephan et al. (1997) zkoumali, zda kulturní diference mezi Američany a Mexičany vskutku ovlivňují i jejich chování při řešení konfliktů. Byly vyšetřovány dvě podobné skupiny vysokoškoláků reprezentující jednak mexickou populaci, jednak populaci americkou. Aplikována byla speciální škála Negotiating Style Profile s určitými výroky projekčního typu o konfliktních situacích, na niž subjekty vyjadřovaly míru svého vlastního ztotožnění či odmítnutí. Z těchto dat byly vyvozovány poznatky o preferenci negociačních stylů u daných subjektů.

Výsledky jasně prokázaly, že mezi Američany a Mexičany existují rozdíly: Mexičané více preferovali negociační postupy vedoucí buď k vyhýbání se konfliktu, nebo ke spolupráci na řešení, kdežto Američané preferovali nejvíce soupeření a projevovali nízkou přizpůsobivost k partnerům konfliktu. Podle autorů to souvisí opět s rozdíly mezi individualistickou kulturou Američanů a kolektivistickou kulturou, k níž spíše patří Mexičané.

Na problému sebevyvyšování lze zároveň vidět, jak vědecké poznatky interkulturní psychologie mají přes veškerou průkaznost dosud omezené působení v praxi. Je to vskutku paradox: V USA je na jedné straně nejrozvinutější výzkum v interkulturní psychologii a je shromážděn nejbohatší poznatkový

arzenál o kulturních specifičnostech kultur a etnik, a na druhé straně přibývá dokladů o neschopnosti uplatnit tyto poznatky v konkrétních vztazích Američanů k příslušníkům jiných národů a etnik. Jeden z čerstvých dokladů o tom podává Martin Dvořák, bývalý primátor města Hradec Králové, který pomáhá Američanům v Iráku. V článku „Irák očima Čecha: proč tady nemilují Američany“ (MF Dnes, 23. 9. 2003, s. A7) píše:

„Daří se mi přece jen tu a tam promluvit s Iráčany a jen se potvrzuje, že Američané prostě některé věci opravdu neumějí, a jak jsou tak skálopevně přesvědčeni o síle a nezpochybnitelnosti své filozofie, o správnosti svého život-

ního stylu, vůbec nedovedou pochopit, že někdo přemýšlí jinak. A dělají chyby z neporozumění. ...

Když zavrou přes noc do chládku učitele, který veze maturitní písemky k centrálnímu zpracování a podle dosud platného předpisu má s sebou ka-lašnickova, nejen že zbytečně poníží toho učitele, ale taky proti sobě poštvou jeho kolegy, jeho žáky, jejich rodiče. ...

Když při běžné prohlídce povalí arabského chlapa před jeho rodinou a sousedy na zem a šlápnu mu na záda, udělají si z něj nepřítele do konce života.“

Kapitola 14

Nové poznatky a aplikace v interkulturní psychologii

Každá věda se postupem času vyvíjí, a je-li spjata s určitými závažnými problémy reálného světa, je její vývoj obvykle silně urychlen. To je právě případ interkulturní psychologie, jejíž rozvoj je nepochybně stimulován mnoha faktory současného života, jakými jsou na jedné straně stále se zintenzivňující kontakty lidstva v obchodování, umění či sportu, výměnné pobyty studentů, učitelů a odborníků různých profesí atd., na druhé straně pokračující staré a objevující se nové etnické konflikty, potíže vyvolané masovým přílivem imigrantů do určitých zemí, při němž dochází ke střetávám kultur, či vzájemná nedorozumění mezi většinovou společností a menšinovými skupinami uvnitř některých zemí.

Tyto problematické okolnosti současné koexistence národů, etnických skupin, rasových populací a náboženských společenství vytvářejí tlak na to, aby se jimi zabývali nejen politici, jejichž rozhodnutí v těchto záležitostech jsou bohužel často chybná a nevedou k pozitivním řešením, ale také vědci, kteří mohou k problematice podávat hodnověrná objasnění. V důsledku této situace se v posledních letech intenzivně rozvíjely výzkumy prohlubující poznání v oblasti interkulturní psychologie. V zahraničí se za posledních několik let nashromáždilo mnoho nových poznatků a nálezů k takovým oblastem praxe, jako je interkulturní management, adaptace a akulturace imigrantů, vzdělávání příslušníků etnických menšin, interkulturní poradenství, multikulturní výchova ve školách a další. Souběžně se rozvíjí i teorie a metodologie interkulturní psychologie, mnohdy ovšem jako výsledek sporů mezi odlišnými vědeckými koncepcemi a přístupy.

V této kapitole je možné zachytit stručně jen výběr z enormního množství poznatkových produktů, které naplňují nejnovější vývoj v interkulturní psychologii. Všimneme si nejprve vývoje v teorii interkulturních dimenzí podle G. Hofstedeho, k níž se objevují jak další verifikace, tak kritické výhrady.

14.1 Vývoj Hofstedeho teorie kulturních dimenzí a její kritika

V interkulturní psychologii je velmi významná teorie nizozemského psychologa Geerta Hofstedeho o národních kulturách a jejich rozdílnostech. V důsledku své průkaznosti, založené na neobyčejně rozsáhlém empirickém výzkumu populací ve více než padesáti zemích a regionech, se tato teorie stala základem nesčetných aplikací (teorie je popsána s příslušnými empirickými daty v kap. 5). Charakteristiky typů národních kultur, jak je Hofstede popsal (viz u nás Hofstede, 1999), se stále uplatňují v četných vědeckých komparacích stejně jako v prakticky zaměřených příručkách pro manažery, obchodníky, učitele a jiné profese. Na druhé straně se objevily i závažné kritiky Hofstedeho teorie, na něž reagoval sám autor. V této oblasti interkulturní psychologie zkrátka dochází k rozporuplnému vývoji, jak nyní vysvětlíme.

Významným počinem se stalo publikování druhého, rozšířeného a aktualizovaného Hofstedeho díla *Důsledky kultury: Srovnávání hodnot, chování, institucí a organizací mezi národy* (Hofstede, 2001).

V tomto klasickém díle (jehož první vydání pochází z roku 1980) jsou obsaženy některé nové poznatky z různých výzkumů. Nová jsou např. data pěti dimenzí národních kultur (viz s. 81-84) týkající se bývalých socialistických zemí (Česka, Slovenska, Polska, Maďarska, Estonska a dalších), shromážděná většinou v 90. letech minulého století, jež v původním Hofstedeho výzkumu chyběla.

Existuje několik desítek výzkumných prací, které platnost Hofstedeho dimenzí národních kultur verifikují. Často je ovšem tato verifikace dílčí, týká se jen jedné dimenze nebo je realizována pouze na dvou či třech srovnávaných populacích. Např. Vishwanath (2003) srovnával subjekty z Německa, Japonska a USA z hlediska jejich chování v situacích, kdy dostávají omezené informace elektronickým kanálem. Zjistil, že Japonci se chovají v rozhodování při omezených informacích vskutku odlišně od Němců a Američanů, tj. zcela v souladu s Hofstedeho dimenzí „vyhýbání se nejistotě“. Tento index má pro kulturu Japonců vysokou hodnotu 92, kdežto kultura Němců (65) a Američanů (46) má hodnoty mnohem nižší. To znamená, že japonská kultura se vyznačuje tím, že její příslušníci jsou méně náchylní k riskování při nejistých či neznámých situacích než příslušníci některých jiných kultur.

Takových dílčích empirických nálezů svědčících o validitě Hofstedeho charakteristik národních kultur byla v zahraničí publikována velká řada. Zároveň se ale objevují práce, které Hofstedeho koncepci kriticky narušují, nebo ji dokonce odmítají. Zejména jsou provádě-

ny výzkumy týkající se rozlišování individualistických a kolektivistických kultur. Některé doklady svědčí o tom, že tzv. individualistické národní kultury (typické pro země západní a severní Evropy, USA, Kanadu, Austrálii) nejsou homogenní, neboť i mezi jednotlivými národy této kultury existují rozdíly.

Byly shledány např. rozdíly mezi Nory a Američany (Silvera, Seger, 2004).

Předmětem výzkumu byla psychologická kategorie sebevyvyšování (self-enhancement), která se v chování projevuje tím, že určité subjekty mají tendenci vidět a hodnotit nerealisticky sebe sama jako lepší než ostatní. To se výrazně projevuje i ve styku a v jednání lidí příslušejících k různým kulturám, jak bylo prokázáno při analýze negociačního chování Japonců (s typicky nízkým sebevyvyšováním) a Američanů (s typicky vysokým sebevyvyšováním - viz s. 178-179). Nízké hodnoty sebevyvyšování a zároveň tendence ke skromnosti jsou přisuzovány kulturám kolektivistickým, tj. podle Hofstedeho klasifikace kulturám Japonců, Korejců, Číňanů a některých dalších národů, naopak nejsou příznačné pro kultury individualistické.

Avšak Silvera a Seger dokládají, že v tomto ohledu mohou existovat odlišnosti i mezi národy s mmviduahstickými kulturami. Ve výzkumu byl vyšetřován soubor amerických a norských vysokoškoláků pomocí sebe-hodnotící škály měřící 42 osobnostních rysů, které charakterizovaly např. subjektivní vnímání své vlastní výkonnosti, kompetence aj. Prokázalo se, že mezi oběma skupinami subjektů existují významné rozdíly, tj. Norové vykazovali nižší tendenci k sebevyvyšování než Američané. Autoři výzkumu to prezentují jako doklad toho, že individualistické kultury nejsou homogenní, nýbrž mezi nimi existují odlišnosti - norská kultura, byť individualistická, zachovává normy skromnosti a sociální rovnosti. To vede až k úvahám o tom, že v individualistické národní kultuře se mohou vyskytovat určité prvky typické pro kulturu kolektivistickou.

Základním poznatkem našeho výzkumu je, že Norové vykazují menší tendenci k sebevyvyšování než Američané. Je možné, že Norové kompenzují své relativně nízké sebevyvyšování snahou více prosazovat svou obec a zemi v podobné míře, jako to bylo doloženo jinými výzkumy u Dánů a Švédů. Přestože jsou si tedy Norové a Američané podle Hofstedeho dosti podobní v některých kulturních rysech, v dimenzi individualismu mohou být odlišní (s. 581).

Objevily se také polemické výhrady k Hofstedeho výzkumu národních kultur, jež poukázaly zejména na metodologické nedostatky. V časopise *Human Relations* uveřejnil ostrou a po britském způsobu ironickou kritiku B. McSweeney (2002) v rozsáhlé stati nazvané příznačně Hofstedeho model národních kulturních diferencí a jejich důsledků: Triumf víry - neúspěch analýzy. Sweeney argumentuje (ve shodě s míněním některých dalších odborníků) zejména tím, že prů-

měrné hodnoty dimenzí podle Hofstedeho nemohou charakterizovat kultury jednotlivých národů, neboť každá národní kultura je sama o sobě dosti diferencovaná, není homogenní.

Jinou kritiku Hofstedeho teorie publikovala Nina Jacob (2005), která se zabývá interkulturním managementem na Erasmově univerzitě v Rotterdamu. Její kritika se obrací jak proti původnímu výzkumu národních kultur provedeného Hofstedem (1980, 2001), tak proti výzkumům jeho žáků a následovníků, zejm. House et al. (2004). Kritika Jacobové obsahuje zejména tyto výhrady:

- Jsou země světa skutečně tak kulturně odlišné, jak uvádí Hofstede? Pokud by tomu tak bylo, pak by manažeři ze zemí s vysokým indexem mocenského odstupu nemohli pracovat v zemích s nízkým indexem mocenského odstupu a naopak - což ale ve světě takto nefunguje.

- Totéž platí o kulturních rozdílech zemí v dimenzi dlouhodobá vs. krátkodobá orientace. Pak by např. čínští manažeři s dlouhodobou orientací své kultury nemohli být úspěšní v USA, kde se prosazuje krátkodobá orientace v podnikání - což opět neodpovídá realitě.

- Pokud jde o Indii, je situace podobná. V její kultuře Hofstede zjistil vysokou hodnotu dlouhodobé orientace, což dokládá např. tvrzením, že indiští kapitáni průmyslu kladou velký důraz na zisk, který přijde až během desetiletého období. Avšak to se týká jen manažerů, nikoli jiných profesí Indů. Takže je nesprávné zobecňovat charakteristiky zjištěné u jedné profesní skupiny na celou národní kulturu. Indie je příkladem země, jejíž kultura je velmi heterogenní a nemůže být Hofstedeho typologií postížena.

Z toho podle Jacobové plyne, že Hofstedeho dimenze národních kultur nenacházejí opodstatnění v reálném životě. Kultury je nutno chápat jako vzájemně prostupné a ovlivňované, nikoli ostře odlišné.

Tudíž typologii národních kultur nelze konstruovat jako diference mezi zcela homogenními kulturami. Každá národní kultura je nadto směsicí různých subkultur etnických a jiných.

Konečně N. Jacobová zavádí koncept crossvergence, který lze volně přeložit jako kulturní křížení. Mínila tím to, že v manažerské činnosti se mohou mísit dohromady prvky dvou i více kultur, takže vzniká jakási multikulturně smíšená praxe. Manažer přicházející ze země s určitou specifickou kulturou je nucen přizpůsobovat se kultuře země, v níž právě působí, a tím dochází k onomu kulturnímu křížení (Jacobová však svá tvrzení nedokládá empirickými nálezy).

K některým výhradám různých kritiků své koncepce se Hofstede porůznu vyslovil. Např. k námitce, že jeho data o národních kulturách pocházejí z výzkumů prováděných v 70. a 80. letech minulého století, a tudíž dnes nejsou validní, argumentuje takto: Kulturní specifčnosti

jsou zakotveny v národech po staletí a v krátkém období několika desetiletí jsou stabilní. Ostatně nedávné repliky těchto výzkumů to potvrzují.

Přes všechny kritické výhrady zůstává Hofstedeho teorie stále respektovaným nástrojem v poznávání specifických národních kultur a tím obohacuje poznatkovou základnu interkulturní psychologie. Stala se účinným prostředkem také pro praktické využití, zejména v profesích, v nichž dochází k interkulturním kontaktům.

Česká odborná veřejnost má nyní skvělou příležitost podrobně se seznámit s teorií Hofstedeho. V českém překladu byla vydána kniha *Kultury a organizace - Software lidské mysli* (Hofstede, G., Hofstede G. J., 2007), která je rozsáhlou syntézou dosavadních teoretických koncepcí a výzkumných nálezů, kterou autor vypracoval s přispěním svého syna. Tato práce je významná nejen tím, že souhrnně předkládá komparativní data o dimenzích národních kultur různých zemí, ale také proto, že k nim uvádí četné příklady z životní praxe, z různých profesí, situací apod., které činí vědecký výklad přístupnějším a využitelnějším pro širší okruh čtenářů.

Překladatel knihy, psycholog L. Kolman, vystihl v doslovu hlavní přínos této teorie - některými odborníky zpochybňované - takto: „Je Hofstedeho koncepce zjevním zásadní Pravdy? Určitě není. Důležité není, zda má Hofstede ve všem pravdu, ale co svým pojetím vyvolal a způsobil. To, s čím přišel, je pojmový rámec a vědecká metoda.“ (s. 320)

Lze očekávat, že nejen zmíněná kniha, ale i osobní účast profesora G. Hofstedeho na prvním mezioborovém semináři o interkulturní psychologii (Praha, 19. 3. 2007) jistě podnítl rozvoj této užitečné disciplíny v české vědě.

14.2 Interkulturně psychologické výzkumy rodin a akulturace imigrantů

Jak bylo objasněno v kap. 11.1, empirické výzkumy interkulturní psychologie se zabývají také tím, jaké podobnosti a rozdíly existují ve stylech výchovy dětí v rodinách, ve výchovných postojích rodičů, a to ve vztahu k národním a etnickým kulturám. Velká část těchto výzkumů je zaměřena na problémy výchovy v rodinách imigrantů, neboť tam je spatřován jeden z kořenů interkulturního napětí či konfliktů v řadě zemí. Způsoby výchovy dětí v rodinách imigrantů, kteří mají větší či menší kulturní distanci ke kultuře majoritní populace, mohou být v rozporu se způsoby rodinné výchovy, jež se uplatňují v hostitelské zemi. To je pak příčinou potíží jak v adaptaci a akulturaci imigrantů vůbec, tak i v předškolním a školním vzdělávání jejich dětí.

Velmi intenzivně se této problematice věnují odborníci v zemích s vysokým zastoupením etnik imigrantů. Např. v Německu jsou to zejména výzkumy týkající se tureckých rodin, v Nizozemsku rodin Maročanů apod. V kap. 6.1 byly zmíněny výzkumy U. Schônplugovó (2001a,b) a další, které objasňují tzv. transmissi kulturních hodnot v rodinách některých skupin imigrantů. V těchto výzkumech se dále pokračuje, jak nyní stručně připomeneme, také z toho důvodu, že jde o problematiku relevantní pro současnou českou situaci. Rada empirických výzkumů se objevila ve speciálním čísle časopisu *Journal of Comparative Family Studies* (2001, č. 4) s názvem *Immigrant and Ethnic Minority Families*.

Tyto výzkumy mají značný praktický význam. Typická situace je taková, že ve většině imigrantských rodin, které jsou nějak kulturně odlišné od kultury většinové populace, dochází v první až druhé generaci potomků k postupné integraci, resp. k asimilaci v hostitelské zemi. Avšak v třetí generaci imigrantů se často objevuje fenomén etnického znovuoživení (*ethnic revival*). To znamená, že zatímco příslušníci imigrantské skupiny druhé generace obvykle dospívají k většímu stupni asimilace než příslušníci první generace, v třetí generaci nastává proces protichůdný - snaha o návrat ke kulturním tradicím předků, resp. země původu, přestože s původní kulturou a jejím jazykem nemají třeba tito lidé přímý kontakt. K tomu se také váže hypotéza, že právě etnické znovuoživení může být příčinou toho, že pro nejmladší generaci imigrantů muslimského společenství se stává atraktivní ideologie náboženského fundamentalismu, jak to dokládají militantní etnické konflikty ve Francii, Británii či Nizozemsku.²⁶

Při těchto výkladech a hypotézách se většinou vychází z klasické taxonomie strategií adaptace imigrantů v hostitelské zemi, kterou vypracoval J. W. Berry (1980, 1997). Tato taxonomie rozlišuje čtyři strategie: integraci, asimilaci, separaci a marginalizaci (viz s. 98). V posledních letech však vědecké poznání dospělo k tomu, že toto rozlišení nemusí mít univerzální platnost, protože:

■ mohou existovat odlišnosti mezi jednotlivými etniky imigrantů, tj. u některých etnik se mohou typicky vyskytovat větší či menší inklinace k jedné ze strategií a k vyhýbání se jiným strategiím;

²⁶ Etnické znovuoživení může mít také pozitivní důsledky, a to v případě autochtonních minorit, které usilují o své přežití. Jak objasňuje L. Satava (2001), přežití Lužických Srbů, Velšanů či jiných malých etnik v Evropě je většinou spojeno se zachováním či oživením jejich mateřského jazyka, což opět implikuje zachování či rozvoj menšinového školství, udržování jazyků, které nejsou oficiálními vyučovacími jazyky zemí apod.

a uvnitř každé skupiny imigrantů mohou být rozdíly mezi jednotlivými rodinami ovlivňované socioekonomickým statutem rodičů, jejich vzděláním a stylem rodinné výchovy.

Právě k objasnění této situace byl proveden rozsáhlý a sofistikovaný empirický výzkum B. Naucka z Technické univerzity v Chemnitz (Nauck, 2001), který je popsán v rámci 12.

Rámec 12 - Generační transmise kultury

v etnicky odlišných rodinách imigrantů_

Subjekty výzkumu tvořilo pět souborů rodin imigrantů, a to Řeků, Italů a Turků jakožto „Gastarbeiterů“ žijících v Německu, dále rodin imigrantů německého původu repatriovaných z Ruska do Německa a ruských Židů - imigrantů v Izraeli. Celkově šlo o 2 083 rodičů a jejich dětí ve věku 13-15 let. Cílem výzkumu bylo zjistit, jakými mechanismy dochází, resp. nedochází ke kulturní adaptaci v

prostředí hostitelské země a zda jsou mezi subjekty 1. generace (rodiče) a 2. generace (jejich děti) v tomto ohledu nějaké rozdíly. Daných pět etnik se odlišovalo z hlediska úrovně vzdělání rodičů (nejvyšší úroveň u německých repatriantů z Ruska, nej-nižší u Řeků a Turků), znalosti jazyka hostitelské země aj.

Nástrojem výzkumu byly rozhovory (vedené zvlášť s rodiči a zvlášť s dětmi) a písemné dotazníky (v jazyce příslušného etnika), jimiž se zjišťovaly různé parametry generační transmise kultury mezi rodiči a dětmi, zejména:

- míra uchování etnického jazyka (ethnic language retention) - hodnocená na základě toho, zda je v komunikaci uvnitř rodin používán jazyk původního etnika nebo jazyk hostitelské země,
- stupeň ovládnutí jazyka hostitelské země - u rodičů a u dětí,
- etnická homogenita manželství - postoje k uzavírání manželství s partnery pocházejícími z jiného etnika.

Výzkum prokázal, že jak mezi jednotlivými etniky imigrantů, tak mezi generačními skupinami existují rozdíly ve způsobech adaptace na kulturu hostitelské země. Nejvýraznější rozdíly spočívají v míře uchování etnického jazyka: Zhruba 50-60 % italských a řeckých rodičů-imigrantů používá ke komunikaci v rodině etnický jazyk, zatímco u ruských imigrantů v Izraeli je to 90 %. Na druhé straně v ovládnutí jazyka hostitelské země jsou obrovské rozdíly mezi rodiči a jejich dětmi, jak naznačují údaje v tab. 15.

Tab. 15 Ovládnutí jazyka hostitelské země na „velmi dobré“ úrovni (podíl populace imigrantů v procentech)

Etnikum	Otcové	Matky	Synové	Dcery
Italové	19,9	19,5	76,2	81,0
Řekové	25,0	16,2	75,0	74,6
Turci	4,4	2,0	53,7	60,0
Němci-repatrianti		19,1	17,5	50,2 53,3
Rusové	2,1	8,2	42,7	56,0

Z těchto a dalších nálezů autoři výzkumu vyvozují:

Turečtí rodiče v Německu a ruští rodiče v Izraeli mohou v důsledku nízkého stupně osvojení jazyka hostitelské země inklinovat ke kulturní separaci, tj. žijí pouze se svou etnickou kulturou, izolování od kultury majoritní populace. To se do značné míry projevuje i u druhé generace těchto imigrantských skupin, na rozdíl od Italů a Řeků, jejichž druhá generace s poměrně vysokou proporcí osvojení jazyka majoritní populace inklinuje k integraci v kultuře hostitelské země.

Zároveň působí jiný faktor, který se projevuje v postojích k etnické homogenitě manželství: V rodinách tureckých imigrantů v Německu přetrvává vysoká tendence k etnické homogenitě, tj. k

uzavírání manželství převážně jen s příslušníky vlastního etnika. Tato tendence působí tak (na rozdíl od jiných etnických skupin), že Turci v Německu vytvářejí separované společenství v hostitelské zemi.

Další výzkumy dokládají, že intenzita působení etnické kultury v rodinách některých populací imigrantů je tak silná, že působí dokonce i ve větší geografické vzdálenosti od země původu. To se projevuje zvláště v tom, že si mnozí potomci rodičů-imigrantů vybírají partnery k uzavírání manželství v zemi, odkud přišli jejich rodiče. Např., v Nizozemsku je to časté v rodinách Turků a Maročanů. Dochází k nové vlně imigrace, protože Turci narození v Nizozemsku si často vybírají partnery pro manželství v Turecku a obdobně je tomu u Maročanů, kteří si hledají partnery v Maroku. Tento fakt přispěl k tomu, že se počty příslušníků těchto etnických menšin v Nizozemsku zvýšily od počátku 80. let minulého století do roku 2000 více než dvojnásobně.

Tento jev zkoumala E. Hooghiemstra (2001), podle níž Turci a Maročané žijící v Nizozemsku uzavírají sňatky téměř výhradně (94 %) jen s příslušníky vlastního etnika. Přitom velká část manželských partnerů je vybírána buď přímo v Turecku, nebo v Maroku a následně se stěhují do Nizozemska. Podle autorky je hlavním faktorem tohoto jevu skutečnost, že populace Turků a Maročanů žijí v Nizozemsku v uzavřených komunitách, tj. v souladu se strategií separace. Tato separace má současně vliv také na to, že mají obě etnika silnou emocionální vazbu na země původu svých předků, což zase vede k častému výběru partnerů v těchto zemích. Malá integrace rodin tureckých a marockých imigrantů a jejich život podle vlastních kulturních vzorců vedou k uzavírání sňatků s partnery z původních zemí.

j . Kapitola 15

i _

| Interkulturní komunikace: reálný) fenomén a jeho vědecká reflexe

i —.- _ _ _ _

i i

Pil

V desáté kapitole této knihy jsou popsány některé problémy a příslušné výzkumy týkající se fungování jazyka a komunikace v inter-1 kulturním aspektu. V posledních letech se tato problematika roz-

J rostla do značné šíře a její aplikace se s velkou intenzitou uplatňují

I ve vztahu k určitým profesím. Jeví se proto užitečné upozornit na

! významnost tohoto tematického okruhu.

, Nejprve je nutno rozlišit dva významy výrazu „interkulturní komu-

j nikace", který vyjadřuje jednak reálně existující jev a jednak je názvem

nového odvětví vědy a výzkumu.

(1) Termín „interkulturní komunikace" (intercultural communication, v češtině též ekvivalent „mezikulturní komunikace") označuje verbální a neverbální interakci a sdělování probíhající v nej-

I různějších typech situací, při nichž komunikujícími partnery jsou příslušníci kulturně odlišných etnik, národů, rasových a náboženských společenství.

Interkulturní komunikace je sociální jev, jehož závažnost a důsledky jsou stále více patrné v těch oborech praxe, kde dochází ke vzá-

jemnému kontaktu lidí pocházejících z různých kultur. Do situací interkulturní komunikace se dostávají zejména pracovníci v mezinárodním obchodu, manažeři v mezinárodních podnicích, diplomaté při mezinárodních vyjednáváních, učitelé vyučující žáky a dospělé ze skupin imigrantů nebo etnických menšin, lékaři a zdravotníci přicházející do styku s pacienty-cizinci, pracovníci v sektoru mezinárodní turistiky, tlumočníci a mnozí jiní.

(2) Zároveň však termín interkulturní komunikace označuje nejen samotný komunikační jev, ale stal se rovněž názvem pro vědeckou

disciplínu, která se tímto jevem zabývá. Rozvíjí se ve styku soci-

olingvistiky, interkulturní psychologie, etnologie, teorie komunikace. Např. v zahraničních vědeckých periodikách či v encyklopediích je chápána interkulturní komunikace jako konstituovaná vědecká disciplína (srov. DEF (44) v kap. 10.4). Je oborem studia na mnoha vysokých školách, je teoreticky popsána v řadě speciálních monografií atd.

Teoretická a výzkumná reflexe reálného jevu interkulturní komunikace dnes nachází vysoké uplatnění v určitých profesích. Vzhledem k tomu L. Kolman (2001, s. 138) adekvátně vymezuje tuto disciplínu následovně:

DEF (46) Mezikulturní komunikace je do značné míry disciplinou aplikovanou a předmětem, na který se ve svých aplikacích zaměřuje, je pomoc těm, kdo se s interkulturními problémy setkávají v souvislosti se svou prací či funkcí.

V důsledku působení těchto profesních potřeb se mohutně rozvíjí zkoumání interkulturní komunikace v mnoha zemích, v posledních letech se objevuje zájem i u nás. Existuje ohromné množství zahraničních publikací jak striktně vědeckých, tak většinou zaměřených prakticky, jakož i instruktivních manuálů zaměřených na konkrétní profese. Pokud jde o vědecké explanace, lze odkázat na následující monografie, sborníky a specializované mezinárodní časopisy:

■ Intercultural Communication. An Advanced Resource Book

(Holliday, Hyde, Kullman, 2004) je jednou ze základních monografií o interkulturní komunikaci, s četnými informacemi a odkazy k dalším pracím, ovšem jen z anglosaského prostředí.

■ Intercultural Communication. A Global Reader (Jandt, 2004) je sborník s pracemi několika desítek autorů z různých zemí, který seznamuje s různými aspekty interkulturní komunikace.

■ Intercultural Competence. Interpersonal Communication Across Cultures (Lustig, Koester, 1999) je instruktivní publikace zaměřená na způsoby vytváření kompetence komunikovat s příslušníky různých kultur.

■ Handbuch interkulturelle Kommunikation und Kooperation je dvousvazková publikace německých odborníků A. Thomase a kol. (2003), v Evropě jde zřejmě o nejobsáhlejší dílo v dané oblasti.

■ Časopis Language and Intercultural Communication, který je vydáván od roku 2000 v Británii (v nakladatelství Multilingual Matters). Časopis proklamuje, že se věnuje pracím o výzkumu vztahů mezi jazyky a kulturami, zvláště za účelem porozumění interkulturním vztahům.

■ Časopis Multilingua - Journal of Cross-Cultural and Inter-language Communication vychází již od roku 1980 v nakladatelství Mouton de Gruyter (Berlín - New York).

15.1 Některé aplikace teorie a výzkumů interkulturní komunikace

V této části se v omezeném rozsahu budeme zabývat aplikacemi poznatků o interkulturní komunikaci, a to v těchto oblastech praxe: v mezinárodním podnikání, ve zdravotní péči, v pedagogicko-psycho-logickém poradenství, ve školní edukaci. Je potěšující skutečností, že vedle obrovského rozvoje v zahraničí dochází k těmto aplikacím dnes i v českém prostředí, jak je uvedeno níže.

Interkulturní management, interkulturní marketing

Českou teorii interkulturního managementu a interkulturního marketingu představují zejména práce I. Sroňka (2000), J. Světlíka (2003) a I. Nového (Nový a kol., 1996; Nový, Schroll-Machl a kol., 2001; Nový, Schroll-Machl, 2005). Tyto práce aplikují poznatky z interkulturní psychologie, resp. z výzkumu národních kultur vůbec, se zvláštním zaměřením na komunikaci v oblasti mezinárodního obchodu a mezinárodního podnikání. Specifickým rysem těchto prací je jejich orientace na konkrétní praktické potřeby odborníků příslušných profesí. Spojují poznatky teorie a výzkumu s instruktivními doporučeními.

Je přitom užitečné, že v této oblasti dochází k propojování poznatků a přístupů ekonomie a sociálních věd (teorie kultury, teorie hodnot, teorie komunikace aj.). Ve většině českých prací tohoto typu se vychází z pojmu „národní kultura“ nebo „národní podnikatelská kultura“, jak byly vyloženy v koncepci G. Hofstedeho nebo A. Thomase (1993,1996).

K praxi je nejvíce zaměřena Sroňkova práce Kultura v mezinárodním podnikání (2000). Její základní premisou je tvrzení, že nemá-li v komunikaci mezi příslušníky různých kultur docházet ke konfliktům, je základem pro tuto komunikaci uvědomění, že rozdíly mezi kulturami existují. Ve vztahu k reálným potřebám odborníků, kteří pracují ve sféře mezinárodního obchodu a podnikání, jsou nejcennější autorovy popisy způsobů komunikace a jednání, jež jsou charakteristické pro jednotlivé země a regiony Evropy, Asie, Severní a Latinské Ameriky, Blízkého východu a Austrálie.

Podobné zaměření má práce Marketing pro evropský trh J. Světlíka (2003). Konkrétními údaji objasňuje kulturní aspekty komunikace v zemích Evropské unie (bývalé patnáctky zemí), avšak s širším východiskem založeným na výzkumech národních kultur G. Hofstedeho. Originální poznatky

získal autor z vlastního výzkumu dimenzí české národní kultury, provedeného v letech 2002-2003 (viz kapitola 5.1). Ústřední pojem „interkulturní marketing“ je charakterizován takto (Světlik, 2003, s. 34):

DEF (47) Interkulturní marketing vychází z předpokladu, že kultura ovlivňuje kupní chování jednotlivců či domácností stejně jako způsob užití produktu. Pokud chce být český podnikatelský subjekt úspěšný na jednotném trhu, měl by znát specifické kulturní charakteristiky jiných národních kultur zemí EU.

K tomu se váže popis evropských kulturních specifik v komunikaci, který zahrnuje konkrétní objasnění a doporučení, jak komunikovat v pracovním i společenském styku s příslušníky jednotlivých zemí, od Belgičanů a Nizozemců až po Reky, Portugalce či Švédy a Dány. Práce tohoto typu dokazuje, že kultura každého národa má svůj vlastní způsob osobní komunikace a vyjednávání a schopnost efektivně komunikovat s cizinci se stává pro Čechy životně důležitou dovedností (s. 200).

Dosud nejpodrobněji je problematika interkulturní komunikace ve vztahu k profesní oblasti rozpracována v publikaci Spolupráce přes hranice kultur (Nový, Schroll-Machl, 2005). Přístup autorů je vědecky fundovaný, založený hlavně na poznatcích sociální psychologie, teorie managementu a marketingu, jež jsou interpretovány ve vztahu ke kulturním rozdílům jednotlivých zemí. Publikace se orientuje především na to, že efektivní spolupráce v mezinárodním obchodu a podnikání závisí na úspěšné komunikaci, při níž si lidé, kteří spolu komunikují, uvědomují a respektují specifickosti kultury. Teoretické výklady jsou opřeny o empirické výzkumy a prostoupeny četnými příklady z reálné praxe ve firmách a jiných institucích. V centru pozornosti stojí zvláštnosti kultury a komunikačních stylů Němců ve srovnání s Čechy, jimž má být věnována také připravovaná práce (Nový, Schroll-Machl, v tisku).

V zahraničí je ovšem oblast výzkumu interkulturní komunikace neobyčejně rozvinutá, zvláště ve vztahu k ekonomickým a obchodním aktivitám. V této oblasti se dokonce zformovala speciální subdisciplína nazývaná „interkulturelle Wirtschaftskommunikation“ (interkulturní hospodářská komunikace). Jsou srovnávány komunikační styly charakteristické pro jednotlivé národy - např. se ukazuje, že komunikační styl Finů v mezinárodním obchodním vyjednávání se výrazně odlišuje od komunikačního stylu Američanů a blíží se spíše stylu Japonců (zvýrazněná skromnost, nižší úroveň zdůrazňování individuality, menší vyjadřování osobních pocitů aj.; Widén, 1991).

Podobně srovnávala charakteristiky interkulturní komunikace Slováků a Němců S. Nováková (2002). Na základě toho, jak němečtí manažeři vnímají komunikační specifickosti svých slovenských partnerů, např. shledala, že Slováci na rozdíl od Němců komunikují emocionálněji, udržují větší odstup mezi hierarchicky postavenými pracovníky a především se kvůli vysokému respektu k autoritám méně často vyjadřují kriticky k jiným osobám či záležitostem.

Na základě srovnávacích výzkumů interkulturní komunikace jsou vytvářeny určité obecnější poznatky, jako je koncepce idiocentrického a sociocentrického stylu komunikace. Tuto koncepci rozpracoval zejména H. C. Triandis (1994, 1995) a různé empirické výzkumy potvrzují její platnost. Pro kultury kolektivistických společností (typicky východoasijské národy) je charakteristická sociocentrická komunikace, tj. větší zaměřenost komunikátora na vztahy s jinými členy skupiny, společnosti. Naproti tomu příslušníci individualistických kultur (typicky Američané) mají tendenci k idiocentrické komunikaci, tj. zaměřenosti na úkol, výkon, prospěch.

Interkulturní komunikace v zdravotní péči

Jak bylo zmíněno ve dvanácté kapitole, poznatky interkulturní psychologie mají značný význam ve zdravotní péči, tj, především v profesi lékařů, ošetřovatelek a jiného zdravotnického personálu. V zahraničí je tato významnost již běžně respektována, což se odráží i v četných výzkumech. Některé poznatky o aspektech interkulturní komunikace v medicínské a psychosociální praxi jsou uvedeny v publikaci Nového a Schroll-Machlové (2005).

Vědecký zájem o tuto oblast se projevuje i ve formování speciálního oboru nazývaného transkulturní ošetřovatelství (transcultural nursing). Tento obor se začal rozvíjet od 60. let minulého století v USA, postupně se šířil do Evropy a jiných zemí a má vymezen svůj teoretický a výzkumný status i aplikace v klinické praxi (Leininger, McFarland, 2002, aj.).

U nás se nyní tento obor také postupně prosazuje, zejména je rozpracováván týmem odborníků katedry ošetřovatelství Zdravotně sociální fakulty Ostravské univerzity. Z jejich produkce vznikla publikace Komunikace s cizinci při poskytování zdravotní péče (D. Mastiliaková a kol., 2003), v níž je definován obor a vymezena jeho náplň (DEF 48).

DEF (48) Transkulturní ošetřovatelství je praktický a teoretický obor zaměřený na podobnosti a rozdíly v péči o klienty různých kultur s jejich souborem hodnot, životních zkušeností a přesvědčení, a to s cílem poskytovat vhodnou, smysluplnou, účinnou a individualizovanou podporu ve zdraví a nemoci.

Podle Mastiliakové a kol. (2003) lze chápat transkulturní ošetřovatelství jako legitimní, nezastupitelnou a metodicky rozpracovanou disciplínu, jejímž smyslem je respektování kulturních zvláštností klientů ze strany ošetřujících. Jako příklad se uvádí, jak odlišně reagují na bolest děti různého původu: Zatímco děti z ruského prostředí reagují obvykle tiše, stoicky a zdrženlivě, děti z anglosaského prostředí se častěji hlasitě dožadují úlevy od bolesti (s. 7). V důsledku těchto

to jevů vznikl také pojem kulturně specifická péče, který vyjadřuje nutnost přizpůsobovat zdravotní péči zvláštnostem jednotlivých kultur. To se týká zejména stravy, spánkového režimu, léčebných procedur, ošetřovatelských postupů, ale také komunikace s klienty aj.

Pro transkulturní ošetřovatelství jsou velkým problémem situace, kdy může docházet ke konfliktu hodnot: Každá kultura má specifické pojetí zdraví, nemoci a lékařské péče. Náboženské a jiné kulturní hodnoty pacienta mohou být v nesouladu s hodnotami sester a samozřejmě i lékařů. Proto je tolik důležité, aby zdravotničtí pracovníci, kteří přicházejí do kontaktu s cizinci jak u nás, tak v zahraničí, byli dostatečně instruováni o specifičnostech národních a etnických kultur, jak na to upozorňuje J. Mareš (2001) a jiní.

Specifickou problematiku představuje komunikace mezi lékaři a sestrami z jedné kultury s pacienty a jejich rodinami z jiné kultury. K tomuto účelu jsou vypracována detailní pravidla a doporučení (Mastiliaková a kol., 2003) jak pro verbální, tak pro neverbální komunikaci. Jde o respektování kulturních specifičností, jež zahrnují způsoby oslovování pacientů, gesta, doteky, proxemické zóny (vzdálenost mezi komunikujícími osobami) atd. Ale jde také o „míru pravdivosti“ obsahu sdělení týkajících se zdraví a nemoci, zejména o sdělování skutečného stavu lékařem pacientovi, jež je rovněž kulturně odlišné.

Velmi specifickou oblastí je transkulturní psychiatrie, která se již značně rozvinula v zahraničí (Hageman, Salman, 2001). Je chápána jako obor lékařské vědy zabývající se diagnostikou a léčbou duševních chorob subjektů, které patří k rozdílným kulturním, etnickým, rasovým či náboženským společenstvím.

Jinou bariérou v komunikaci ve zdravotní praxi představuje rozdílnost jazyků. Věnují se jí mnohé zahraniční výzkumy. Zejména pacienti ze skupin imigrantů, kteří v hostitelské zemi pobývají teprve krátce, zpravidla neznají dostatečně její jazyk a to může vést někdy až k životně závažným rizikům při stanovení diagnózy apod. Mnohdy je nezbytné využívat tlumočnicků, což však také není bezproblémové, jak objasňuje výzkum provedený ve Švýcarsku (rámeček 13).

Rámeček 13 - Komunikace cizinců s lékaři a sestrami ve švýcarských nemocnicích _

Švýcarsko je země s vysokým podílem imigrantů z nejrůznějších etnik, kteří mluví často jen svým mateřským jazykem (např. Albánci, Turci, Kurdové aj.). A. Bischoff a L. Loutan (2004) provedli rozsáhlé šetření ve 244 švýcarských nemocnicích s cílem objasnit, jak probíhá komunikace pacientů-cizinců s lékaři v případech, kdy je nezbytné používat služeb tlumočnicků. Právě v takových situacích může docházet k určitým interkulturním problémům.

V případě málo známých jazyků (např. albánština, arabština) se švýcarské nemocnice často snaží jako tlumočnicků využívat příbuzné pacienta. Ostatně taková praxe je rozšířená i v jiných zemích (např. v České republice v případě Vietnamců, Číňanů a dalších etnik). Zjistilo se však, že toto tlumočení je pro pacienty z některých kultur obtížně akceptovatelné, neboť nejsou ochotni lékařům sdělit své velice intimní stavy a pocity prostřednictvím příbuzných či přátel. Z toho důvodu se doporučuje využívat spíše profesionální tlumočnicků. Ovšem to platí pro dospělé pacienty, nikoli pro děti, kde je naopak spolupráce příbuzných žádoucí.

Druhým závažným problémem je, že příbuzní v roli tlumočnicků mnohdy nejsou schopni překládat odborné medicínské výrazy nebo není jejich úroveň vzdělání pro daný účel vyhovující. Obtíže nastávají také při vyšetřování žen z některých skupin imigrantů (především muslimů), u nichž kulturní postoje nedovolují, aby ženy prohlíželi muž-lékař, resp. aby byl přítomen muž-tlumočnick.

V závěru výzkumu autoři apelují na to, aby byly organizovány výcvikové kurzy pro „interkulturní mediátory“ v sektoru zdravotnictví a sociálních služeb, které by zajišťovaly přípravu odborníků pro jednání s příslušníky různých etnických skupin.

Interkulturní komunikace ve školním vzdělávání

V kapitole 11.2 je objasněno, jak působí interkulturní faktory na procesy a výsledky školního vzdělávání. Nyní se ukazuje, že ve sféře školního vzdělávání a života ve školním prostředí vůbec hraje důležitou roli také komunikace mezi subjekty edukačních procesů, kteří jsou příslušníky odlišných etnik. Nejvýrazněji je to patrné v situacích, kdy příslušníci jedné kultury, s příslušným jazykem a komunikačními standardy jsou v roli učitelů a příslušníci jiné kultury, resp. jiných kultur, s odlišnými jazyky a komunikačními standardy jsou v roli žáků či studentů. Tyto edukační situace nastávají, jsou-li do edukačních procesů začleněni buď žáci pocházející z autochtonních etnických menšin dané země (např. Romové v českých školách, Lapenci ve školách skandinávských zemí apod.), nebo žáci pocházející z rodin imigrantů.

Dnes se v mnoha zemích věnuje velká pozornost vzdělávání dětí a mládeže ze stále přibývajících skupin imigrantů a podobně je tomu v České republice (podrobněji Průcha, 2006). Podíly žáků-cizinců v českých školách jsou dosud relativně nízké ve srovnání s např. západoevropskými státy²⁷, avšak jejich počty mají po roce 1989 stále vzrůstající tendenci. Čeští učitelé a čeští žáci a studenti tak přicházejí do kontaktu a vstupují do komunikace nejen s příslušníky jazykově a kulturně blízkých etnik (Slováci, Ukrajinci, Rusové aj.) ale také s jazykově a kulturně velmi vzdálenými etniky (Vietnamci, Číňané, Mongolci, Kazaši, Arméni aj.).

27 Podle údajů Eurostat za rok 2004 činil počet žáků-cizinců v českých školách jen asi 1 % celkové populace žáků do věku 15 let, zatímco např. v Rakousku a Německu to bylo více než 10 % a ve Švýcarsku 22 %.

V této komunikaci vznikají problémy, které spočívají jak v neznalosti češtiny u mnoha rodičů-imigrantů a jejich dětí, tak v malé obeznamenosti českých učitelů se zvláštnostmi komunikace s dospělými a dětmi z etnicky odlišných skupin. Konkrétní případy těchto komunikačních problémů jsou popsány ve dvou výzkumech, s využitím autentických výpovědí žáků o jejich vlastních zkušenostech z adaptace na české prostředí a českou školu (Muhič a kol., 2002; Cizinci tu nejsou cizí, 2004). Potvrzuje se, že pro vytváření dobrých vztahů žáků-cizinců s českými učiteli a se spolužáky je prioritně nezbytné, aby si cizinci osvojili český jazyk. Bohužel výuku češtiny školy systematicky nezajišťují a děti cizinců si většinou osvojují jazyk hostující země jen spontánně, v interakci s českými vrstevníky, avšak - jak o tom svědčí i jiné poznatky - i za obětavé pomoci učitelů. Uplatňují se při tom různé strategie a formy učení, jak dosvědčují výpovědi dětí-cizinců.

V šetření provedeném v souboru žáků-cizinců v pěti základních školách a gymnáziu v Lounech (Cizinci tu nejsou cizí, 2004) odpovídali žáci na otázky: Jak ti jde český jazyk? Co ti dělá největší potíže? Kdo ti při zvládnutí češtiny nejvíce pomohl (co ti nejvíce pomohlo)?

Výpovědi byly velmi různorodé (zde uvedeno zkráceně):

- Ze začátku mě paní učitelka během dvou měsíců naučila abecedu a češtinu, abych se domluvila. Spousta lidí ani neví, že jsem cizinka. Nepoznají to.
- Při zvládnutí češtiny mi asi nejvíce pomohly knížky, protože při jejich čtení vidím, jak se jaké slovo píše, a tak mi nedělá většina slov problémy.
- Vede se mi tu dobře a jsem tu rád. Český jazyk mi vůbec nejde. Žádné knihy nečtu. Nikdo mi nepomohl.
- Nejvíce mi pomohlo, když jsem byla malá, tak mi hlídala paní, a vona mi naučila česky.
- Čeština je těžká, ale člověk se to musí naučit. Pomohlo mi, že jsem si četla knížky. Na všechno jsem se ptala. Ve škole mi paní učitelka všechno vysvětlí.

Ovšem podmínkou úspěšného začlenění žáků-cizinců v českých školách není jen osvojení samotného jazyka, ale také přístup učitelů a spolužáků k nim a dále vztahy mezi školou a rodiči těchto dětí. V tomto ohledu nejsou u nás k dispozici výsledky empirických výzkumů, které by objasňovaly problémy, jež v interkulturní komunikaci vznikají při adaptaci rodin imigrantů na české kulturní prostředí a specificky při adaptaci dětí imigrantů v českých školách. Výjimkou je empirická sonda Švarcové a

Mareše (2006), která zjišťovala názory vietnamských rodičů na vzdělávání jejich dětí v českých školách, přičemž byly identifikovány též určité faktory zakotvené v interkulturní komunikaci.

Metodou rozhovoru s 35 vietnamskými rodiči byly zjištěny některé kulturní specifičnosti této etnické skupiny při jednání a komunikaci se školou:

n Podobně jako v jiných zemích žijí vietnamští imigranti v České republice v uzavřené komunitě, chrání si svoji identitu a snaží se nepodléhat vlivům majoritní společnosti.

b Podle kulturních standardů jejich chování se považuje za neslušné upozorňovat přímo a veřejně na nedostatky jiné osoby, což může vyvolávat nedorozumění při jednání českých učitelů s vietnamskými rodiči. b Ostrá argumentace při jednání je považována za nevhodnou, stejně jako projevy emocí při přesvědčování.

b V neverbální komunikaci má specifickou funkci úsměv: u Vietnamců vyjadřuje rozpačitost, nepochopení, zvládnání nepříjemných situací.

b Pokud jde o školní vzdělávání, největší problémy mají vietnamští žáci podle výpovědí svých rodičů s češtinou, pravopisem a s výslovností. b Samotní vietnamští rodiče rovněž uvádějí jazykové problémy jako největší bariéru ve styku s českou školou. Tyto potíže jim zabraňují, aby dětem pomáhali s domácími úkoly a vůbec porozuměli tomu, co po nich škola vyžaduje apod.

V zahraniční interkulturní psychologii existuje velké množství výzkumných nálezů o kulturních specifičnostech komunikace v edukačním prostředí. Např. srovnávací výzkum (Yook, Albert, 1998) sledoval komunikační chování tří skupin pregraduálních studentů: Korejců žijících v Koreji, Korejců studujících v USA a Američanů. S využitím individuálních a skupinových rozhovorů bylo srovnáváno, jaké je komunikační chování těchto subjektů při jednání s učiteli v problémových situacích, např. při potížích s učením, při opožděném odevzdání úkolu kvůli nemoci v rodině apod. Překvapivě se potvrdilo, že jak Korejci žijící ve své vlasti, tak Korejci studující v USA zachovávají komunikační pravidla shodná s charakteristikami kolektivistické kultury (respektování autority učitele, preference nepřímého stylu komunikace, který se vyhýbá konfliktům, aj.), na rozdíl od komunikačního chování amerických studentů reprezentujících individualistickou kulturu.

Na důležitost specifičností interkulturní komunikace poukazují také nálezy z mezinárodních evaluací vzdělávacích výsledků žáků v zemích OECD. Výzkum PISA (provedený v roce 2000) zaměřený na matematické a přírodovědné vědomosti a dovednosti dokládá podstatně horší vzdělávací výsledky u žáků z rodin přistěhovalců než u domácích populací žáků. Podílí se na tom hlavně omezená úroveň znalosti jazyka hostitelské země. Např. z výzkumu PIELS čtenářské

gramotnosti (Kramplová, Potužníková, 2005) žáků 4. ročníků primárních škol v 35 zemích vyplynulo, že u žáků z rodin přistěhovalců a etnických menšin existuje tato závislost: žáci, kteří komunikují doma s dospělými jazykem příslušné země, v němž je zadáván test, dosahují lepších výsledků než žáci, kteří tímto jazykem komunikují doma jen někdy, nebo vůbec. To je zvláště výrazné v rodinách přistěhovalců v Německu, Nizozemsku, Kanadě aj.

Problematiky interkulturní komunikace v edukačním prostředí se ovšem dotýká řada dalších faktorů, jako je např. etnické složení žáků jednotlivé školy. To je tíživý problém zejména v USA, jak dokládá např. Rodríguez (2002) v longitudinálním výzkumu žáků z rodin hispánských imigrantů v USA. Ve

školách s převažující či úplnou populací žáků z rodin imigrantů, v nichž se používá španělština, nedochází ke kontaktu s dominantní kulturou země a v důsledku toho se v těchto populacích udržuje i nižší úroveň vzdělávání.

Samozřejmě uvedenými příklady se zdaleka nevyčerpáva celkový rozsah zkoumání interkulturněpsychologických faktorů v oblasti školní edukace. Toto zkoumání zahrnuje také specifčnosti chování učitelů v jednotlivých kulturách, stylů učení žáků a studentů, etnických stereotypů a předsudků ve školních učebnicích, postojů veřejnosti ke vzdělávání příslušníků etnických menšin aj.

V těchto tématech se aplikace poznatků z interkulturní psychologie a interkulturní komunikace stávají jedním ze základů nově se formujících disciplín: interkulturního poradenství (Muhič, 2004), etnopedagogiky (Průcha, 2002) a multikulturní výchovy (Mistrík et al., 1999; Průcha, 2006).

Vážený čtenáři, doufám, že se mi podařilo v této knize ukázat, jak zajímavou a užitečnou oblastí vědy je interkulturní psychologie. Je pochopitelné, že v důsledku omezeného rozsahu knihy jsem nemohl obsáhnout mnoho dalších relevantních výzkumů, jež byly publikovány, ani objasnit do podrobností všechny teorie a jejich možné aplikace v různých oblastech praxe. Rovněž by bylo potřebné vysvětlit metodologické problémy interkulturní psychologie, zejména z hlediska takových praktických potřeb, jako je např. konstruování kulturně nezkreslených psychologických testů nebo tvorba školních učebnic nezatížených etnickými předsudky a negativními stereotypy o jiných národech.

Přál bych si, aby tato publikace podnítila u nás zájem o studium a využívání interkulturní psychologie. Pokud zainteresovaní čtenáři shledají, že jsem v některých částech knihy nevyložil určité problémy či výzkumné nálezy dost jasně nebo přesně, budu vděčen, když mne na případné nedostatky upozorní (na adresu nakladatelství Portál).

Literatura

Aboud, P. E.: Children and Prejudice. New York, Blackwell 1988.

Aldridge, J. M., Fraser, B. J., Huang, T. L.: Investigating Classroom Environments in Taiwan and Australia with Multiple Research Methods. Journal of Educational Research, 93, 1999, 1, s. 48-62.

Allport, G. W.: The Nature of Prejudice. Reading, MA., Addison-Wesley 1954.

Allport, G. W.: O povaze předsudků. Praha, Prostor 2004.

Asante, M. K., Min, E. (Eds.): Socio-cultural Conflict between African Americans and Korean Americans. New York, University Press of America 2000.

Bacci, M. L.: Populace v evropské historii. Praha, Nakl. Lidové noviny 2003.

Bačova, V.: Primordiálny versus inštrumentálny základ etnickej a národnej identity. Československá psychologie, 41, 1997, 4, s. 303-313. ' Bačova, V.: Primordialistické konštruovanie národa na Slovensku - medzige-neračné porovnanie. Československá psychologie, 43, 1999, 3, s. 205-215.

Baek, H. J.: A Comparative Study of Moral Development of Korean and British Children. *Journal of Moral Education*, 31, 2002, 4, s. 398-408.

Bakalář, P.: *Tabu v sociálních vědách*. Praha, Votobia 2003.

Bankston, C. A., Zhon, M.: Being Well vs. Doing Well: Self-Esteem and School Performance among Immigrant and Nonimmigrant Racial and Ethnic

/ Groups. *International Migration Review*, 36, 2002, 2, s. 389-415.

-Harrington, L. C: Views of the „Ethnic Others“ in Ukraine. *Nationalism and Ethnic Politics*, 8, 2002, 2, s. 83-96.

Barša, P.: *Hodina impéria - Zdroje současné zahraniční politiky USA*. Brno, Mezinárodní politologický ústav MU 2003.

Ilarša, P., Strmiska, M.: *Národní stát a etnický konflikt*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 1999.

Baumgartner, F., Frankovský, M.: Presvedčenije o etnicite: Porovnanije pohľadov majoritného vs. minoritného spoločenstva. In: Heller, D., Šturma, J. (Ed.): *Psychologie pro třetí tisíciletí*. Praha, Testcentrum, Českomoravská psychol. společnost 2000, s. 87-90.

Benedictová, R.: *Kulturní vzorce*. Praha, Argo 1999.

Beneš, Z. et al.: *Rozumět dějinám*. Praha, Gallery 2002.

Berecká, O., Plichtová, J.: Reflexija národnej identity v meniacej sa spoločnosti. *Československá psychologie*, 42,1998, 2, s. 126-143.

Berry, J. W.: Acculturation as Varieties of Adaptation. In: Padilla, A. (Ed.): *Acculturation: Theory, Models and Some New Findings*. Boulder, Westview Press 1980, s. 9-25.

Berry, J. W.: Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology*, 46, 1997, 1, s. 5-34.

Berry, J. W. et al. (Eds.): *Handbook of Cross-Cultural Psychology*. Boston Allyn & Bacon 1997. 2»d ed.

Berry, J. W., Poortinga, Y. H., Segall, M. H., Dasen, P. R.: *Cross-cultural Psychology. Research and Applications*. Cambridge, Cambridge U. P. 2002. 2nd ed.

Biggs, J.: Learning from the Confucian Heritage: So Size Doesn't Matter? *International Journal of Educational Research*, 29, 1998, 6, s. 723-738.

Bischoff, A., Loutan, L.: Interpreting in Swiss Hospitals. *Interpreting*, 6, 2004 2, s. 181-203.

Bleichrodt, N., Drenth, P. J. D. (Eds.): *Contemporary Issues in Cross-Cultural Psychology*. Amsterdam, Swets & Zeitlinger 1991.

Björn, C, Grant, A., Stringer, K. J. (Eds.): *Nations, Nationalism and Patriotism in the European Past*. Copenhagen, Akademisk Porlag 1994.

Bock, P. K. (Ed.): *Handbook of Psychological Anthropology*. Westport, Greenwood 1994.

Boehnke, K, Schwartz, S. H.: Pear of War: Relations to Values, Gender, and Mental Health in Germany and Israel. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 3, 1997, 2, s. 149-165.

Boekaerts, M.: Do Culturally Rooted Self-Construals Affect Students' Conceptualization of Control Over Learning? *Educational Psychologist*, 33, 1998, 2/3, s. 87-108.

Bowen, W. D., Bok, D.: *The Shape of the River: Long-Term, Consequences of Considering Race in College and in University Admissions*. Princeton, Princeton U. P. 1998.

Brislin, R. W.: *Understanding Culture's Influence on Behavior*. Fort Worth, Har-court 1997. 2nd ed.

Brislin, R. W.: Cross-Cultural Psychology: Introduction and Overview. In: Craighead, W. E., Nemeroff, Ch. C. (Eds.): *The Corsini Encyclopedia of Psychology and Behavioral Science*. New York, John Wiley 2001, Vol. 1, s. 395-401.

Brislin, R. W., Lonner, W. J., Thorndike, R. M.: *Cross-Cultural Research Methods*. New York, London, Wiley 1973.

Brooks, L: *Firemní kultura*. Brno, Computer Press 2003.

Brouček, S. et al.: Základní pojmy etnické teorie. *Český lid*, 78, 1991, č. 4, s. 237-257.

Budil, L, Ulrychová, M. (Ed.): *Antropologické sympozium II. Dobrá voda*, A. Čeněk 2002.

Caesar, Gaius Iulius: *Válečné paměti*. Praha, Svoboda 1972.

Cartmill, M.: The Status of Race in Physical Anthropology. *American Anthropologist*, 100, 1998, č. 3, s. 651-660.

Cinnirella, M.: Towards a European Identity? Interactions between the National and European Social Identities Manifested by University Students in Britain and Italy. *British Journal of Social Psychology*, 36, 1997,1, s. 19-31.

Cizinci v České republice. Praha, Scientia 2001.

Cohen, R., Kennedy, P.: *Global Sociology*. Houndmills and London, Macmillan Press 2000.

Copans, J.: *Základy antropologie a etnologie*. Praha, Portál 2001.

Čermák, F.: *Jazyk a jazykověda*. Praha, Pražská imaginace 1994.

Dijker, A. J. M.: Emotional Reactions to Ethnic Minorities. *European Journal of Social Psychology*, 17, 1987, 3, s. 305-325.

Dougherty, K. C, Eisenhart, M., Webley, P.: The Role of Social Representations and National Identities in the Development of Territorial Knowledge: A Study of Political Socialization in Argentina and England. *American Educational Research Journal*, 29, 1992, 4, s. 809-835. a Drabinová, D.: Etnické stereotypy a studující mládež. In: Gracová, D. (Ed.): *Školní výuka dějepisu a překonávání stereotypních obrazů sousedních národů*, 2. Ostrava, Ostravská univerzita 1999, s. 5-49.

Dresser, N.: *Multicultural Manners*. New York, John Wiley 1996.

Du Bois-Reymond, M.: European Identity in the Young Dutch Students and Images of Germany and Germans. *Comparative Education*, 34, 1998, 1, s. 27-40.

Eskin, M.: Self-reported assertiveness in Swedish and Turkish adolescents: A cross-cultural comparison. *Scandinavian Journal of Psychology*, 44, 2003, 1, s. 7-12.

Eurobarometer 67. EU 15 Report. Brussels, European Commission 2002.

Eurobarometer 2002.2. Public Opinion in the Candidate Countries. Brussels, European Commission 2002.

Evropská dimenze v geografickém vzdělávání. Wahla, A. (Red.). Ostrava, Přírodovědecká fak. OU 1998.

Fan, R.: Reconstructionist Confucianism and Health Care: An Asian Moral Account of Health Care Resource Allocation. *Journal of Medicine and Philosophy*, 27, 2002, 6, s. 675-682.

Feather, N. T.: Values and Culture. In: Lonner, W. J., Malpass, R. S. (Eds.), *Psychology and Culture*. Boston, Allyn and Bacon 1994, s. 183-190.

Fischer, H. (Hrsg.): *Ethnologie-Einführung und Überblick*. Berlin - Hamburg, D. Reimer Verlag 1992.

Friedelmeier, W., Trommsdorf, G.: Emotion Regulation in Early Childhood. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 30, 1999, 6, s. 684-711.

Fu, G., Lee, K., Cameron, C. A., Xu, F.: Chinese and Canadian Adults' Categorization and Evaluation of Lie - and Truth-Telling about Prosocial and Antisocial Behaviors. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 2001, 6,

/1,,,,. s. 720-727.

|Gabal, I.: Etnické klima české společnosti. In: Gabal, I. a 'kal.: Etnické menši-' ny ve střední Evropě. Praha, G + G 1999, s. 70-95.

Gabrielidis, C, Stephan, W. G. et al.: Preferred Styles of Conflict Resolution: Mexico and United States. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 28,1997, 6, s. 661-677.

Geist, B.: *Psychologický slovník*. Praha, Vodnář 2000. 2. vyd.

Gelfand, M. J., Murakami, F. et al.: Culture and Egocentric Perceptions of

Fairness in Conflict and Negotiation. *Journal of Applied Psychology*, 87,

2002, 5, s. 833-845. (Giddens, A.: *Sociologie*. Praha, Argo 1999. Grác, J.: *Persuázia*. Bratislava, Osvěta 1985.

Grácová, D. (Ed.): *Školní výuka dějepisu a překonávání stereotypních obrazů sousedních národů*, 1-2. Ostrava, Ostravská univerzita 1999.

Grad, H., Blanco, A., Georgas, J. (Eds.): *Key Issues in Cross-Cultural Psychology*. Lisse, Swets & Zeitlinger 1996.

Grindberg, L., Grinberg, R.: *Psychoanalytic Perspectives on Migration and Exile*. New Haven, London, Yale U. Press 1989.

Gutman, D. B., Hickson, F.: *The Development of Racial Prejudice in Children*. *Educational Practice and Theory*, 18, 1996, 1, s. 3-14.

Hageman, T., Salman, A. (Hrsg.): *Transkulturelle Psychiatric Konzepte für die Arbeit mit Menschen aus anderen Kulturen*. Bonn, Psychiatrie Verlag 2001.

Hahnová, E.: *Sudetoněmecký problém: Obtížné loučení s minulostí*. Ústí n. L., Albis International 1999.

Harkins, J., Wierzbicka, A. (Eds.): *Emotions in Crosslinguistic Perspective*. Berlin, New York, Mouton 2001.

Harkness, S., Super, Ch. M. (Eds.): *Parents' Cultural Belief Systems: Their Origins, Expressions, and Consequences*. New York, Guilford Press 1996.

Hartl, P., Hartlová, H.: *Psychologický slovník*. Praha, Portál 2000.

Hatfield, E., Rapson, R.: *Love and Sex: Cross-Cultural Perspectives*. New York, Allyn & Bacon 1996.

Hayashi, Ch.: *The Quantitative Study of National Character*. *International Journal of Comparative Sociology*, 39, 1998, 1, s. 91-105.

Hayaschi, Ch.: *Design and Analysis of Data in Sample Surveys on Japanese National Character*. *Comparative Sociology*, 1, 2002, 1, s. 93-114.

Hayesová, N.: *Základy sociální psychologie*. Praha, Portál 1998.

Heine, S. J., Lehman, D. R.: *Cultural Variations in Unrealistic Optimism: Does West Peel More Invulnerable than the East?* *Journal of Applied Psychology*, 68, 1995, 4, s. 595-607.

Hellinger, M., Busman, H. (Eds.): *Gender across Languages*. Amsterdam, John Benjamins 2001.

Henderson, B. B., Marx, M. H., Che lüm, Y.: *Academic Interests and Perceived Competence in American, Japanese and Korean Children*. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 30, 1999, 1, s. 32-50.

Herz, L., Gullone, E.: *The Relationship between Self-esteem and Parenting Style: A Cross-Cultural Comparison of Australian and Vietnamese Adolescents*. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 30, 1999, 6, s. 742-761.

Hnilica, K.: *Konflikt hodnot a kvalita života*. *Československá psychologie*, 44, 2000, 5, s. 385-403.

Hofstede, G.: *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Beverly Hills, CA, Sage 1980.

Hofstede, G.: *Kultury a organizace. Software lidské mysli*. Praha, Filozofická fakulta UK 1999.

Hofstede, G.: *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. Thousand Oaks, Sage, 2001. ... 2nded.

- Hofstede, G., Hofstede, G. J.: *Kultury a organizace. Software lidské mysli*. Praha, Linde 2007.
- Hofstede, G., Soeters, J.: *Consensus Societies with Their Own Character: National Cultures in Japan and the Netherlands*. *Comparative Sociology*, 1, 2002, 1, s. 1-16.
- Holliday, A., Hyde, M., Kullman, J.: *Intercultural Communication. An Advanced Resource Book*. London - New York, Routledge 2004.
- Homošínová, M.: *Miera etnickej identity príslušníkov slovenskej inteligencie v Maďarsku*. In: Heller, D., Sturma, J. (Ed.): *Psychologie pro třetí tisíciletí*. Praha, Testcentrum, Českomoravská psychol. společnost 2000, s. 104-111.
- Hooghiemstra, E.: *Migrants, Partner Selection and Integration: Crossing Borders?* *Journal of Comparative Family Studies*, 32, 2001, 4, s. 601-626. (Korálek, K: *Filosofie jazyka*. Praha, Univerzita Karlova 1967.
- House, R. J., Hanges, P., Mansour, J., Dorfman, P., Gupta, V.: *Culture, Leadership and Organizations: The Globe Study of 62 Societies*. Thousand Oaks, Sage, 2004.
- Hroch, M.: *Na prahu národní existence*. Praha, Mladá fronta 1999.
- Hiibschmannová, M.: *Saj pes dovakeras -Můžeme se domluvit*. Olomouc, Univerzita Palackého 2002. (Chalupný, E.: *Národní povaha česká*. Praha, Nákladem vlastním 1907.
- Chirkov, V. I., Ryan, R. M.: *Parent and Teacher Autonomy-Support in Russian and U. S. Adolescents*. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 2001, 5, s. 618-635.
- Inkeles, A.: *National Character: A Psycho-Social Perspective*. New Brunswick - London, Transaction Publ. 1997.
- Inkeles, A., Levinson, D. J.: *National character: the study of modal personality sociocultural systems*. In: Lindsey, G., Aronson, E. (Eds.): *The Handbook of Social Psychology*, vol. 4. Reading, MA, Addison-Wesley 1954, 2nd ed. 1969.
- Irvine, H. S., Berry, J. W. (Eds.): *Human Abilities in Cultural Context*. Cambridge, Cambridge UP 1988.
- Ispa, J. M.: *Child Rearing Ideas and Feelings of Russian and American Mothers and Early Childhood Teachers: Some Comparisons*. *Advances in Early Childhood Education and Day Care*, 6, 1994, s. 235-257.
- Jacob, N.: *Cross-cultural investigations: emerging concepts*. *Human Resource Management*, 18, 2005, č. 5, s. 514-528. f Janoušek, J.: *Možnosti systémového přístupu k problému národních mentalit*. In: *Systémovost ve školství*. Hradec Králové, Gaudeamus 1999, s. 29-31.
- Jandt, F.E.: *Intercultural Communication. A Global Reader*. Thousand Oaks, Sage 2004.
- Janoušek, J., Hoskovec, J., Stikar, J.: *Psychologický výkladový atlas*, Praha, Karolinum & Academia 1993.

Jasinskaja-Lahti, I., Liebkind, K.: Predictors of the actual degree of acculturation of Russian-speaking immigrant adolescents in Finland. *International Journal of Intercultural Relations*, 24, 2000, 4, s. 504-508.

Jasinskaja-Lahti, I., Liebkind, K., Horenczyk, G., Schmitz, P.: The interactive nature of acculturation: perceived discrimination, acculturation attitudes and stress among young ethnic repatriates in Finland, Israel and Germany. *International Journal of Intercultural Relations*, 27, 2003, 1, s. 79-97.

Jetten, J., McAnliffe, B., Hornsey, M., Hogg, M.: Differentiation between and within groups: The influence of individualist and collectivist group norms. *European Journal of Social Psychology*, 36, 2006, 5, s. 621-745.

Jung, K, Ang, S. H., Leong, S. M., Tan, S. J., Pornpitakpan, C, Kau, A. K.: A Typology of Animosity and its Cross-National Validation. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 33, 2002, 6, s. 525-539.

Jutikkala, E., Pirinen, K.: *Dějiny Finska*. Praha, Nakl. Lidové noviny 2001,

Kalmijn, M., Kraaykamp, G.: Dropout and Downward Mobility in the Educational Career: An Event-History Analysis of Ethnic Schooling Differences in The Netherlands. *Educational Research and Evaluation*, 9, 2003, 3, s. 265-287,

Keltikangas-Järvinen, L., Terav, T., Pakaslahti, L.: Moral Reasoning among Estonian and Finnish Adolescents: A Comparison of Collectivist and Individual Settings. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 30, 1999, 3, s. 267-290. ' Kisinger, H.: *Umění diplomacie*. Praha, Prostor 1996.

Kitayama, S., Markus, H. R. et al.: Individual and Collective Processes in the Construction of the Self: Self-enhancement in the USA and Self-criticism in Japan. *Journal of Applied Psychology*, 72, 1997, 6, s. 1245-1267. VKlíma, B. a kol.: *MLádež a dějiny*. Brno, CERM - Akademické nakl. 2001.

Khiffka, H.: *Elements of Culture-Contrastive Linguistics*. Frankfurt a. M., P. Lang 1995.

Kolman, L.: *Komunikace mezi kulturami. Psychologie interkulturních rozdílů*. Praha, Česká zemědělská univerzita 2001.

Kopp, B. von: *Die Sozialisation von deutschen Jugendlichen in Schule and Familie im Vergleich zu Japan - Probleme und Tendenzen*. Referat auf dem Symposium „Jugendkultur im Wandel“. Köln, 20.-21. Oktober 2000.

Korolev, S. I.: *Voprosy etnopsichologii v robotách zarubeinych avtorov*. Moskva, Nauka 1970.

Kosic, A.: Acculturation Attitudes, Need for Cognitive Closure, and Adaptation of Immigrants. *The Journal of Social Psychology*, 142, 2002, 2, s. 179-201.

Kramer, R. M., Messick, D. M.: *Negotiation as Social Process*. Thousand Oaks, Sage 1995.

Kramplová, L, Potužníková, E.: *Jak (se) učí číst*. Praha, Ústav pro informace ve vzdělávání, 2005.

Křížová, I. a kol.: *Znalosti, dovednosti a postoje čtrnáctiletých žáků v oblasti výchovy k občanství*. Praha, UIV 2001.

Kumar, K.: Britain, England and Europe - Cultures in Contraflow. *European Journal of Social Theory*, 6, 2003, 1, s. 5-23. . Kuras, B.: Češi na vlásku. Příručka národního přežívání. Praha, Baronet 1999.

Kuras, B.: Globalismus a demokracie. Praha, Votobia 2002.

Lalonde, R. N.: Testing the social identity-intergroup differentiation hypothesis: We're not American eh! *British Journal of Social Psychology*, 41, 2002, 4, s. 611-630.

Lašek, J.: Sociálně psychologické klima školních tříd a školy. Hradec Králové, Gaudeamus 2001.

Lawrence, V. W., Shipley, E. F.: Parental Speech to Middle and Working--Class Children from Two Racial Groups in Three Settings. *Applied Psycholinguistics*, 17, 1996, 2, s. 233-255.

Le Bon, G.: Psychologické zákony vývoje národů. Praha, Nákladem Jos. Pekla, 1898.

Lehmanová, Z.: Mezikulturní komunikace a evropský proces. In: *Interkulturní vzdělávání ve sjednocující se Evropě*. Red. P. Urbánek. Liberec, Pedagog, fak. TU 1999, s. 20-28. Lehtonen, J.: Cultural Stereotypes and Intercultural Communication. Paper presented at the 2nd Eurosia Conference. University of Jyväskylä, June 4-7, 1992.

Leininger, R. M., McFarland, M. R.: *Transcultural Nursing. Concepts, Theories, Researches & Practice*. New York, McGraw-Hill, 2002. 3rd ed.

Levinson, D. L., Cookson, P. W., Sadovnik, A. R. (Eds.): *Education and Sociology - An Encyclopedia*. New York - London, Routledge Falmer 2002.

Liebkind, K.: Acculturation. In: Brown, R., Gaertner, S. (Ed.): *Blackwell Handbook of Social Psychology - Intergroup Processes*. Malden (MA), Blackwell Publ. 2001, s. 386-406.

Lorenzová, D., Mareš, J., Měrka, V.: *Zdravotní péče o muslimské pacienty*. Hradec Králové, Vojenská lékařská akademie J. E. Purkyně 1999.

Lott, B., Saxon, S.: The Influence of Ethnicity, Social Class, and Context on Judgements About U. S. Women. *Journal of Social Psychology*, 142, 2002, 4, s. 481-499.

Lustig, M. W., Koester, J.: *Intercultural Competence. Interpersonal Communication Across Cultures*. New York, Longman 1999. 3rd ed.

Macek, J.: *Jagellonský věk v českých zemích (4)*. Praha, Academia 1999.

Macek, V.: *Adolescence*. Praha, Portál 1999. . Manen, J.: *Kniha o českém charakteru*. Vyškov, F. Obzina 1924.

Mareš, J.: Příprava lékařů najednání s menšinami. *Praktický lékař*, 81,2001, 7, s. 400-403; 8, s. 456-459.

Mareš, J., Gavora, P.: *Anglicko-český slovník pedagogický*. Praha, Portál 1999.

Mastiliaková, D. a kol.: *Komunikace s cizinci při poskytování zdravotní péče*. Ostrava, Zdravotně sociální fakulta OU, 2003.

Matsumoto, D., Dinnel, D. L.: Do Between-Culture Differences Really Mean that People are Different? *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32,2001, 4, s. 478-490.

McNamara, R. S.: *Argument without End: In Search of Answers to the Vietnam Tragedy*. New York, Public Affairs 1999.

McSweeney, B.: Hofstede's Model of National Cultural Differences and Their Consequences: A Triumph of Faith - a Failure of Analysis. *Human Relations*, 55, 2002, č. 1, s. 89-118.

Merrit, A.: Culture in the Cockpit: Do Hofstede's Dimensions Replicate? *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31, 2000, 3, s. 283-301.

Mickelson, R. A.: Affirmative Action in Education. In: Levinson, D. L., Cook-son, P. W., Sadovnik, A. R. (Eds.): *Education and Sociology: An Encyclopedia*. New York & London, Routledge 2002, s. 29-41.

Milen, P.: *Cesta do budověku*. Praha, Prostor 2002.

• Mistrík, E. et al.: *Kultura a multikultúrna výchova*. Bratislava, IRIS 1999.

* Morávková, Š.: Zjišťování národnosti při sčítání lidu, domů a bytů. *Demogra-*

fie, 41,1999, č. 4, s. 261-264. Mosquera, P. M., Manstead, A., Fischer, A.: Honor in the Mediterranean and

Notern Europe. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 33,2002,1, s. 16-36. i Muhič, J.: *Interkulturní poradenství 2004*. Praha, Institut pedagogicko-psy-

chologického poradenství ČR, 2004. 1 Muhič, J. a kol.: *Kvalitativní analýza rodinných systémů různých etnik žijících*

na území ČR -1, II. Závěrečná zpráva. Praha, Institut pedagogicko-psy-

chologického poradenství ČR, 2002. Mullen, B., Rozell, D., Johnson, C: *Ethnophalisms for Ethnic Immigrant*

Groups. *Group Processes and Intergroup Relations*, 3, 2000, č. 1, s. 5-24.

Murphy, R. F.: *Úvod do kulturní a sociální psychologie*. Praha, Sociologické" nakl. 1998.

Nakonečný, M.: *Encyklopedie obecné psychologie*. Praha, Academia 1997, Najdková, K.: *Znalosti české a rakouské studující mládeže z historie sousedního národa*. In: Grácová, B. (Ed.): *Školní výuka dějepisu a překonávání stereotypních obrazů sousedních národů*. Ostrava, Ostravská univerzita 1999 2, s. 115-135.

Nauck, B.: Possible Outcomes of Intercultural Contact within the Migration Process. *Journal of Comparative Family Studies*, 32, 2001, 4, s. 465-488

Nauck, B.: *Social Capital, Intergenerational Transmission and Intercultural Contact in Immigrant Families*. *Journal of Comparative Family Studies* 32, 2001, 4, s. 465-488. i, Nedomová, A., Kostelecký, T.: *Národní identita*. Praha, Sociologický ústav AV ČR, Working Papers 9, 1996.

- Nelson, M. R., Shavitt, S.: Horizontal and Vertical Individualism and Achievement Values. A Multimethod Examination of Denmark and The United States. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 33, 2002, 5, s. 439-458.
- Nesdale, D., Rooney, R., Smith, L.: Migrant Ethnic Identity and Psychological Distress. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 28, 1997, 5, s. 569-588.
- Neto, F., Mullet, E. et al.: Cross-Cultural Variations in Attitudes toward Love. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31, 2000, 5, s. 626-635.
- Norasakhunkit, V., Kaliek, S. M.: Culture, Ethnicity, and Emotional Distress Measure. The Role of Self-Constraint and Self-Enhancement. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 33, 2002, 1, s. 56-70.
- Nováková, S.: Interkulturelle Aspekte in der deutsch-slowakischen Wirtschaftskommunikation. In: Schmidt, Ch. M. (Hrsg.): *Wirtschaftsalltag und Interkulturalität*. Wiesbaden, Deutscher Universitätsverlag 2002, s. 171-182.
- Nový, I. a kol.: *Interkulturální management*. Praha, Grada 1996.
- Nový, I., Schroll-Machl, S. a kol.: *Interkulturní komunikace v řízení a podnikání*. Praha, Management Press 2001.
- Nový, I., Schroll-Machl, S.: *Spolupráce přes hranice kultur*. Praha, Management Press 2005.
- Nový, I., Schroll-Machl, S.: *Interkulturní komunikace: Česko-německá*. Praha, Management Press (v tisku).
- Ohbuchi, K. I., Fukushima, O., Tedeschi, J. T.: Cultural Values in Conflict Management. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 30, 1999, 1, s. 51-71.
- Ojala, M.: How Parents and Teachers Express Their Educational Expectations for Developing and Teaching Young Children. Joensuu, University of Joensuu 1997.
- Oudenhoven van, J. P., Prins, K. S., Buunk, B. P.: Attitudes of Minority and Majority Members towards Adaptation of Immigrants. *European Journal of Social Psychology*, 28, 1998, 6, s. 995-1013.
- Oudenhoven van, J. P. et al.: Asymmetrical International Attitudes. *European Journal of Social Psychology*, 32, 2002, 3, s. 275-289.
- Pedersen, P. et al.: *Counseling Across Cultures*. Thousand Oaks, Sage 1996. 4th ed.
- Pekerti, A. E., Thomas, D. C.: Communication in Intercultural Interaction. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 34, 2003, 2, s. 139-154.
- Peroutka, F.: *Jací jsme*. Pralákův Borový 1924, 2. vyd. 1934.
- Pettigrew, T. F., Tropp, L. R.: Does Intergroup Contact Reduce Prejudice? Recent Meta-analytic Findings. In Oskamp, S. (Ed.): *Reducing Prejudice and Discrimination*. Mahwah, NJ., Erlbaum 2000, s. 93-114.

Phalet, K., Schonpflug, U.: Intergenerational Transmission of Collectivism and Achievement Values in Two Acculturation Contexts. *Journal of Cross-cultural Psychology*, 32, 2001, 2, s. 186-201.

Piontkowski, U., Florack, A., Hoelker, P., Obdržálek, P.: Predicting Acculturation Attitudes of Dominant and Non-Dominant Groups. *International Journal of Intercultural Relations*, 24, 2000, 1, s. 1-26.

Piontkowski, U., Rohmann, A., Florack, A.: Concordance of Acculturation Attitudes and Perceived Threat. *Group Processes and Intergroup Relations*, 5, 2002, 3, s. 221-232.

(Piscová, M.: K niektorým poznatkom sociologického výskumu národnej identity. In: Bačova, V., Kusá, Z. (Ed.): *Identity v meniacej sa spoločnosti*. Košice, Spoločenskovedný ústav SAV 1997, s. 88-98.

Plechanovová, B.: *Úvod do mezinárodních vztahů*. Praha, ISE 2003.

Pondělíček, L., Pondělíčková-Mašlová, J.: *Lidská sexualita*. Praha, Avicenum 1971.

Prodi, R.: *Idea Evropy*. Brno, Barrister & Principal 2003.

Průcha, J.: *Moderní pedagogika*. Praha, Portál 1997, 2. vyd. 2002.

Průcha, J.: *Učebnice: Teorie a analýzy edukačního média*. Brno, Paido 1998.

Průcha, J.: *Vzdělávání a školství ve světě - Základy mezinárodní komparace*

vzdělávacích systémů. Praha, Portál 1999. Průcha, J.: *Multikulturní výchova: Teorie -praxe - výzkum*. Praha, ISV 2001.

Průcha, J.: *Etnopedagogika*. *Pedagogika*, 52, 2002a, 2, s. 195-205.

Průcha, J.: *Je česká mládež netolerantní vůči přistěhovalcům?* *Pedagogika*, 52, 2002c, 2, s. 244-246.

(Průcha, J.: *Interkulturní psychologie: Relevantní informační zdroje a témata výzkumu*.

Československá psychologie, 47, 2003, č. 6, s. 573-586. Průcha, J.: *Multikulturní výchova (nejen) pro učitele*. Praha, Triton 2006.

Průcha, J., Walterová, E., Mareš, J.: *Pedagogický slovník*. Praha, Portál 2003. 4. vyd.

Pryor, J. B. et al.: *Gender Differences in the Interpretation of Social-Sexual Behavior: A Cross-Cultural Perspective on Sexual Harassment*. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 28, 1997, 5, s. 509-534. v Rabušic, L. (Ed.). *České hodnoty 1991-1995*. Brno, Masarykova univerzita 2001.

(Rabušic, L., Burjanek, A.: *Česká veřejnost a imigranti aneb Vláda míní, veřejnost však mění*. *Demografie*, 45, 2003, 2, s. 88-98.

Rabušicová, M., Rabušic, L.: *České výchovné hodnoty: tradiční, nebo moderní?* In: Rabušic, L. (Ed.): *České hodnoty 1991-1999*. *Sociální studia 6*, Sborník prací Fakulty sociálních studií, Brno, Masarykova univerzita 2001, s. 127-147.

Rodriguez, T. D.: *Oppositional Culture and Academic Performance among Children of Immigrants in the USA*. *Race, Ethnicity and Education*, 5,

, - 2002, č. 2, s. 199-215.

\Rpmové v České republice. Praha, Socioklub 1999.

Rossiter, A., Walsh-Bowens, R., Prilleltensky, I.: Ethics as a Located Story: A Comparison of American and Cuban Clinical Ethics. *Theory and Psychology*, 12, 2002, 4, s. 533-556.

Roubíček, V.: Úvod do demografie. Praha, Codex Bohemia 1997.

Rubin, D., Dehart, J., Heintzman, M.: Effects of Accented Speech and Culture-Typical Compliance-Gaining Style on Subordinates' Impressions of Managers. *International Journal of Intercultural Relations*, 15, 1991, 3, s. 267-283. •

Saarniit, J.: Value Change and Value Marginality of a Generation: Ethnic Differences in Communist and Post-Communist Estonia. In: Helve, P. (Ed.): *Unification and Marginalisation of Young People*. Helsinki, Hakapaino 1998, s. 43-66.

Saeed, A., Blain, N., Forbes, D.: New ethnic and national questions in Scotland: post-British identities among Glasgow Pakistani teenagers. *Ethnic and Racial Studies*, 22, 1999, 5, s. 621-634.

Salzmann, Z.: *Jazyk, kultura a společnost*. Praha, Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR 1997.

Saville-Troike, M.: *Ethnography of Communication*. Cambridge, Blackwell 1993.

Sekot, A.: *Sociologie v kostce*. Brno, Paido 2002.

Shamai, S., Ilatov, Z.: Attitudes of Israeli and Canadian Students towards New Immigrants. *Education and Society*, 16, 1998, 1, s. 27-33.

'Scheu, H. Ch.: *Ochrana národnostních menšin podle mezinárodního práva*. Praha, Karolinum 1998.

Schönpflug, U.: Intergenerational Transmission of Values. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 2001a, č. 2, s. 174-185.

Schönpflug, U.: Decision-Making Influence in the Family: A Comparison of Turkish Families in Germany and in Turkey. *Journal of Comparative Family Studies*, 32, 2001b, 3, s. 219-230.

Schroeder, D.: Werte und Erziehung türkischer Muslime in Deutschland. *Interkulturell* 2000, H. 3/4, s. 80-98.

Schwartz, S. H.: Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. In: Zanna, M. (Ed.): *Advances in Experimental Social Psychology*. New York, Academic Press 1992, s. 1-65.

Schwartz, S. H.: A Theory of Cultural Values and Some Implications for Work. *Applied Psychology*, 48, 1999, 1, s. 23-48.

Silvera, D. H., Seger, C. R.: Feeling Good about Ourselves: Unrealistic Self-Evaluations and Their Relation to Self-Esteem in the United States and Norway. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35, 2004, č. 5, s. 571-585.

- Singelis, T. M., Triandis, H. C.: Horizontal and Vertical Dimensions of Individualism and Collectivism: Theoretical and Measurement Refinement. *Cross-Cultural Research*, 29, 1995, 3, s. 240-276.
- Smith, P. B., Bond, M. H.: *Social Psychology Across Cultures*. Harlow, Pearson Education 1998. 2"d ed.
- Smith, P. B., Dugan, S., Trompenaars, F.: National Culture and the Values of Organizational Employees. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 27, 1991 i, 2, s. 231-264.
- Soldátova, G. U.: *Psichologija mežetničeskoj tmprjažennosti*. Moskva, Smysl 1998.
- Sorokin, Ju. A. (Red.): *Etnopsicholingvistika*. Moskva, Nauka 1988.
- Sosik, J. J., Jung, D. I.: Work-Group Characteristics and Performance in Collectivistic and Individualistic Cultures. *Journal of Social Psychology*, 142, 2002,1, s. 5-23.
- Soukup, V.: *Přehled antropologických teorií kultury*. Praha, Portál 2000.
- Spencer-Oatey, H.: Unequal Relationship in High and Low Power Distance Societies: A Comparative Study of Tutor-Student Role Relations in Britain and China. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 28, 1997, 3, s. 284-302.
- Standardy pro pedagogické a psychologické testování. Praha, Testcentrum 2001.
- Stefanenko, T. G.: *Etničeskajapsichologija*. Moskva, Prosvješčeniye 1999.
- Sternberg, R. J.: *Kognitivní psychologie*. Praha, Portál 2002.
- Stigler, J. W., Parry, M.: Mathematics Learning in Japanese, Chinese and American Classrooms. In: Stigler, J. W., Shwedes, R. A. (Eds.): *Cultural Psychology: Essays in Comparative Human Development*. Cambridge, Cambridge UP 1990, s. 328-353.
- Straková, J. a kol.: *Vědomosti a dovednosti pro život. Čtenářská, matematická a přírodovědná gramotnost patnáctiletých žáků v zemích OECD*. Praha, Ustav pro informace ve vzdělávání 2002.
- Suleiman, R.: Perception of the Minority's Collective Identity and Voting Behavior: The Case of Palestinians in Israel. *Journal of Social Psychology*, 142, 2002, 6, s. 753-766.
- Světlík, J.: *Marketing pro evropský trh*. Praha, Grada 2003.
- Svobodová, A.: Analýza m-ací žáků osmých a devátých tříd některých pražských základních škol. In: Šišková, T. (Ed.): *Výchova k toleranci a proti rasismu*. Praha, Portál 1998, s. 131-146.
- Satava, L.: *Národnostní menšiny v Evropě*. Praha, Ivo Železný 1994. ,.- Satava, L.: *Jazyk a identita etnických menšin*. Praha, Cargo Publishers 2001. i Šišková, T. (Ed.): *Menšiny a migranti v České republice*. Praha, Portál 2001.
- Šmahel, F.: *Idea národa v husitských Čechách*. Praha, Argo 2000.

Šolcova, L, Kebza, V.: Sociálně založené nerovnosti ve zdraví: Současný vývoj ve světě a stav u nás. Československá psychologie, 46, 2003, 3, s. 219-224.

Šoková, L, Štětiovská, L: Faktorová struktura obecných přesvědčení: výsledky mezinárodního výzkumu a české studie. Československá psychologie, 46, 2002, 6, s. 481-489.

/ Šolcova, I. (jun.): Některé aspekty psychologie etnických společenstev. Baka-! v lářská eseř. Praha, IZV UK 2000.

Šroněk, I.: Kultura v mezinárodním podnikání. Praha, Grada 2000. • Stech, S.: člověk a kultura. In: Výrost, J., Slaměník, I. (Ed.): Aplikovaná so-f dální psychologie I. Praha, Portál 1998, s. 225-258. ,, Švarcová, E., Mareš, J.: Spolupráce se školou pohledem rodičů žáků pocházejících z etnických menšin. Pedagogická orientace, 2006, č. 1, s. 42-56. Tajfel, H.: Social Identity and Intergroup Relations. London, Academie Press 1982. Thomas, A. (Hrsg.): Kulturvergleichende Psychologie. Gottingen, Hogrefe 1993. Thomas, A. (Hrsg.): Psychologie interkulturellen Handelns. Gottingen, Hogrefe 1996

Thomas, A., Kamhuber, S., Schroll-Machl, S.: Handbuch interkulturelle Kommunikation und Kooperation. Band 1, 2. Gottingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2003.

Thomas, D. C: Cultural Diversity and Work Group Effectiveness. Journal of Cross-Cultural Psychology, 30, 1999, 2, s. 242-263. . Tloková, Š: Autostereotyp Čecha u studující mládeže. In: Grácová, B. (Ed.): Školní výuka dějepisu a překonávání stereotypních obrazů sousedních národů, 2. Ostrava, Ostravská univerzita 1999, s. 51-55.

Tomášková, P.: Právní rámeč problematiky migrantů a menšin. In: Šišková, Yook, E. L., Albert, R. D.: Perceptions of the Appropriateness of Negotiation

T. (Ed.): Menšiny a migranti v České republice. Praha, Portál 2001, in Educational Settings: A Cross-cultural Comparison among Koreans and

s. 31-38. Americans. Communication Education, 47, 1998, č. 1, s. 18-29.

Topol, J.: Můj domov je čeština. Salon, Literární příloha Práva, 12. 6. 2003. Zalevskaĵa, A. A.: Někotoryje proĵavenija specifiki jazyka i kultury ispytuje-

Triandis, H. C: Culture and Social Behavior. New York, McGraw Hill 1994. mych v materialach asociativnych eksperimentov. In: Sorokin, Ju, A.

Triandis, H. C: Individualism and Collectivism. New York, Simon & Schus- (Red.): Etnopsicholingvistika. Moskva, Nauka 1988, s. 34-48.

ter 1995. Zelová, A.: Medzikulturná psychológia. In: Výrost, J., Slaměník, I. (Ed.): So-

Triandis, H. C, Dunette, M. D., Hough, L. M. (Eds.): Handbook of Industrial ciální psychologie I Sociálna psychológia. Praha, Nakl. ISV1997, s. 397-419.

and Organizational Psychology. Palo Alto, Consulting Psychologists Press Zich, F.: Národnostní a etnické vztahy v českém pohraničí - obraz Čecha,

1994. 2ni ed. ' Němce, Rakušana, Roma ve vědomí obyvatel. Working Papers. Praha, So-

Triandis, H. C, Chen, X. P., Chan, D. K: Scenarios for the Measurement of sociologický ústav AV ČR 1996.

Collectivism and Individualism. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29, Zich, P.: Některé aspekty národní identity a současných integračních procesů.

1998, 2, s. 275-289. ^ *Sociológia*, 31,1999, č. 5, s. 441-458.

Triandis, H. C, Lambert, W. W. (Eds.): *Handbook of Cross-Cultural Psycho-* Žemlička, J.: Počátky Čech královských 1198-1263. Proměna státu a společnosti.

logy. Vol 1-6. Boston, London, Allyn & Bacon 1980. 1 Praha, Nakl. Lidové noviny 2002.

Tulviste, T.: Socialization of Meals. A Comparison of American and Estonian !

Mother-Adolescent Interaction. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31,

2000, 5, s. 537-556. Tulviste, T., Mizera, L., De Geer, B., Tryggvason, M. T.: A silent Finn, a silent

Pinno-Ugric, or a silent Nordic? A comparative study of Estonian, Finnish

and Swedish mother- adolescents interactions. *Applied Psycholinguistics*,

24, 2003, 2, s. 249-265. Urbanová, L., Oakland, A.: Úvod do anglické stylistiky. Brno, Barrister &

Principal 2002.

Verkuyten, M., Thijs, J.: Racist victimization among children in The Netherlands: the effect of ethnic group and school. *Ethnic and Racial Studies*, 25,

2002, 2, s. 310-331. Vishwanath, A.: Comparing Online Information Effects: A Cross-Cultural

Comparison of Uncertainty Avoidance. *Communication Research*, 30,2003,

č. 6, s. 579-598. j Voci, A., Hewstone, M.: Intergroup Contact and Prejudice Toward Immigrants

in Italy: The Mediational Role of Anxiety and the Moderational Role of

Group Salience. *Group Processes and Intergroup Relations*, 6, 2003, 1,

s. 37-54.

Voronov, M., Singer, J. A.: The Myth of Individualism - Collectivism: A Critical Review. *Journal of Social Psychology*, 142, 2002, 4, s. 461-480. Vrhel, F.: Základy etnolingvistiky. Praha, SPN 1981.

Výrost, J., Zelová, A.: Sociálnopsychologický výskum národnostných vzťahov: ! Úvod do etnopsychológie. Bratislava, Pravda 1988.

Wagner, U., van Dick, R., Pettigrew, T. P., Christ, O.: Ethnic Prejudice in East and West Germany: The Explanatory Power of Intergroup Contact. *Group Processes and Intergroup Relations*, 6, 2003, 1, s. 33-36.

Widen, P.: *Cross-Cultural Communication*. Turku, Turku School of Economics and Business Administration 1991.

Wierzbicka, A.: Emotions across Language and Cultures: Diversity and Uni-versals. Cambridge, Cambridge Univ. Press 1999.

Wolf, J.: Lidské rasy a rasismus v dějinách a v současnosti. Praha, Karolinum 2000.

Wundt, W.: Elemente der Völkerpsychologie. Grundlinien einer Psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit. Leipzig, Kröner 1912.

Seznam definic a rámců

Seznam definic

(1) Transkulturní psychologie (Geist, 2000)	17
(2) Kulturní psychologie (Hartl a Hartlová, 2000)	17
(3) Psychologie mezi kulturami (Kolman, 2001)	17
(4) Interkulturní psychologie (Berry et al., 2002)	18
(5) Interkulturní psychologie (Berry et al., 2002)	18
(6) Interkulturní psychologie (Journal of Cross-Cultural Psychology, 2003).....	18
(7) Interkulturní psychologie (Brislin, 2001)	18
(8) Interkulturní psychologie (Průcha, 2003)	19
(9) Transkulturní psychiatrie (Hartl a Hartlová, 2000)	19
(10) Etnopsychologie (Korolev, 1970)	26
(11) Kultura (Velký sociologický slovník, 1996)	46
(12) Kultura (Murphy, 1998)	46
(13) Kultura v interkulturní psychologii (Berry et al., 2002).....	46
(14) Kulturní relativismus (Soukup, 2000)	46
(15) Kulturní vzorce (Soukup, 2000)	47
(16) Kulturní vzorec (Velký sociologický slovník, 1996)	47
(17) Enkulturační (Hartl a Hartlová, 2000)	48
(18) Akulturační (Brouček et al., 1991).....	49
(19) Asimilace (Brouček et al., 1991)	50
(20) Etnikum (Velký sociologický slovník, 1996)	51

(21) Etnicita (Velký sociologický slovník, 1996)	51
(22) Etnická příslušnost (Brouček et al., 1991).....	51
(23) Etnické vědomí (Brouček et al., 1991)	52
(24) Národ (Velký sociologický slovník, 1996)	54
(25) Národ (Brouček et al., 1991)	54
(26) Podmínky pro existenci národa (Hroch, 1999)	55
(27) Národnost (Roubíček, 1997)	57
(28) Národnostní menšina (Satava, 1994)	59
(29) Národnostní menšina (zákon č. 273/2001 Sb.).....	59
(30) Rasy (plemena) (zobecnění z fyzické antropologie, 2003)	62
(31) Rasismus (Průcha, 2003)	64
(32) Stereotypy (Nakonečný, 1997)	67
(33) Předstudek (Hartl a Hartlová, 2000).....	67
(34) Předsudky (Berry et al., 2002).....	69
(35) Diskriminace (Janoušek, Hoskovec a Stikar, 1993)	70
(36) Hodnota (Hartl a Hartlová, 2000)	79
(37) Individualistické a kolektivistické společnosti (Hofstede, 1999)	85
(38) Sebevyvyšování v kulturách (Norasakhunkit a Kaliek, 2002)	93
(39) Historické stereotypy (Drabinová, 1999)	116
(40) Národní stereotypy (Drabinová, 1999)	116
(41) Národní identita (Piscova, 1997)	120
(42) Národní povaha (Chalupný, 1907)	129
(43) Národní charakter (Hayashi, 1998)	131
(44) Mezikulturní komunikace (Lehmanová, 1999)	149
(45) Animosita mezi etniky (Průcha, 2003).....	173
(46) Mezikulturní komunikace jako aplikovaná disciplína (Kolman, 2001)	190

- (47) Interkulturní marketing (Světlík, 2003)192
(48) Transkulturní ošetřovatelství (Mastiliaková a kol, 2003)193

Seznam rámců

- (1) Specifické interkulturní česko-německé vztahy v historii41
(2) Efekty afirmativní akce v USA.....65
(3) „Kultura v pilotní kabině": Replika Hofstedeho výzkumu interkulturních dimenzí88
(4) Interkulturní odlišnosti v interpretaci sexuálního obtěžování.....95
(5) Akulturace ruských imigrantů ve Finsku, Německu a Izraeli99
(6) Etnická identita a psychologická tíseň imigrantů106
(7) Rasové předsudky u dětí a vliv kontaktu s příslušníky jiné rasy . . 110
(8) Etnické stereotypy mladých Čechů o sousedních národech142
(9) Interkulturní rozdíly v edukačním klimatu163
(10) Animosita Asiatů vůči Američanům a Japoncům174
(11) Negociační chovám v interkulturním styku178
(12) Generační transmise kultury
v etnicky odlišných rodinách imigrantů187
(13) Komunikace cizinců s lékaři a sestrami
ve švýcarských nemocnicích194

Rejstřík jmenný

Aboud, F. E. 109 Aldridge, J. M. 163-164 Allport, G. V. 112 Asante, M. K. 66

B

Bacci, M. L. 37-38 Bačova, V. 21, 76, 121-122 Bakalář, P. 32, 63, 69 Bankston, C. A. 167-168
Barrington, L. C. 175 Barša, P. 43, 56 Bartmiňski, J. 141, 143 Baumgartner, P. 21, 122 Benedictová, R.
47-48 Beneš, Z. 39, 42 Berecká, O. 21
Berry, J. W. 18, 20, 28, 32, 37, 46,
69, 70, 73, 97,109, 120 Biggs, J. 164-165 Bischoff, A. 194-195 Björn, C. 124 Boekaerts, M. 161
Boehnke, K. 75 Bok, D. 66 Bowen, W. H. 66 Brislin, R. W. 18, 73 Brouček, S. 49, 50, 51, 52, 54 Budil, I.
31 Burjanek, A. 97, 144 C

Caesar, G. I. 128-129 Cartmill, M. 62 Clegg, R. 66 Copans, J. 30 Č

Čermák, F. 34

Dasen, P. R. 73 Dijker, A. J. M. 103 Drabinová, D. 115, 142-143 Dresser, N. 150

Du Bois-Reymond, M. 118-119, 125, 176

Dvořák, M. 179 E

Eskin, M. 93 F

Pan, R. 169 Fischer, H. 30 Florack, A. 75, 125 Frankovský, M. 21, 122 Fraser, B. J. 163 Friedelmeier, W. 156 Fu, G. 91

G

Gabal, I. 60 Gabrielidis, C. 92, 179 Gavora, P. 16 Geist, B. 16, 17, Gelfand, M. J. 92-93, 178 Giddens, A. 64-65, 109 Grác, J. 177 Gutman, D. B. 110

H

Hahnová, E. 68 Halada, A. 63 Harkins, J. 146

Hartl, P. 16, 17, 19, 25, 48, 67, 79, 173

Hartlová, H. 16, 17, 19, 25, 48, 67,

79, 173 Hatfield, E. 94

Hayashi, Ch. 131

Hayesová, N. 26, 69

Heine, S. J. 179

Herz, L. 159

Hickson, F. 110

Hnilica, K. 94-95

Hofstede, G. E. 20, 74, 80-90, 146,

153, 182-185 Homošínová, M. 21 Horálek, K. 36 Hoskovec, J. 70 Hroch, M. 52, 55

CH

Chalupný/E. 129-130, 135-136 Chirkov, G. I. 158

I

Inkeles, A. 80, 130-131 Ispa, J. 156

J

Jacob, N. 184 Janoušek, J. 70, 132 Jasinskaja-Lahti, I. 99, 105 Jung, K. 173-174 Jutikkala, E. 64

K

Kamiš, K. 152 Kissinger, H. 44 Kitayama, S. 179 Klíma, B. 27 Kniffka, H. 145, 148 Kolman, L. 15, 17, 20, 74, 81,

83-84, 87,190 Kopp, B. von 156, 159 Korolev, S. I. 26 Kosic, A. 100 Kostelecký, T. 122 Kramer, R. M. 177 Krumm, V. 160 Kumar, K. 124 Kuras, B. 134 L

Lalonde, R. 116-117 Lašek, J. 163 Lawrence, V. W. 151 Le Bon, K. 26, 129 Lehmanová, Z. 149

Lehtonen, J. 132-133 Levinson, D. 80

Liebkind, K. 75-76, 98-100, 105 Lorenzová, D. 170 Lott, B. 119

M

Macek, J. 39, 41, 42, 55

Macek, P. 26

Mähen, J. 136-137

Mareš, J. 16, 20, 23, 170-171, 194,

196-197 Mastiliaková, D. 193-194 Matsumoto, D. 75 McNamara, R. S. 177 Měrka, V. 170 Merrit, A. 88

Min, E. 66 Morávková, S. 56 Mosquera, P. M. 91 Mullen, B. 148 Murphy, R. F. 31, 46 N

Najdková, K. 141, 143

Nakonečný, M. 67, 69

Nauck, B. 100-101,187-188

Nedomová, A. 122

Nelson, M. R. 89

Němec, J. 76

Nesdale, D. 105-106

Neto, F. 94

Norasakhunkit, V. 93

Nováková, S. 192

Nový, I. 20, 23, 74, 153, 191-192

O

Oakland, A. 145

Ojala, M. 158, 159

Oudenhoven, van J. P. 102, 107,175

P

Parry, M. 162

Pekerti, A. E, 148, 149, 151

Peroutka, F. 137-138

Pettigrew, T. P. 112

Piontkowski, U. 75, 125

Pirinen, K. 64

Piscova, M. 120, 122,123

Plechanovová, B. 174

Plichtová, J. 21, 76

Pondělíček, I. 94 Pondělíčková-Mašlová, J. 94 Poortinga, Y. H. 73 Prodi, R. 127

Průcha, J. 20, 21, 38, 68, 112, 146,

155, 158, 195 Pryor, J. B. 95-96 R

Rabušic, L. 21, 80, 97, 144, 160 Rabušicová, M. 21, 80, 160-161 Rossiter, A. 169 Roubíček, V. 57, 58 '

Ryan, R. M. 158 Ř

Říčan, P. 63 S

Saarniit, J. 166

Saeed, A. 103

Salzmann, Z. 20, 34-35

Sapir, E. 35

Saxon, S. 119

Segal, M. H. 73

Sekot, A. 28

Shavitt, S. 89

Shiple, E. F. 151

Scheu, H. 58-59

Schonpflug, U. 49, 75, 101, 186

Schroeder, D. 167

Schroll-Machl, S. 191-192

Schwartz, S. H. 88

Singelis, T. M. 89

Smékal, V. 76

Soukup, V. 16, 29, 31-32, 46, 47, 50

Stefanenko, T. G. 74

Sternberg, R. J. 27

Stigler, J. W. 162

Straková, J. 161

Strmiska, M. 56

Světlík, J. 16, 23, 84, 153, 191

Svobodová, A. 61

Šmahel, F. 39, 40

Šolcova, I. 85

Šoková, I. (jun.) 74

Šroněk, I. 16, 20, 23, 74, 153, 191

Stech, S. 18

Štětovská, I. 85

Štikar, J. 70

Švarcové, E. 196-197

T

Tajfel, H. 105, 176 Tesař, F. 48, 57 Thomas, A. 74 Thomas, A. D. 148, 149, 151 Thomas, R. M. 27

Tlolková, Š. 140-141, 143 Tomášková, P. 60 Topol, J. 138

Triandis, H. C. 26, 73, 85, 193 Trompenaars, F. 87 Tulviste, T. 152 U

Urbanová, L. 145 V

Vágnerová, M. 171 Verkuyten, M. 75, 111 Vijver, van de F. 71 Voronov, M. 87 Vrhel, F. 34

Výrost, J. 21, 25, 76, 115 W

Wagner, U. 75, 113-114 Wielemans, W. 165 Wierzbicka, A. 145, 146 Whorf, B. L. 35 Wundt, W. 26,129 Z

Zalevszkaja, A. A. 36 Zelová, A. 16, 21, 25, 76, 115 Zich, F. 56, 122

Satava, L. 37, 53, 59, 60, 97 Šišková, T. 21, 38

Zemlička, J. 39, 40, 55

Rejstřík věcný

adaptace 97

- strategie adaptace 98, 185-186 afirmativní akce 65-66 akulturace 49, 98-100 akulturační stres 104-106 Američané 93, 117, 119, 148, 157,

160, 174, 177-180, 183 animozita 173-174 antropolingvistika 34 asertivita 92-93,135-144 Asiaté 164-165,167-168, 174, 177 asimilace 50

Australané 105, 110-111, 117 Austrálci 110-111

Č

česko-německé vztahy 41 česko-německý bilingvismus 41 čest a poctivost 91-92 Češi 83-84,122

- kulturní dimenze 83

- pohled cizinců na Čechy 138-139

- srovnání s jinými národy 137-138 čeština a cizinci 196-197

D

Dánové 130-131 demografie 37-38

- sociální demografie 37 diskriminace 70

E

edukace 21-22, 155-168 viz též

vzdělávání edukační klima 163-164 enkulturace 32, 48 Estonci 133 etnicita 51

etnická identita 52 etnická menšina 58 etnická příslušnost 51 etnická struktura 38 etnické klima 38

etnické vědomí 52 etnické znovuoživení 186 etnikum/etnická skupina 50-53 etnocentrismus 47

etnofaulismy 147-148 etnografie 29

- etnografie komunikace 34-35 etnolingvistika 33-34 etnológie 28-30 etnopedagogika 155

etnopsycholingvistika 36 etnopsychologie 25-26 Evropané 84

evropská identita 124-128 F

Finové 98-100, 132-134, 158 G

genetický determinismus 31 H

historická věda 38-42 hodnoty 79-80

- hodnoty vztahující se k výkonu 89

- konfuciánské hodnoty 165

- výchovné hodnoty 160-161

- výzkumy hodnot 80 Hofstedeho teorie kultur 80-90

- kritika teorie 182-185

- problémy metodologické 87

- verifikace teorie 88 Holanďané/Nizozemci 125-126,

130-131 hypotéza kontaktu 112-115

imigranti 99-107, 187-188

- akulturační preference 98-100

- imigranti ve Finsku 99-100

- imigranti v Izraeli 99-100

- imigranti v Německu 99-100,

186-187 index individualismu 83 index maskulinity 146-147 individualismus 85-90 indoeuropeistika

33 inštrumentální identita 121-122 interkulturní komunikace 22,

148-152, 189-198

- komunikace mezi rasami 151-152

- komunikace rodičů s dětmi

151-152

- neverbální komunikace 150-151 interkulturní konflikt 177-179 interkulturní lingvistika 145

interkulturní management 191-192 interkulturní marketing 191-192 interkulturní psychologie

- aplikace 21-24, 153-180

- časopisy 71-72

- definice 17-18, 19

- encyklopedie 73-74
- monografie 73-74
- terminologie 15-16
- vývoj 19-20
- výzkumná centra 74-76
- významní představitelé 75-76 International Association for Cross-
- Cultural Psychology 20

J

Japonci 131, 156, 159, 178-179 jazyk 41, 53, 145-147, 187

- emoce v jazycích 145-146
- reprezentace rodu 146-147 jazyková politika 37

Journal of Cross-Cultural Psychology 20

K

Kanaďané 117 kognitivní psychologie 27 kolektivismus 85-90 komunikace

viz interkulturní komunikace

komunikační etiketa 150 kontrastivní lingvistika 33 kultura 45-50

- definice 46
- transmise kultury 47 kulturní antropologie 30-32 kulturní determinismus 31 kulturní distance 100-101, 103-104 kulturní identita 120

kulturní křížení 184 kulturní pluralita 46 kulturní psychologie 17 kulturní senzitivita 170 kulturní transmise 48-49 kulturní vzorce 47-48 L

lidová/naivní psychologie 27 M

Maďaři 115, 123, 142 Maročani 102-103 mentální lexikony 36 mezikulturní psychologie 16 mezinárodní právo 43-44 migrace německého etnika 39-40 migrace obyvatel 38 morálka 90 N

náboženská menšina 60 národ 53-61

- český národ 55
- definice 54
- podmínky existence národa 55
- příslušnost k národu 54-55

- vztahy mezi národy 175-176 národní autoportrét 132-134 národní charakter 128-131 národní identita 120-128 národní kultura 80-85, 182-185

- dimenze národních kultur 81-85 národní mentalita 132

národní povaha 129

- česká národní povaha 135-139 národní samostatnost 55-56 národní vědomí 40 národnost 56-58

- zjišťování národnosti 58 národnostní menšina 58-61

negociační chování 24, 176-180 Němci 39-40, 113-114, 118-119,

125-126, 142-143, 156, 159 Nizozemci/Holandané 102, 118-119 Norové 183 O

ontogenetická psychologie 26 P

Pakistanci 103 Poláci 141-142 politologie 43

postoje k imigrantům 101-102 postoje k lásce 94 pozitivní diskriminace 65-66 pragmatika 37 pravda a lež 91 predispozice k učení 165 primordiální identita 121-123 protiněmecké postoje 40, 42 předsudky 67-70

- definice 67, 69

- etnické předsudky 108-110

- předsudky k imigrantům 113-114

- redukce předsudků 112-115 -rasové předsudky 109-111

- změny v předsudcích 69 psychologická antropologie 31-32

Q

Québečané 129 R

Rakušané 141-142, 160 rasismus 64-65

- definice 64

rasová diskriminace 65-66 rasová menšina 60-61 rasová taxonomie 62 rasy 61-66

- definice 62

- rozdíly mezi rasami 63 rodinná výchova 156-160 Romové 60-61, 152 romský etnolekt 152 Rusové 99-100, 133, 157, 175

S

Sapirova-Whorfova hypotéza 33 sebepojetí Ameriky 43

sebehodnocení 94

- sebehodnocení žáků 161-162, 168 sebekritičnost 93 sebeyvyšování 93, 177-179 sexuální obtěžování 94-96 Slováci 83, 115, 122-123,142 sociální geografie 38

sociální psychologie 26 sociolingvistika 33 sociologie 27-28

- globální sociologie 28

- komparativní sociologie 28 soužití etnik 22 srovnávací výzkum kultur

- Čechů a Slováků 83

- Dánů a Američanů 89-90 stereotypy 41, 67-70

- etnické stereotypy 119 -historické stereotypy 116

- národní stereotypy 41, 67-68,

115-119, 132-133

- stereotypy Čechů 142-143 Surinamci 103

Š

Švédové 133 T

Taiwanci 160

teorie jazykového relativismu 35,149 teorie kulturního relativismu 46 teorie sociální identity 105,176 transkulturní ošetřovatelství

193-195 transkulturní psychiatrie 194 transkulturní psychologie 16 transmise hodnot 101 transmise kultury 186-187 Trompennarsova teorie kultur 87 Turci 101,102-103 U

Ukrajinci 175 V

Vietnamci 105

vyjednávání viz negociační chování vzdělávací výkonnost 167-168 vzdělávání viz edukace

- školní vzdělávání 161-168

- vzdělávám děti imigrantů 166-167, 195-198

Z

zdravotní péče 22, 169-171 zdvořilostní chování 146

Ž

Židé 40, 60

- postavení Židů 40